عەلمانییەت و ئایین

د . محەمەد ئارکۆن

عەلمانییەت و ئایین

ئیسلام — مەسیحییەت - خۆرئاوا

لە فەرەنسییەوە بۆ عەرەبی

هاشم سالح

لە عەرەبییەوە بۆ کوردی

نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد

سلێمانی 2005

زنجیرەی کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم
کتێبی سەردەم ژمارە (301)

سەرپەرشتیاری گشتیی زنجیرە

ئازاد بەرزنجی

عەلمانییەت و ئایین

بابەت: لێکۆڵینەوە
نووسینی: د. محەمەد ئارکۆن
وەرگێڕانی: نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد
بەڕێوەبەری هونەری: شیروان تۆفیق
مۆنتاژی کۆمپیوتەر: سەیران عەبدولرەحمان فەرەج
سەرپەرشتیاری چاپ: فەرهاد رەفیق
هەڵەچنی: خودی وەرگێر
تیراژ: 1000 **دانە**
ژمارەی سپاردن: 160ی 2005

مافی لە چاپدانەوەی ئەم کتێبە بۆ دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم پارێزراوە

www.sardam.info

پێرست

پێشەکیی وەرگێڕی کوردی 7
پێشدەستی 17
سەرەتا 19

بەشی یەکەم- بەرەو ئیپستیمۆلۆژیایەکی تر
بەرایی:عەلمانییەت وەك هەڵوێستێك
لەبەرامبەر گرفتی مەعریفەدا 23
یەکەم: عەلمانییەت چییە؟ 23
دووەم: لەبەرچاوگرتنی دیاردەی ئایینی 27
سێیەم: نموونەیەك بۆ روونکردنەوە-دۆخی جەزائیر 29
چوارەم: ئایین لەفەزای کۆمەڵایەتی و مێژووییدا 35
پێنجەم: لەئیسلامۆلۆژیی کلاسیکییەوە بەرەو میتۆدێکی تر 49

بەشی دووەم-عەلمانییەت وەکو خاڵی بەیەکگەیشتنی نێوان موسڵمانان و مەسیحییەکان
یەکەم: موسڵمانان و مەسیحییەکان میراتی رابردوو 67
دووەم: هەڵوێستی عەلمانی 83
سێیەم: بەرەو گەڕاندنەوەیەکی عەلمانییانەی ئیسلام 93
چوارەم: دواجار چی بکەین؟ 114

پەراوێزەکانی هاشم سالح 119

پاشکۆ- دەروازەیەك بۆ بیری محەمەد ئارکۆن 163

پێشەکیی وەرگێڕی کوردی

(1)

د. محەمەد ئارکۆن (1928) سەر بە وەچەی ئەو بیریارانەیە کە شۆڕشێکی ئیپستیمۆلۆجیو میتۆدییان لە فیکری هاوچەرخی مرۆڤایەتیدا بەرپا کردووە، واتە سەر بە وەچەی میشێل فۆکۆو پییێر بوردیۆو دێریداو فرانسوا فوریەیە، نیو سەدەیە لە فەرەنسەدا دەژیو پارسەنگی میتۆدو بیری زانستیی ئەوروپیو خۆرئاوایی دەکات. ئەگەر ئەو بیریارانە لە فیکری فەرەنسیو خۆرئاواییدا شۆڕشی میتۆدیو ئیپستیمۆلۆجییان ئەنجام دابێت، ئارکۆن هەوڵی داوە شۆڕشێکی لەو چەشنە لە فیکری عەرەبی-ئیسلامیدا ئەنجام بدات، بەو مانایەی دەیەوێت دوا دەستکەوتەکانی فیکری زانستیو میتۆدەکانی زانستە مرۆڤایەتیو کۆمەڵایەتییەکان بەسەر تێکستو کەلەپوری ئیسلامیدا پراکتیزە بکات، لێرەشەوە کەوتە ململانێ لەگەڵ خۆرهەڵاتناسیی کلاسیکیدا، واتە ململانێی نێوان میتۆدی فیلۆلۆجیی خۆرهەڵاتناسیی کلاسیکی لە سەرێكو، میتۆدی زانستیی زانستە مرۆڤایەتیەکان لە سەرێکی تر، بەو پێیەی لە دوو دیدو تێڕوانینی جیاوازەوە لە کەلەپووری ئیسلامی ڕادەمێننو لێی دەکۆڵنەوە.

ئارکۆن لە میانی ژمارەیەك میتۆدی زانستیی تازەوە، بە تایبەتی میتۆدی زمانەوانیو مێژووگەراییو سۆسیۆلۆجی و ئەنترۆپۆلۆجی، لێکۆڵینەوەی لە بارەی فیکری ئیسلامی ئەنجام داوە. واتە هەمان ئەو میتۆدانەی بەکارهێناوە کە بیریارانی فەرەنسەو خۆرئاوا بەسەر کەلەپووری مەسیحی ئەوروپیدا پراکتیزەیان کردووەو گەیشتوونەتە کۆمەڵێ دەرەنجامی زانستیی گرنگ.

(2)

سەرجەم پرۆژەی ئارکۆن لەژێر یەك ناونیشانی سەرەکیدا کۆدەبێتەوەو ئەو ناونیشانە سەرەکییەش تێزی بنەڕەتیی ئەو لەخۆ دەگرێت: "ڕەخنە لە عەقڵی ئیسلامی". واتە ئەو گەشتێکی زانستی بە سەرانسەری مێژوو و بیری ئیسلامیدا دەکاتو دەیەوێت پتر لە چوار سەدەی یەکەمی کۆچیدا بووەستێت کە ئەو چوار سەدەیە دواجار دەبێتە بناغەی بیرو مێژووی عەرەبی - ئیسلامی، گرنگیدان بەو چوار سەدەیە لە لای ئارکۆن دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە لە لایەك تاریکترین چوار سەدەی مێژووی ئیسلامییە لە ڕووی دۆکیومێنتو زانیاریو ڕاستیی ڕووداوەکانو چۆنێتی شکڵگرتنی تێکستەکان، بە تایبەتی لە سەدەی یەکەمی کۆچیدا کە زانیاریو دۆکیومێنتێکی ئێجگار کەم لەبەردەستدانو ئەمەش-وەك ئارکۆن دەڵێت- کێشەیەکی گەورە بۆ مێژوونووسو بۆ توێژەری بیریار دروست دەکات. لە لایەکی تر لەو چوار سەدەیەدا گرنگترین تێکستەکانی کەلەپوری ئیسلامیو گرنگترین ڕووداوە مێژوویییەکانو ململانێ گەورەکانی تیادا دروست بوون، هەروەکو تێکستی دامەزرێنەریش (واتە قورئان) لەو ماوەیەدا بە تەواوی شێوەی گرتو لەژێر هەژموونی دەسەڵاتی سیاسیی ئەو کاتەدا بوو بە تێکستێکی نووسراوی ڕەسمیو داخراو (واتە موسحەف).

لەژێر ئەو ناونیشانە سەرەکییەدا "ڕەخنە لە عەقڵی ئیسلامی"، ئارکۆن ناونیشانێکی دیکەی هەیە کە تیایدا هەوڵیداوە میتۆدێکی ترو شێوازێکی تر بۆ خوێندنەوەی کەلەپووری ئیسلامی بەکاربهێنێت، ئەو خوێندنەوە تازەیەش ناودەنێت "ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی". بۆ ئەوەی خوێنەر شارەزایی زیاتری لەم چەمكو لەم زاراوەیەوە هەبێت، بابەتێکی هاشم ساڵحمان وەکو پاشکۆیەك بۆ ئەم کتێبە زیادکردووە کە تا ئەندازەیەکی باش ئەو چەمکەی ئارکۆن ڕوون دەکاتەوە.

(3)

گرنگیی پرۆژەکەی ئارکۆن لەوەدایە کەدەچێتە ناو گیروگرفتە بنەڕەتییەکانی ئایین و لێکۆڵینەوەی زانستییان لەسەر ئەنجام دەدات ، بوونی ئارکۆن لەزانکۆیەکی گرنگی وەکو زانکۆی سۆربۆن، ئازادییەکی فراوانی بۆ دەستەبەرکرووە ، ئەو ئازادییەی رەنگە لەهیچ زانکۆیەکی عەرەبیدا بوونی نەبێت بەتایبەتی لەپەیوەستیدا بەشیکردنەوەی فیکری ئایینی. ئارکۆن پێی وایە گواستنەوە لەباوەڕی دۆگمایی وداپلۆسێنەرانەی سەدەکانی ناوەڕاستەوە بۆ باوەڕی زانستی وعەلمانییانەی سەدە نوێیەکان، بەبێ نەزیفێکی ناوەکیی توندو بەبێ هەڵتەکاندنێکی گەورە ئەنجام نادرێت. هەرچەند لەحەقیقەتی شاراوەی خۆمان نزیك بینەوە ئەو نەزیف وهەڵتەکاندنە پتر دەبێت. ئەو دیاردە فەندەمینتالیستییەی ئەمڕۆ دەیبینین، جگە لە گوزارشتکردن لەم دۆخە شتێکی تر نییە. دیاردەی فەندەمینتالیزمیش بریتییە لە هەوڵێکی نیگەران و بێهودە -کە دوا هەوڵیشە- بۆ بەرگرتن یان بۆ دواخستنی پرۆسەی بەعەلمانیکردن و پرۆسەی رووبوڕوبوونەوەی مێژوویی. لێرەدا لەلای ئیسلامییە ئوسوڵییەکان ترسێکی گەورە هەیە لە پراکتیزەکردنی میتۆدی مێژوویی و میتۆدە زانستییەکانی تر بەسەر تێکست و کەلەپوری ئیسلامیدا، ترس لەوەی ئەم پرۆسەیە بەشێکی زۆری وێناکردنە ئاینییە چەسپیوەکان بلەقێنێت .

(4)

پرۆژەی سەرەکیی محەمەد ئارکۆن پـرۆژەی بیریارێکـە لـەناو بابـەتێکی ئێجگار گرنگـو هەستیاردا کاردەکات، پرۆژەیەکە دەچێتە نێـو قوڵاییـەکانی کەلەپوری ئایینی ئیسلامی تا دواجار بەبەکارهێنانی میتـۆدە زانـستییەکانی بواری سوسیۆلۆجیاو ئەنترۆپۆلۆجیا بەکۆمەڵێ دەرەنجامی زانستیی گـرنگـو دەگمەنـــدا بێتـــە دەرێ، پرۆژەیەکـــە میتۆدەکـــانی زانـــستە مرۆڤایـــەتیو

کۆمەڵایەتییەکان دەکات بەکەرەستەیەکی سەرەکی بۆ هەڵکۆڵینی رووبەرە نەخوێنراوەکانی کەلەپوری ئیسلامیو دەرخستنی لایەنە تاریکو رۆشنەکانی ئەو کەلەپورەو پاشان هەڵوەشاندنەوەیانو پیشاندانی رەهەندو چینە جیاجیاکانی کە بەدرێژایی چەندین سەدە بەسەریەکدا کەڵەکە بوونو بیری ئیسلامییان بەدۆگمایەکی داخراو هێشتۆتەوە، ئەمەش کارو ئەرکی بیریارانی ئەو بوارەی دەیانجار قورستر کردۆتەوە، بەڵام ئارکۆن بەدرێژایی نیوسەدە لەتەمەنی لەرووی ئەکادیمیو پراکتیکییەوە سەرقاڵی کارکردنە لەو کایە گرنگەدا، پوختەی بیرو دەرەنجامی کارەکانی لەچەندین کتێبو وتاری زانستیدا خستۆتە روو کە لەهەردوو دنیای خۆرئاواییو خۆرهەڵاتیدا بەزمانی فەرەنسیو ئینگلیزیو عەرەبی بابەتەکانی چاپ کردووە. پتر لەدە کتێبی بەزمانی عەرەبی چاپکراوە کە زۆربەیان لەلایەن هاشم ساڵحەوە وەرگێڕدراون، واتە رۆڵی هاشم ساڵحیش بەوەرگێڕانو پەراوێزو شەرحە دوورودرێژەکانی هیچی لەرۆڵی ئارکۆن کەمتر نییەو بگرە پارسەنگی کارەکانی ئارکۆن دەکات.

ئارکۆن لە خوێندنەوەیەکی ئارکیۆلۆجیانەدا کێشەی هیومانیزم لە کەلەپوری ئیسلامیدا دەخاتەڕوو کەبەناو بیری تەوحیدیو جاحظو میسکەوەیهو ئیبن روشدو بیریارانی تردا گەشتێکی زانستی دەکاتو دەیەوێ ئەو دیوە پرشنگدارانەی بیری ئیسلامی بهێنێتە سەرەوە کەچەندین سەدەیە فەرامۆش کراون، هەژمونی ئەرسەدۆکسیو دۆگمای ئیسلامی نەیانهێشتووە ئەو بیرە هیومانیستییەی سەدەی چوارەمی کۆچی گەشە بکاتو پەرەی پێبدرێت.

ئەم تێزەی ئارکۆن درێژەپێدانی هەمان ئەو تێزەیە کە لەسەرەتای ساڵانی شەستەکانی سەدەی رابردوودا لەتێزی دکتۆرانامەکەیدا خستویەتیە روو لەبارەی هیومانیزمی نەوەی میسکەوەیهو تەوحیدیو ئیبن عەمیدو

صاحب بن عبادو سەرجەم ئەو نوسەرو ئەدیبو فەیلەسوفانەی رۆڵێکی چالاکیان هەبووە لەبرەوپێدانی ئەو تیۆرسازیو ئەرگۆمێنتەدا کە لەسەدەی چوارەمی کۆچیدا کەشێکی فیکرییان خوڵقاندبوو. ئارکۆن دەیەوێت پێمان بڵێت لەچوار سەدەی یەکەمی کۆچیدا کەشێکی لەبارو گونجاو هەبووە بۆ گفتوگۆی فیکریو خستنەرووی کێشەی ئایین بەتەفسیرە جیاجیاکانی دەقی دامەزرێنەریشەوە، دەیەوێت بیرمانی بخاتەوە کە لەسەردەمێکدا فەیلەسوفی ئیسلامی هەبوون دەرگای بیری جیاوازیشیان بۆ تێڕوانینی ئایینی دەکردەوەو ئەگەر ئەو کەشە ئایینیەی ئەوسا بەردەوام بوایەو دواجار ئەرسەدۆکسی ئیسلامی سەرانسەری بیری ئیسلامیی داگیرنەکردایە، دەشیا زووترو چەندین سەدە لەمەوبەر بیری دۆگمای ئیسلامی وشکی بکردایەو بیرێکی رۆشنگەرانە لەناو ئایینی ئیسلامیدا بڵاوببوایەتەوەو بارودۆخی کۆمەڵگە ئیسلامییەکانیش نەگەیشتایە ئەو حاڵەی ئەمڕۆ تیایدا دەژین، ئەوسا دەشیا ئەو لێکترازانە گەورەیەی نێوان "مۆدێرنەی مادی" و "مۆدێرنەی فیکری" دروست نەبوایە کەسەرانسەری کۆمەڵگە عەرەبیو ئیسلامییەکانی تەنیوە.

کەواتە ئامانجی سەرەکیی ئارکۆن لەدەرهێنانی بیری هیومانیستیی ئیسلامی لەچینەکانی ژێرەوەی کەلەپوری ئیسلامیو لەگۆشە لەبیرکراوەکانی ئەو کەلەپورەدا، دەرخستنی ئەو لایەنە رۆشنگەرەی بیری ئیسلامییە کەدەکرێ ئەمڕۆ خوێندنەوەی زانستی بۆ ئەنجام بدرێو ببێتە زەوییەکی بەپیت بۆ فەراهەمکردنی ریفۆرمی ئایینیو دەرچوون لەباوەڕی دۆگمای سەدەکانی ناوەڕاستو پێخستنە نێو چەرخی عەلمانییەت ومۆدێرنەوە، ئارکۆن لەم ئاستەشدا بەدوو ئاڕاستە کاردەکات، ئاڕاستەی تیۆریو ئاڕاستەی پراکتیکی، واتە لەسەرێك کەلەپوری ئیسلامی هەڵدەوەشێنێتەوەو بەدوای دیوە گەشەکانیدا دەگەڕێتو ئەو بیریارو

فەیلەسوفانەمان پێدەناسێنێت کەتێڕوانینێکی کراوەو تا ئاستێك رەخنە ئامێزیان بۆ ئایین‌و ئیمان‌و تەنانەت بۆ تێکستی دامەزراندنیش هەبووەو ئەمڕۆ لەبیرکراون، لەسەرێکی تر تیۆریزەی ئەو چەمك‌و میتۆدانەمان بۆ دەخاتە بەردەست کەخۆی کاریان تیادا دەکات‌و لەسەردەمێکی نزیکدا رۆڵێکی کاریگەریان لەخوێندنەوەو هەڵوەشاندنەوەی تێکستی مەسیحیدا هەبووەو ریفۆرمی ئاینییان پێ ئەنجام داوە، ئەمە سەرباری ئەو میتۆدە زانستییانەی ئەمڕۆ لەبواری کۆمەڵناسی‌و مرۆڤناسی‌و دەروننناسی وزمانەوانی‌و مێژوویی‌دا داهێنراون‌و بەردەوامیش لەپەرەپێدان‌و گەشەکردندان، دواجار ئارکۆن ئەو دەستکەوتە زانستییانەی ئەو کایە گرنگانە دەکات بەکەرەستەیەکی سەرەکی بۆ پراکتیزەکردنیان بەسەر کەلەپوری ئیسلامی‌و تێکستی قورئانی‌و فەرموودەو تەفسیرەکاندا.

ئارکۆن پێی وایە کۆمەڵگە ئیسلامییە هاوچەرخەکان لەدوو قۆناغی گرنگ دابڕاون، یەکەم: لەو قۆناغە داهێنەرەی کەلەپوری خۆیان دابڕاون کەدەرگایەك بۆ رۆشنگەری‌و بیری جیاوازی ئایینی دەکاتەوە، واتە چوارسەدەی یەکەمی کۆچی، یان تەنانەت تا سەدەی شەشەمی کۆچیش‌و تامردنی ئیبن روشدی فەیلەسوفی گەورەی ئیسلامی کەدوای ئەوە ئیتر بیرێکی سکولاستیکی‌و باوەڕێکی دۆگماتیزمانەی ئایینی بڵاوبووەو تەنها پشتی بەیەك تەفسیرو یەك قوتابخانەو یەك مەزهەب دەبەست وەکو مەزهەبی (مالکی) لەمەغریبی عەرەبی‌و مەزهەبی (حەنەفی) لەئیسلامی عوسمانیدا. دووەم: لەو قۆناغە گرنگەی مۆدێرنە دابڕاون کە لەئەورووپادا هەر لەسەدەی شانزەهەم‌و حەڤدەهەمەوە تاوەکو ئێستا بەردەوام لەپێشکەوتندایە. بۆیە ئەم گیروگرفتە بۆ بیریاران‌و رۆشنبیرانی دنیای هاوچەرخی ئیسلامی گرفتێکی ئاڵۆزو قورسە، چونکە ئەمان لەبەردەم کەلەپورێکی مێژوویی قەبەو ئاڵۆزدان کە تائەمڕۆ خوێندنەوەی زانستی

بۆنــەکراوە. بۆیــە دەبــێ رۆشــنبیرانی ئــەمڕۆی دنیــای ئیــسلامی لــەدوو سەنگەردا کار بکەن: سەنگەری کەلەپورو سەنگەری مۆدێرنەی ئەوروپیو.. چۆن بتوانن بگەنە ئاستێك قۆناغی کلاسیکی تێپەڕێننو بگەنە چەرخی مۆدێرنە. ئەم کارە بەدوو گرووپ دەکرێ: گرووپی یەکەم گروپی ئەو پیاوە ئاینییانەیــە کــە دیــدێکی کــراوەو رۆشــنگەرانەیان بەرامبــەر بــەئایینو کەلەپورو مۆدێرنە هەیە "کە ئەمانە ئەمڕۆ ژمارەیان زۆر کەمە"، گروپی دووەم ئەو بیریارو رۆشنبیرو مێژوونووسانەن کە دیدێکی زانستیو واقعییان بــۆ کێــشە گــەورەکانی ئــەمڕۆی دنیــای ئیــسلامی هەیــەو باوەڕیــان بــەپراکتیزەکردنی میتــۆدە کۆمەڵایەتییــەکان هەیــە. ئــەمڕۆ بەداخــەوە دەبینین مەعریفەو زانیاریی زۆربەی پیاوانی ئایین لەسنوری زانیارییان لە کەلەپورێکی تەقلیدی دەرناچێتو لاهوتێکی بەسەرچوو دەخەنە روو و ئاگاداری ئەو دەستکەوتە زانستیو فەلسەفییە گەورانە نین کە لەماوەی چوار سەدەی رابردوودا مۆدێرنە بەدەستی هێناون.

ئارکۆن بایەخێکی سەرەکی بەبابەتی ئەنترۆپۆلۆژیای ئایینی دەدات لەپێناوی خوێندنو فێرکردنی ئەم زانستە. واتە چۆن لەڕووی زانستی مرۆڤناسییەوە لەدیاردەی ئایینی بکۆڵینەوەو هەروەها ئایین لەسەردەمە جیاوازەکاندا چ رۆڵێکی لەبارودۆخی ژیانی مرۆڤو کۆمەڵگاکاندا هەبووە، واتە دەبێ لەهەموو رەهەندە جیاوازەکانیەوە سەیری ئایین بکەین نەك تەنها لەرەهەندێکەوە کەپێمان وابێت بیری ئایینی سەرچاوەی هەموو نەهامەتییەکانی ئێمەیە، ئەمە بۆ ئەوەی بەقوڵی لەکاریگەرییەکانی ئایینو بیرۆکەی "ئیمان" لەزەینو رۆحی مرۆڤدا تێبگەین تابزانین ئەو رێگەچارانە چین دەتوانن مرۆڤ لەدۆگماو چوارچێوە تەسکەکانی بیرکردنەوە رزگار بکەن.

(5)

ئارکۆن لەم کتێبەدا لە بارەی عەلمانییەتو ئایین بە گشتی دەدوێت، لە زۆر شوێنی ئەم کتێبەشدا ئاماژە بە وتاری "ئیسلامو عەلمانیەت" دەکات کە پێویستە خوێنەر بگەڕێتەوە بۆی، ولەکتێبی "مێژوگەرایی بیری عەرەبی ئیسلامی"دا بلاوکراوتەوە. لێرەدا بۆئەوەی بیری ئارکۆن لەم مەسەلەیەدا ڕوونتر بێت، هەوڵ دەدەین بە کورتی هەندێ لایەنی ئەم چەمکە باس بکەین بەو پێیەی بابەتێکی فرەچەشنەو لێکدانەوەی هەمەجۆرو تێگەیشتنی جیاجیای لێکەوتۆتەوە، خوێنەر دەتوانێت لە کۆمەڵێك کتێبی گرنگ بە زمانی عەرەبیو فارسیو کوردی ئاشنای ئەو لێکدانەوە جیاجیایانەی عەلمانییەت بێت، بە بۆچوونی من باشترین کتێب بە زمانی کوردی لە بارەی عەلمانیەتەوە نووسرابێت، ئەو کتێبە گرنگەی مەریوان وریا قانیعە بە ناوی "عەلمانیەتو ئایین، چەند سەرنجێك لەسەر مانا گشتییەکانی پەیوەندیی نێوان ئایینو عەلمانیەت" کە لە ژمارە (14-15)ی گۆڤاری (ڕەهەند) ساڵی (2003)دا بلاوکراوەتەوەو خوێنەر دەتوانێت لە دوای خوێندنەوەی ئەو کتێبەی مەریوان بە ئەندازەیەکی باشتر لەم چەمکە تێبگات.

ئارکۆن پێی وایە عەلمانییەت کۆمەڵگاکانی خۆرئاوای لە باوەڕی دۆگماتیزمی سەدەکانی ناوەڕاستەوە گواستەوە بۆ پێشکەوتنی سەدەی مۆدێرنەو زانستو ئەو خۆشگوزەرانییەی ئەمڕۆ تیایدا دەژین. عەلمانییەت لە تێڕوانینی ئارکۆندا مانای لەناوبردنی ئایین نییەو هەروەها دژایەتیکردنی باوەڕی ئاینیش نییە، عەلمانیەت مانای بێبایەخکردنو بێماناکردنی ئایین نییەو عەلمانییەت یەکسان نییە بە بێدینی، بەڵکو جیاکردنەوەی دینە لەدەوڵەت و دانانی سنورێکە بۆ هەموو ئەو باوەڕە ئایینیو مەزهەبییانەی دەیانەوێ فەزای کۆمەڵگە داگیربکەن. واتە لە

سیستمی عەلمانییەتدا ئایین دەتوانێت لە شوێنی تایبەتیی خۆیدا پرۆسەی هەموو سروتەکانی خۆی بکات، بەو پێیەی "عەلمانییەت" و "ئازادی" دوو چەمکی هاوشێوەو پێکەوە بەستراون. ئیسلامیش لە بەرامبەر عەلمانییەتدا داخراو نییە، واتە ئەو باوەڕە هەڵەیە کە وایدەبینێ ئیسلام عەلمانیەت قبوڵ ناکاتو لەناو چوارچێوەیەکی دۆگماییدا خۆی داخستووە. کۆمەڵگە ئیسلامییەکان لە مێژووی خۆیاندا بە شێوەی جیاجیا ئەزموونی عەلمانییەتیان بەخۆوە بینیوە. لە چوار سەدەی یەکەمی کۆچیدا چەندین بزووتنەوەی گرنگ پەیدابوون کە ڕۆڵی گەورەیان لە تێڕوانینێکی تری غەیری تێڕوانینی داخراوی ئاینیی ئەوسادا هەبووەو توانیویانە لەو چوارچێوەیە دەربچن کە دەسەڵاتی ئایینی سەپاندبووی. بۆ نموونە بزوتنەوەی (موعتەزیلە) کۆمەڵێ کێشەی ئایینی گرنگیان خستۆتە ڕوو و هەندێ مەسەلەی فیکریی بنچینەییان چارەسەر کردووە، ئەمانە خاوەنی ڕۆشنبیرییەکی دوولایەنی بوونو پشتیان بە هەردوو بیری ئیسلامیو بیری یۆنانی بەستبوو، هەروەکو ڕەهەندێکی ڕۆشنبیریو زمانەوانییان لە مەسەلەی قورئاندا خستەڕوو و دانیان بە ڕۆڵی ئەقڵو بەرپرسیاریی ئەقڵیدا ناوەو پێیان وابوو ئەقڵ ڕۆڵێکی گرنگی لە خوڵقاندنی قورئاندا هەبووە، ئەگەرچی دواتر ئەم ڕەوتە شکستی هێناو بەهۆی چەندین هۆکاری مێژوویی پتر خەتی ئەشعەریو غەزالی باڵادەست بووە کە دواجار بیرێکی دۆگماتیزمی داخراوو ئوسوڵی پەرەی سەندووە. هەروەها ئارکۆن لە زۆربەی لێکۆڵینەوەکانیدا ئەو جیاوازییە دەسەلێنێت کە لە نێوان (دینی) و (دونیایی)دا هەیەو ئەوەی کە ئیسلامیش ئەم جیاوازییەی ناسیوە. بگرە ئارکۆن وایدەبینێ کە کۆمەڵگە ئیسلامییەکان بێئەوەی بە خۆیان بزانن سەدەیەك پتر بەرەو عەلمانییەت هەنگاو دەنێن ، سەدەیەك پتر لەناو پرۆسەی عەلمانییەتدا دەژین بێئەوەی هەستی پێبکەن، ئەمەش لەبەر

نەبوونی بیری فەلسەفیانەو لێکۆڵینەوەی زانستیو شیکردنەوەی نوێی ڕۆشنبیری ومیتۆدی زانستە مرۆڤایەتی وکۆمەڵایەتییەکان.

(6)

ڕەنگە لەسەرەتادا خوێندنەوەی ئەم کتێبە کەمێك قورس بێت و هەندێ چەمك و زاراوە نارۆشنییەکیان پێوە دیاربێت. ئەمەش بێگومان دەگەڕێتەوە بۆ بەکارهێنانی ئەو چەمك و زاراوە سۆسیۆلۆجی و ئەنترۆپۆلۆجییە تازانەی ئەمڕ لەو زانستانەدا بەکاردەهێنرێن. بەڵام ئەگەر خوێنەر بەردەوام بگەڕێتەوە بۆ پەراوێزەکانی هاشم ساڵح کەلەکۆتایی کتێبەکەدا هەن، دەشێت ئاسانتر لەچەمکەکانی ئارکۆن تێبگات. هەروەها بگەڕێتەوە بۆ ئەو پاشکۆیەی بۆ ئەم کتێبەمان زیاد کردووە. خۆیشم هەوڵمداوە لەهەندێ جێگادا لەنێوان دوو کەوانی گەورەدا یاخود لە پەراوێزدا ڕوونکردنەوەی زیاتر بۆ هەندێ چەمك وزاراوە بنووسم. لێرەدا سەرنجی خوێنەر بۆ ئەو کتێبەش رادەکێشم کە من لەساڵی 2002 دا کردوومە بە کوردی و لەدەزگای موکریانی لە هەولێر چاپ کراوە بەناونیشانی"ئایین و عەلمانییەتو کۆمەڵگای مەدەنی" کەبریتییە لەگفتوگۆیەکی درێژ لەگەڵ محەمەد ئارکۆن.

وەرگێڕ
2005/2/22
سلێمانی

پێشدەستی:

ئەمە دەقی ئەو لێکچەرەیە کە محەمەد ئارکۆن لە سێنتەری (تۆماس مۆر)دا پێشکەشی کرد، ئەم سێنتەرە سیمیناری ساڵانە لە بارەی بابەتگەلی هەمەجۆر دەبەستێ و گەورە توێژەران بۆ وتوێژکردن بانگ دەکات. ئەمە دووەمین لێکچەری محەمەد ئارکۆنە کە لەم سێنتەرەدا لە بارەی عەلمانییەتەوە پێشکەشی کردبێت. لێکچەری یەکەم لە مانگی دیسەمبەری ساڵی (1978)دا بە ناوی "ئیسلام و عەلمانییەت" پێشکەشی کرد و ئێمە وەرمان گێڕایە سەر زمانی عەرەبی و لە کتێبی "مێژووگەرایی بیری عەرەبی- ئیسلامی" (تاریخیة الفکر العربي الاسلامي)دا بڵاومان کردەوە، لە ساڵی (1985)یشدا بۆ جاری دووەم محەمەد ئارکۆن بۆ ئەم سێنتەرە بانگهێشت دەکرێ بۆئەوەی ئەمجارە نەك تەنها لە بارەی ئیسلام و عەلمانییەت ، بەڵکو بە شێوەیەکی فراوانتر لە بارەی "عەلمانییەت و ئایین" بدوێ سا هەر ئاینێك بێت. لێرەدا ئارکۆن لە شیکردنەوەکەیدا پتر تەرکیز دەکاتە سەر ئیسلام و مەسیحییەت و خۆرئاوای بەعەلمانیکراو.

ئەم لێکۆڵینەوەیە "عەلمانییەت و ئایین" تەواوکەری بەشەکەی دیکەیە "ئیسلام و عەلمانییەت"، پێویستە خوێنەر هەردوو لێکۆڵینەوەکە بخوێنێتەوە بۆئەوەی بە شێوەیەکی وردتر لە ئاراستە و تێڕوانینەکانی محەمەد ئارکۆن بۆ عەلمانییەت و ئایین تێبگات. من پەراوێز و شەرحێکی ئێجگار زۆرم بۆ ئەم بەشە داناوە لە پێناوی ڕوونکردنەوەی هەندێ خاڵی نارۆشن و تەماوی یان ئەوانەی ئارکۆن بە خێرایی بەسەریاندا تێدەپەڕێت، پاشان بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو مەرجەعییەتە مەعریفی و ئەو ئاماژانەی پەیوەستن بە کولتووری فەرەنسییەوە کە لەوانەیە دووربێت لە مەرجەعییەتە کولتوورییەکانی خوێنەری عەرەبی یان موسڵمان بە شێوەیەکی گشتی.

هاشم ساڵح

سەرەتا:

دەمانـەوێ لێـرەدا هەنـدێ لـەو مەسـەلانە بخەینـەڕوو کـە بـە داخـەوە بـەپێی پێویـست لـە فەرەنـسەدا لێیـان نەکۆڵراوەتـەوە زۆر کـەم نـەبێت. ژمارەیـەکی کـەمی فەڕەنـسییەکان بـە ڕێگـەی لێکگەیـشتن و پەیوەنـدیی ئاڵوگۆڕی بەردەوامی نێوان کولتوورەکان و ژیارەکان ئەم مەسەلانە چارەسەر دەکەن. زۆرجار بە ڕێگەی نەفرەتی سیاسی مامەڵەی لەگەڵدا دەکەن بـەپێی ئەو هەڵوێستی "ڕەتکردنەوە"یەی لە ڕابردووەوە بە میرات بۆیان ماوەتـەوە، بـە تایبـەتی لـە قۆنـاغی جەنگـە داگیرکارییەکانـدا. بەداخـەوە ئـەزموونی مێژوویی شەڕی جەزائیر شتێکی ئەوتۆی فێری فەڕەنـسییەکان نـەکردووە و بەپەلە ئەو ئەزموونـەیان لەبیرچـووەوە وەك چـۆن بیرەوەرییـەکی خـراپ و نـاخۆش لـەبیر دەکـرێ. ئیـدی بـەراوردکاری یـان ڕووبەڕووبوونـەوەی چاوەڕوانکراوی نێوان کولتوورەکان ڕووی نەدا، هەروەکو ئەمە لە سـەدەکانی ناوەڕاستیـشدا ڕووی نـەدا و بگـرە بـە شـێوەیەکی زۆر کـەمتر لـەوەی کـە لـە سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا هـەبوو، ڕووی دا. دەبیـنین ئـەمڕۆ ئایـدیۆلۆژیا سیاسییەکان شوێنی ئەو سیستمە تیۆلۆژییـە لاهوتییـەیان گرتۆتـەوە کـە لـە ڕابردوودا باو بوو، بێگومـان بـۆ ئـەوەی کەشـوهەوای گفتوگـۆ پـیس بکـات و ڕێگە لە هەر دیالۆگێکی ڕاستەقینە بگرێـت. تـەنها هەڵوێـستی عـەلمانی –بـە مـەرجێك بـە باشـی لێـی تێبگـەین- دەتوانێـت مەسـەلەکان بجووڵێنـێ و ئیشکالیەتەکان بخاتە ڕوو[1].

محەمەد ئارکۆن

بەشی یەکەم

بەرەو ئیپستیمۆلۆژیایەکی تر[2]
"عەلمانییەت وەك هەڵوێستێك لە بەرامبەر گرفتی مەعریفە"

بەرایی:
ئەوەی پێویستە ئەمڕۆ جارێکی دیکە بیری لێ بکەینەوە

یەکەم: عەلمانییەت چییە؟

من بۆ ماوەی سی ساڵە ئەندامێکی کارای فێرکردنی گشتیی فەڕەنسیم. لەم ئاستەدا من مامۆستایەکی عەلمانیم و لە فێرکردن و دەرسەکانمدا پرۆسەی عەلمانییەت دەکەم. ئەمە سەبارەت بە من جۆرێك لە ئینتیما و جۆرێك لە پرۆسیسی ڕۆژانەیی –لە یەك کاتدا- پێکدەهێنێ. دەمەوێ هەر لە سەرەتاوە لە بەرامبەر ئێوەدا ئەو قسەیە بکەم، چونکە دەشێت هەندێ کەس باوەڕیان وابێت مومکین نییە بە هۆی ئینتیمای ئیسلامیم و بە هۆی ئیسلامبوونمەوە لە هێڵی عەلمانییەتدا بم[3]. بوونی من لە فەڕەنسەدا زۆر شتی ئیجابی و سەلبی لەبارەی ئەزموونی عەلمانییەت و شێوەی پرۆسەکردن و جۆری ژیانێکی عەلمانی فێرکردم. دواجار گەیشتمە ئەو پرۆسەیە یان ئەو قەناعەتە فیکرییەی کە دەڵێت عەلمانییەت بەر لە هەرچی یەکێکە لە کۆشش و دەستکەوتەکانی ڕۆحی بەشەری[4]. ئەمە دەستکەوتێکە لە چەندین ناوەند و لە چەندین ئەزموونی جیاجیادا پرۆسە کراوە، لەوانە جیهانی عەرەبی-ئیسلامیش وەك دواتر دێینە سەری. بەڵام ئەو وتەیە ڕاستە کە ئەم دەستکەوتە –واتە عەلمانییەت- لە کۆمەڵگە مەسیحییەکانی خۆرئاوادا زۆر دوورتر ڕۆیشتووە لەتەك هەموو ئەو شڵەژان و گرژی و ململانێیەی یاوەریی ئەو دەستکەوتە مەزنەی کردووە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ کۆمەڵێ هۆکاری مێژوویی و کولتووری کە دەکرێ بە ئاسانی شییان بکەینەوە[5] و دواتر دەگەڕێنەوە بۆی. ئێستا بەو وتەیە وازدەهێنم کە

عەلمانییەت، سەبارەت بە من، بریتییە لە هەڵوێستی ڕۆح کە لە پێناوی بەمولکەکردنی حەقیقەت یان گەیشتن بە حەقیقەت تێدەکۆشێ. لێرەدا عەلمانییەت ڕووبەڕووی دوو بەرپرسیاری یان دوو بەرەنگاری دەبێتەوە:

1-چۆن بە شێوەیەکی گونجاو و دروست واقیع بناسین؟ واتە چۆن دەکرێ بگەینە مەعریفەیەك گونجانێکی زەینی و عەقڵیی لەگەڵ هەموو کەسێکدا هەبێت (بە چاوپۆشین لە جیاوازییەکانیان) بەرەو گەیشتن بە حەقیقەت؟ لێرەدا ئەرك و بەرپرسیارییەکی هەمیشە کراوە هەیە، ئەمە کارێکە تەواو نابێ و لە شوێنێکدا داناخرێت، ئەمەش ئەوە لە توێژەر دەخوازێت هەموو تایبەتمەندییە کولتووری و مێژوویی و تەنانەت ئاینییەکانیش تێپەڕێنێ (واتە تەنانەت سنووری ئەو تایبەتمەندییە ئاینییەش تێپەڕێنێ کە تیایدا لەدایك بووە)، ئەمە ئەو خاڵە سەرەکی و یەکلاکەرەوەیەیە کە دەمەوێ جەختی لەسەر بکەم، ئەو خاڵەی ئەوەمان پیشان دەدات عەلمانییەت شتێکی تەرە و زۆر گەورەترە لە دابەشکردنی یاسایی[6] توانا و بەهرەکانی کۆمەڵگا. ئەمە یەکەمجار و پێش هەموو شتێك مەسەلەیەکە پەیوەندیی بە مەعریفە و بەرپرسیاریی ڕۆحەوە هەیە (واتە ڕۆحی بەشەری، واتە ئینسان). لە بنەڕەتدا ئەمەیە عەلمانییەت کە بە شێوەیەکی یەکسان و ئیجباری و بەبێ جیاوازی خۆی بەسەر هەمووانـدا دەسەپێنێ.

2-بەرپرسیاریی دووەم پەیوەندیی بە گفتوگۆیەکی ترەوە هەیە کە باوتر و ئاشناترە، مەبەستم ئەو وتووێژەیە کە لە سەروبەندی دامەزراندنی (قوتابخانەی گشتی بۆ هەمووان) لە لایەن فەرەنسەوە، لە ئارادایە. ئەمەش شتێکی ڕوون و لۆجیکییە، واتە دوای ئەوەی دەگەینە چەشنێك لە زانین و ناسینی واقیع دەبێ فۆرمیولایەك یان شێوەو ڕێگەیەکی گونجاو بدۆزینەوە بۆئەوەی بیگەیەنینە ئەویدی بێئەوەی مەرج بۆ ئازادییەکەی دابنێین یان

ئازادیی کۆت بکەین[7]. هەموو گیروگرفتی خوێندن و فێرکردن لێرەدایە. ئەمە ئەرکێکی عەمەلی ڕۆژانەییە و هەموو ئەو مامۆستایانە پرۆسەی دەکەن کە لە بەرامبەر عەقلگەلی تازە و گەنج و پێگەیشتودان بەڵام ئەو عەقڵە گەنجانە توانای داکۆکی لەخۆ کردنیان نییە. گرنگیی ئەم بەرپرسیارییەش لەوەی یەکەم کەمتر نییە و کۆشێکی بەردەوامی لە مامۆستا دەوێت.

من بەمجۆرە لە عەلمانییەت تێدەگەم: مەبەستم عەلمانییەتێکی واقعی وەکو گرژی یان شپرزەییەکی هەمیشەیی بۆ ئاوێزانبوون بە دنیای واقیعی کە یارمەتیی بڵاوکردنەوەی ئەو شتە دەدات کە پێمان وایە لە فەزای کۆمەڵایەتیدا (فەزای کۆمەڵایەتی= واتە کۆمەڵگە) حەقیقەتە. هەر شتێکی بەدەر لەمە (واتە هەر شتێك دواتر لەبارەی عەلمانییەت بووترێت، یان ئەوەی گوایە عەلمانییەتە= عەلمانەوی) بەرهەمی کەموکورتییەکانی ئێمەیە لە پرۆسەی توێژینەوەی زانستیدا بۆ زانینی واقیع، هەروەها لە کەموکورتییە پەروەردەییەکانی ئێمەیە لە گەیاندنی ئەو زانینە (مەعریفەیە) بە ئەویدی، یان بە ئەوانیدی. هەر لەم کەموکورتییانەشەوە زنجیرەیەك لە ڕووداو و ململانێی عەلمانی یان دژی عەلمانییەت بەرهەم دەهێنرێن یان بەرهەم هێنراون. ئەم ململانێیانە –بە شێوەیەکی تایبەتی لە فەرەنسەدا- بووە بە گرەوێکی سیاسی کلۆڵ وەك بەم دواییە بینیمان[8]. سەرباری ئەزموونە مێژووییە گرنگەکەیان کەچی فەرەنسییەکان ئەو وێناکردنەیان بە کردەوە تەعمیم نەکرد و ئەو وێناکردنە فەلسەفییەیان بۆ عەلمانییەت –بە باشترین و بە فراوانترین مانای وشەکە –نەپاراست[9]، نەیانزانی چۆن سنووری شوێنگەکانی ئەو جیدال و ململانێیانە جێبهێڵن کە لە نێوانیاندا بنجی بەستووە، سا لە ئاستی ئاینیدا بێت یان لە ئاستی سیاسیدا.

کەواتـە گرفتەکـە –گرفتـی عەلمانییـەت- سـەبارەت بـە هـەمووان بـە کراوەیـی دەمێنێتـەوە، مەبەسـتم سـەبارەت بـە موسـڵمانان و سـەبارەت بـەو کەسانەی خۆیان بە عەلمانی دەزانن و ململانێ و خەبات دەکەن (=عەلمانییـە پـەڕگیرەکان)[10]. سـەبارەت بـە موسـوڵمانەکان دەبیـنین زیـاد لـە پێویـست کەوتوونەتە نێو شەیدایی یەقینیاتە دۆگماییەکانی خۆیانەوە[11]. سـەبارەت بە عەلمانییە پەڕگیرەکانیش دەبیـنین عەلمانییـەتی ڕاسـت و دروسـت لەگـەڵ ململانێ لە دژی ئەکلیرۆس یان پیاوانی ئاین تێکەڵ دەکەن. لە هەمان کاتـدا هەوڵ دەدەن وامان نیشان بدەن کە ئەوەندە بەسە مامۆستا لە دەرسـەکانیدا "بێلایەن"[12] بێت بۆئەوەی بگاتە نموونەی عەلمانی و ئاوێزانی بێت. بەڵام مەسەلەکان بەم سادەییە نین، چونکە لێرەدا مەسەلەی مەعریفە بە تەواوی خراوەتـە ڕوو. بـەمجۆرە دەڵـێم ئـەمڕۆ یـەك توێـژەر نییـە –لـە هـەر پسپۆڕییەکی زانستیدا بێت- بتوانێت لێکۆڵینەوەیـەکی زانـستی و بابـەتی و قەناعەتپێهێنەرمان لەبارەی ماهییەتی دیاردەی ئاینییـەوە پێـشکەش بکـات. سـەرباری بـوونی هـەموو جـۆرە لێکۆڵینەوەیـەکی وەسـفی و دابەشـکاری و پێناسەکان تا ئێستا هـیچ ڕێگەیـەك نییـە بـۆ قـسەکردن لـە بـارەی دیـاردەی ئایینی. مەبەستم هـیچ ڕێگەیـەك نییـە بتوانێـت ئـەو کۆدەنگییـە عەقڵییـە بەدیبهێنێت کە سنووری هەموو ئایدیۆلۆژیاکان و هەموو ململانـێ تـەئویلی و ڕاڤەکارییـەکانی نێـوان ئایینـەکان و مەزهەبـە جیاوازەکـان ببـەزێنێت. (ئەمـە دیـدێکی ئـەنترۆپۆلۆژیی بەرفراوانـە نـەك دیـدێکی تایبـەتیی بەرتەسك).

دووەم: لەبەرچاوگرتنی دیاردەی ئایینی

ئەگەر عەلمانییەت یان هەڵوێستی عەلمانی سەبارەت بە ڕۆحی بەشەری پێشکەوتنێك پێکبهێنێت، ئەوا ئێمە لەم ئاستەدا هەموومان هاوچەرخی یەکتر نین. چونکە لە پەیوەستدا بە مەعریفەو گەیاندنی بە ئەوانیدی، دەبینین هێڵەکان یەکسان نین، ئینجا هەڵوێست و ئاستەکان جیاوازن. ئەم قسەیە بەسەر خودی یەك کۆمەڵگاشدا –بۆ نموونە کۆمەڵگەی فەڕەنسی- پراکتیك دەبێ، هەروەکو بە شێوەیەکی ڕێژەیی بەسەر کولتوورەکانی دیکە و کۆمەڵگاکانی دیکەشدا پراکتیك دەبێ وەکو ئەو کۆمەڵگایانەی ئیسلامیان تیادا بڵاوبۆتەوە.

ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیەدا لە مەسەلەی "عەلمانییەت و ئایین" دەدوێین نەك مەسەلەی "ئیسلام و عەلمانییەت" کە پێشتر لە بارەیەوە دواوین، چونکە دەبێ دیدگامان سەرجەمگیرتر و فراوانتر بکەین بە جۆرێك نموونەی ئیسلام تێپەڕێنێ و بچێتە سەر ئایینەکانی تریش. ئێمە لێرەدا دەمانەوێ دیاردەی ئایینی وەك گشتێك لەبەرچاو بگرین نەك یەکێ لە دەرکەوتەکانی، بۆ نموونە ئیسلام یان مەسیحییەت.

لە واقیعدا نووسراوگەلێکی ئێجگار زۆر هەیە لەبارەی عەلمانییەت یان لەبارەی مەسیحییەت و عەلمانییەت، بەڵام ئەو لێکۆڵینەوانەی لەبارەی "عەلمانییەت و ئایین"ەوە نووسراون، زۆر نین. بۆچی؟ چونکە توێژینەوەی زانستی پێشکەوتووی خۆرئاوا –نەك تەنها لە بواری زانستە سرووشتییەکان، بەڵکو تەنانەت لە بواری زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکانیشدا- زانیارییەك لە بارەی ئایین پێشکەش دەکات کە لە (مێژووی ئایینەکان)[13] دەرناچێت و ئەویش تەنها لە پەیمانگەی دەگمەن و زۆر تایبەتیدا قەتیس کراوە. بێگومان خوێندن لەو پەیمانگایانەدا بە

زۆری لە بارەی مەسیحییەتەوەیە: واتە ئایینی ئەوروپا و بە گشتی خۆرئاوا. کەچی ئاینی ئیسلام جێهێڵراوە بۆ ئەو خۆرهەڵاتناسانەی لە زانکۆکانی فەڕەنسە و خۆرئاوادا کۆمەڵێ توێژەری پەراوێزین. بەڵام خوێندنی ئایینەکانی دی یان زانیاری لەبارەی ئایینە ئەفریقاییەکان کەمترە، چونکە بەپێی قسەی ئەوان ئایینەکانی ئەفریقیا ئاینگەلێکی وەسەنی – پەیگانین[14] و وابەستەی عەقڵیەتێکی "سەرەتایی"ن و ئەمەش لە پسپۆڕیی ئیتنۆلۆجیایە[15] (واتە زانستی تایبەتمەندیی میللەتان و زمان و نەریتە کۆمەڵایەتییەکانیان..) ئەم زانستەش قابیلی هەڵکشان و داکشان و گفتوگۆیە و ئامادەبوونێکی لاوازیشی لە زانکۆکاندا هەیە. دەتوانین تا ڕادەیەك هەمان شت لە بارەی ئایینەکانی ئاسیاش بڵێین، بۆ نموونە ئێمە بە شێوەیەکی دروست چ شتێك لەبارەی بوزی و هیندۆسی و زەردەشتی و مانەوی دەزانین؟ بێگومان زۆر کەم، بگرە لەوانەیە تەنانەت لەنێو ڕۆشنبیرانیشدا هیچ شتێکیان لەبارەوە نەزانرێت.

کەواتە، یەکێ لە دەرەنجامەکانی ئەوەی پێیدەوترێ (عەلمانییەت) یان (دونیایی) یان (دونیاگەرایی) بریتییە لە دوورکەوتنەوەیەکی عەقڵی و زانستیی تەواوی کەرتێك لە کەرتەکانی مەعریفە (واتە: ئایین) ئەمە سەرباری ئەوەی ئەم کەرتە مەعریفییە (ئایین) ڕۆڵێکی بنچینەیی لە لەدایکبوونی مێژوویی کۆمەڵگاکانماندا بینیوە، لەوانە کۆمەڵگا ئەوروپی و خۆرئاواییەکانیش. ڕێك لێرەدا حاڵەتی ئیسلام بە سیفەتی بەرەنگارییەك دەردەکەوێت. ئیسلام لە ڕووی عەقڵی و کولتوورییەوە پەیوەستێکی زۆری بە فیکری ئەوروپی خۆرئاواییەوە هەیە. بەڵام وەك ئایین و وەك ڕێچکەی مێژوویی چەندین کۆمەڵگە کە زۆر بە کەمی لێیکۆڵراوەتەوە و وەك ئەوەی ئاینێکە نەناسراوە و بگرە ڕەت کراوەتەوە و فڕێدراوەتە فەزای "خۆرهەڵاتی"ی گریمانکراو، ئەوا زۆر دوورە لە فەزای ئەوروپی خۆرئاوایی.

دەبێ پرسیار لە هۆیەکانی ئەو دوورخستنەوەیە بکەین[16]، ئێمە تێبینی دەکەین ژمارەیەکی زۆری ئەنیستیتوتی "مێژووی ئایینەکان" لە خۆرئاوادا بەشی تایبەتییان بۆ ئیسلام تیا نییە.

سێیەم: نموونەیەك بۆ ڕوونکردنەوە دۆخی جەزائیر

هەردوو چەمکی "عەلمانییەت" و "ئایین" دوو چەمکن زۆر دوورن لەوەی بە ڕوونی گەلاڵە کرابن و خرابنە ڕوو و پاشان دوو چەمکی نائەکتیڤن، زۆرجار ئەو شتانەی لەبارەی ئەو دوو چەمکەوە دەیانڵێین گوتارێکی زانستی پێکناهێنن بەڵکو گوتاری کۆمەڵایەتین، ئێمە دەزانین جیاوازییەکی گەورە لە نێوان ئەو دوو تەرزە گوتارەدا هەیە کە دەبێ گوتاری زانستی زاڵبێت بەسەر گوتاری کۆمەڵایەتیدا و میکانیزمی ئیشکردن و پێکهاتەکەی دەربخات. ئامانجی گوتاری زانستی بە شێوەیەکی تایبەتی بریتییە لە دەرخستنی ئەوەی کە سەرجەمی کۆمەڵگا بەشەرییەکان بەبێ دەرهاویشتە هەوڵدەدەن بەر لەهەر شتێك نکوڵی لە زەمینە ڕاستەقینەکەی بوونی خۆیان بکەن. بە مانایەکی تر کۆمەڵگە دەمامك دەخاتە سەر حەقیقەتی ئەو هێزانەی تەحەکوم بە چارەنووسی مێژوویی دەکات لە ڕێگەی زمانێکی تایبەتی گونجاو بۆ ئەو کارە (واتە زمانێکی گونجاو بۆ پرۆسەی تەمویهی واقعی ڕاستەقینە)[17].

حاڵەتی جەزائیری، بەو شێوەیەی هێنری سانسون بۆی خستووینەتە ڕوو، ***{ لە بارەی ئەم مەسەلەیە بڕوانە ئەو دۆسییەیەی کە هێنری سانسۆن لەسەر جەزائیر خستیەڕوو بە ناونیشانی: (جەزائیر: کۆمەڵگایەکی تائیفی، لەگەڵ ئەوەشدا عەلمانی)}***. نموونەیەکی ڕوونکاریی چاکمان پێشکەش دەکات، ئەمە لەگەڵ گوتاری ڕەسمی باوی ئەمڕۆدا گونجاوە، واتە گوتارێکی

ملکەچ بۆ ڕابردوو و بۆ گیروگرفتە سیاسییە هەنووکەییەکان. لە جەزائیر لە ساتەوەختی سەربەخۆییدا، هێزە کۆمەڵایەتی و ئایدیۆلۆژییەکان هەموویان بە یەك چەشن بە ئاراستەی ئەو هێڵەدا نەدەڕۆیشتن کە لە ساڵی 1962 و لە دوای گرتنە دەستی دەسەڵات لەلایەن گرووپێك لە تێکۆشەران، سەرکەوت، بەڵکو تەوژم و ململانێ جیاوازەکان پێشتر و تەنانەت لە سەروبەندی جەنگیشدا لەنێو ڕیزەکانی بەرەی ڕزگاریدا دەرکەوتن، ئەوان لەبارەی کەسایەتیی ئیسلامی یان جەزائیریی وڵاتەوە گفتوگۆیان دەکرد، بەو مانایەی ئایا ئەو کەسایەتییە، ئیسلامییە یان جەزائیری؟ ئەوسا تەوژمگەلێکی جیاواز هەبوون ململانێیان لەگەڵ یەکدیدا دەکرد:" لەوانە تەوژمی "عروبییەت" کە لەگەڵ هاتنی جەمال عەبدولناسر لە میسر ئەوانیش سەرکەوتن، هەروەها تەوژمی زانایانی ئایین کە بەپێی هێڵی سەلەفییە ئیسلامییەکان پێی لەسەر ئیسلامبوونی وڵات دادەگرت، هەروەها کەمایەتییەکی شەرمنیش هەبوو باسیان لە ئینتیمای جەزائیری بۆ جەزائیر دەکرد، واتە لەبارەی جەزائیریبوونی جەزائیر دەدوان. بەڵام جەزائیر لە ساتەوەختی جەنگی داگیرکاریدا لە ڕووی ئایدیۆلۆژییەوە کەم و زۆر خۆی بە دابڕاوی بینی، واتە لە ئایدیۆلۆژیاکان دابڕابوو، مەبەستم ئەوەیە لەو تەوژم و ڕەوتە عروبی و سەلەفییانە جیاکرابووەوە. ڕاستە دەنگدانەوەی بیرۆکەی کۆمەڵگەی ئیسلامی لە ڕێگای زانایانی ئاینییەوە دەگەیشتە دانیشتووان، بەڵام ئەوانە لە لایەن خودی دانیشتوانی جەزائیرەوە ڕووبەڕووی بەرگری دەبوونەوە.

بەمجۆرە پێویستە بە نیگای سۆسیۆلۆژیستێك و مێژوونووسێك تەماشای کۆمەڵگای جەزائیری بکەین نەك بە چاوی عەقائیدییەکی ئیسلامی وەك ئێستا دەیکەن هەر لەبەرئەوەی ئایدیۆلۆژیای ئیسلامی سەرکەوتووە. ئەوسا بۆمان دەردەکەوێت کە ئیسلام لە جەزائیردا بە چەند

چەشـــنێك ئامـــادەبوونی هەیـــە کـــە بـــە شـــێوەیەکی تایبـــەتی ملکەچـــی کولتوورێکـــە وابەســـتەی ئـــەو توێـــژە کۆمەڵایەتییانەیـــە کـــە لـــە قۆنـــاغی داگیرکاریـــدا کـــەموزۆر لـــە یەکـــدی دابڕابـــوون و هـــەروەها لـــە ڕابردوویـــەکی دوورتریشدا دیسان لە یەکدی دابڕابـوون. لـە واقیعـدا کۆمـەڵگای جـەزائیری، وەکو گشت کۆمەڵگاکانی باکووری ئەفریقیا، کۆمەڵگایەکی خێڵەکیی پەرت و پارچەپارچەیە (دابەشـبووەتە سـەر چـەندین خێـڵ و عەشـیرەت و خێزانـی پاتریـارکی). قۆنـاغی داگیرکـاریش پارێزگـاری لـەو دوورگـە کۆمەڵایـەتی و کولتوورییە بچووك و لێکدی دابڕاوانە کردووە تا ئەو ئەندازەیەی ئیـسلامی جەزائیری هەمان ئەو ئامادەبوونە یەکدەستی و عەقائیدی و ئایدیۆلۆژییەی نـەبووە کـە لـە سـاتەوەختی سـەربەخۆییدا دەیبێـت بـە هـۆی دەرکـەوتنی دەوڵەتێکی بەهێز و ئیرادەگەریی زۆرەملێ و مەرکەزییەتی دەسەڵات.

دەسـەڵاتی نـوێی جـەزائیری ویـستی لەیـەك کاتـدا پـشت بـە ئینتیمـای حەماســییانەی خــۆی بــۆ جیهــانی عــەرەبی (یــان عروبییــەت) و بــۆ ئایدیۆلۆژیای ئیسلامی ببەستێ، واتە جەختکردن –بـە هـەمان هێـزەوە- بـۆ ئینیتمای ئایدیۆلۆژیای ئیسلامی زۆر زیاتر لە ئینتیمای بۆ ئیسلام. دەشـێت ئەم هەڵوێستە یان ئەم ڕەفتارە یان بینینی شتەکان و سەپاندنیان لـە لایـەن دەسـەڵاتی نوێـوە، وەك کاردانەوەیـەکی حـەتمی لـە دژی قۆنـاغی داگیرکـاری، تەفسیری بۆ بکەین. ئەمە پتر کاردانەوەیەك بوو وەك لەوەی بریتی بێت لە هەڵگرتنی بەرپرسیاریی واقیعی جەزائیری بە شێوەیەکی جدی و هاوسـەنگ لـــە ڕووی کۆمەڵایـــەتی و کولتـــووری و مێژووییـــەوە، دەڵـــێم هـــەڵگرتنی بەرپرسیارییەکەی لەلایەن دەوڵەتێکی بە فیعلی ئازاد.

دەبـێ بـە چـاکی ئاگـاداری ئـەم خاڵـە بـین و لەبەرچـاوی بگـرین. ئـەم نـــارێکی و ناهاوســـەنگییە لـــە نێـــوان دوو شـــتدا نیـــشتەجێیە: لـــە نێـــوان وێناکردنی زۆرەملێیانەی دەوڵەت و کۆمەڵگای جەزائیریی پاش سەربەخۆیی

وەك کاردانەوەی داگیرکاری و، لە نێوان پەرەسەندنی سروشتی کۆمەڵگایەك هێز و توانای ناوەکی و دەنگە جۆراوجۆرەکانی لە پێناوی دروستکردنی مێژووی تایبەتیی خۆیدا بەکاردەهێنێت. ئەم پەرەسەندنە سروشتییە دەبێ بەدەر لە فشارە دەرەکییەکان بە ئەنجام بگات، یەکەمین ئەو فشارە دەرەکییانەش بە تەبیعەتی حاڵ بریتییە لە ئایدیۆلۆژیای داگیرکاری، پاشان ئایدیۆلۆژیای عروبەوی (واتە نەتەوەخوازییەکی زیادەڕۆیی)، مەبەستم لەو ئایدیۆلۆژیایەیە کە لەگەڵ هاتنی سەردەمی جەمال عەبدولناسردا، سەرکەوت. پاشان دەبێ ئەم پەرەسەندنە سروشتییە بەدوور لە ئایدیۆلۆژیای ئیسلامێکی دیاریکراو و وێناکراو بە ئەنجام بگات، ئەو ئایدیۆلۆژیا ئیسلامییە وێناکراوەی گوایە پاڵپشتێکی گەورەیە بۆ بەرەنگاربوونەوە لە دژی ئیمپریالیزمی داگیرکاری. هەموو ئەمانە بەرەو ئەوەمان دەبەن بڵێین ئەو حاڵەتەی هێنری سانسۆن بۆمانی وەسف دەکات بریتییە لە بەرهەمی هێزە دەرەکییەکان زۆر زیاتر لەوەی بەرهەمی هێزە تایبەتییەکانی خودی کۆمەڵگەی جەزائیری بێت بە هەموو فرەییە کۆمەڵایەتی و مێژووییەکەی و بەو شێوەیەی بە درێژایی سەدەکان شێوەی گرتووە و لەو کاتەوەش کە دیاردەی ئیسلامی و عەرەبی چووەتە نێو ئەو کۆمەڵگایەوە[18].

من بە ئەنقەست وشەی "دیاردە"م بەکارهێنا و وتم: "دیاردەی ئیسلامی" و بە ئاسانی نەمووت "ئیسلام"، ئەم جیاوازییەش لە چەمکدا گرنگیی خۆی هەیە. کاتێ وشەی "ئیسلام" بەکاردەهێنین، زاراوەیەك واژە دەکەین لە ڕووکاردا وادیارە چەمکێکی ڕوونی هەیە، یان وەك بڵێی هەرکە ئەم زاراوەیەت درکاند ئیدی خەڵکی دەمودەست لێی تێدەگەن و دەتوانن بە ئاسانی بەکاری بێنن. ئەوان وا تێدەگەن ئەوەندە بەسە بگەڕێنەوە بۆ دەقە کلاسیکییە گەورەکان کە پێیان وایە ئەو دەقانە بۆیان ڕوون دەکاتەوە

ئیسلام چییە. بەڵام ئەمە تەنها لە خەیاڵی ئەو چاودێرە بیانی و ئایدیۆلۆژیستانەدا هەیە کە بۆ ئەم مەبەستە تیۆرییەکان ئاوێتە دەکەن، بە تایبەتی لە فەرەنسەدا. ئەمانیش بۆ ئەوە ئەم کارە دەکەن تا بیکەن بە پاساوێك بۆ مەیل و ئارەزووی جۆراوجۆری سیاسییانەی ئەو کرێکارە عەرەب و دوورە وڵاتانەی لە هەندەران دەژین، هەروەها بۆ ئیسلام و.. هتد، بێگومان قسەکانیان بە ئاسانی لەلای جەماوەری فەرەنسی وەك ڕاستییەکی ڕەها وەردەگیرێ. بەڵام لە واقیعدا ئەمە لەو خەیاڵکراوە سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە بەرهەم هێنراوە کە بە تەواوی چاو لە ئاستی ئەو حەقیقە واقعییانە نابینا دەکات کە وشەی ئیسلام لە خۆی دەگرێ. لەبەرئەوە دەبێ بە هەموو ئاڵۆزییەکیەوە چاودێریی "دیاردەکە" بکەین و لێی بکۆڵینەوە، بە چاوپۆشین لەو وێناکردنە "ڕوون" و سادەیەی لە بارەی ئەو دیاردەیەوە دەیخەنە ڕوو.

ئەوەی لێرەدا لە بارەی جەزائیرەوە دەیڵێم، دەکرێ فراوان و گشتی بکرێ و هەموو فەزای مەغریبی بگرێتەوە، تەنانەت لیبیا و مۆریتانیا و بیابانەکان تا دەگاتە کەنارەکانی ئەفریقیای ڕەش. ئەم کۆبوونەوە فراوانەی کۆمەڵگاکان دەخوازێت لە ڕووی زانستییەوە پێداچوونەوەیەکی کۆمەڵایەتی- مێژوویی بۆ ئەنجام بدرێت کە تا ئەمڕۆش زۆر دوورە لەوەی کاری بۆ کرابێت. بگرە هەندێ لایەنی ئەم پێداچوونەوەیە بە شێوەیەکی دروست دەرکی پێنەکراوە.

لە واقیعدا هیچ کۆمەڵگایەکی بەشەری نییە هەوڵی ئەوە نەدات واقیعە تایبەتییەکەی خۆی نەشارێتەوە و پەردەپۆشی نەکات، سا ئەو کۆمەڵگایە پێشکەوتوو بێت یان پاشکەوتوو. هەموو هەڵبژاردنەکانی ئەو دەوڵەتانەی بە "دیموکراسی"[19] ناوزەد دەکرێن لەسەر پرۆسەی ئەو پەردەپۆشکردنە دامەزراوە، مەبەستم پەردەپۆشکردن و شاردنەوەی واقیع. ئێمە لە میانی

ئەزموونەکانەوە ئەم شتە دەزانین و درکی پێدەکەین. پاشان متمانەکردن بە گوتارەکانی بەرەی ڕزگاریی نیشتمانیی جەزائیری بۆ خستنەڕووی وێنەیەك لە بارەی بونیادی کۆمەڵگای جەزائیری و میکانیزمی ئیشکردنی هەنووکەیی، یان بۆئەوەی بڵێین ئەم کۆمەڵگایە تایفەگەرایی یاخود عەلمانییە، ئەمە لە ڕاستیدا کەم یان زۆر لە خشتەبردن و فریودانە، ئەمە واتە ملکەچکردنێکی ڕاستەوخۆیە بۆ گوتارێك کە دەبێ بەر لەهەر شتێك دەست بە هەڵوەشاندنەوەی بکەین، دەبێ ئەو گوتارە ڕووت بکەینەوە بۆئەوەی ئەو پرۆسە و میکانیزمانە ئاشکرا بکەین کە لەپێناوی شاردنەوە و پەردەپۆشکردنی حەقیقەتە قووڵەکانی کۆمەڵگای جەزائیری بەکاریاندەهێنێت، سا هەر چەندێ ئایاتی قورئانی و فەرموودەکانی پێغەمبەر و وتەی گەورە پیاوانی ئاینی بهێننەوە لە خشتەم نابات و ئەمەش هیچ لە مەسەلەکە ناگۆڕێت. ئەمە سەبارەت بە کەسێکی وەك من کە لە ئامێزی میللەتێکی زۆر ساکاردا ژیاوە و گەورە بووە و پاشان جەنگە ڕزگاریخوازەکانی بینیوە، جۆرێك لە گەمەکردن بە واقیع دەنوێنێ. ئەوانەی ئەم گەمەیە دەکەن ئەو بکەرە کۆمەڵایەتییانەن کە لە پێناوی دەستبەسەرداگرتن و کۆنترۆڵکردنی سەرجەمی گۆڕەپانە سیاسییەکەدا بەربەرەکانی و ململانێ دەکەن.

ئەمە ڕێك ئەو حیزبە سیاسییانەی وڵاتانی ئەوروپای خۆرئاوایی دەیکەن کە دەیانەوێ ببن بە حیزبی دیموکراسی، هەروەها هێزە کۆمەڵایەتییەکانی جەزائیریش ئەم پرۆسەیە ئەنجام دەدەن تا ئەگەر یەك تاکە حیزبیش هەبێت و بێدەنگی بەسەر ئەوانی دیکەدا بسەپێنێ، ئەم حیزبە تاك و تاقانەیە لە هەموو شوێنەکانی دیکە ڕاشکاوانەتر سەرانسەری گۆڕەپانە سیاسییەکە مۆنۆپۆل دەکات، بەڵام گەمەکە هەر هەمان گەمەیە، تەنها گرەوێك کۆنترۆڵکردنی دەسەڵاتە، بۆئەوەی بەو ئامانجەش بگەن ئەوا

دەبێ هەموو ئەو وەسیلانە بەکاربهێنن کە گرەوەکانی سیاسەتیان بۆ دەخاتە سەرپشت و گرەوەکانی سیاسەتیان بۆ شی دەکاتەوە، ئەو "شیکردنەوە"یەی کە حزبی فەرمانڕەوا پێشکەشی دەکات، یاخود ئەو حیزبەی دەخوازێ شوێنی حیزبی فەرمانڕەوا بگرێتەوە، ئەوا بە زەرورەت پرۆسەیەك لە پرۆسەکانی شاردنەوە و پەردەپۆشکردن پێکدەهێنێ و دەمامك بەسەر حەقیقەتی شتەکاندا دەکات.

لە هەموو ئەو شتانەی لە سەرەوە ئاماژەمان پێ دان، پێدەچێ پێویست بەوە بکات بە تەواوی تەرکیز بکەینە سەر شیکردنەوەیەکی وردبینانەی سەرجەم کایەکانی ئەو واقیعەی کۆمەڵگایەکی بەشەری پێکدەهێنێ، ئەمە بەرلەوەی بچینە نێو گوتارێك لە بارەی پەیوەندییەکانی نێوان کارکردی ئاینی و کارکردی سیاسی.

چوارەم: ئایین لە فەزای کۆمەڵایەتیی مێژووییدا

لێرەدا پێنج گۆڕەپان یان پێنج کایە هەیە دەبێ هەوڵ بدەین بە دیقەتێکی زۆرەوە باسیان بکەین و لێیان بکۆڵینەوە لە پێناوی ئەوەی بە هێمنی و بەشێنەیی درێژە بە شیکردنەوەکەمان بدەین. ئێستا ئەو پێنج کایەیە دەژمێرم بێئەوەی پلەداریەکی هەڕەمییان لە نێواندا بکەم، چونکە ئەگەر هەر لە سەرەتاوە ئەمەم کرد ئەوا ئێمە لە ڕووی ئایدیۆلۆژییەوە خۆمان لەناو یەکێکیاندا دیل دەکەین. کەواتە ئێستا هەرچۆنێك هات بە هەڕەمەکی دەیانژمێرم: (گۆڕەپانی فیکری)، (گۆڕەپانی ئاینی)، (گۆڕەپانی سیاسی)، (گۆڕەپانی ئابووری)، (گۆڕەپانی کولتووری)[20]. ئەم پێنج بوارە یان ئەم پێنج گۆڕەپانە سەرانسەری فەزای کۆمەڵایەتی مێژوویی پێکدەهێنن کە ئەمانە ئەرکی خوێندنەوەی ئەو فەزا کۆمەڵایەتی

مێژووییەیان دەکەوێتە سەرشان. مومکین نییە ئەم خوێندنەوەیەش بە باشترین شێوە ئەنجام بدرێت تەنها ئەگەر زانستی تەئویل بۆ تێگەشتن لە کۆمەڵگاکانی کتێب پراکتیزە بکەین: واتە ئەو کۆمەڵگایانەی لە کتێبی سرووشبەخشەوە بەرهەمهێنراون، هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ڕێگەی ئێمە لە ئاوێزانبوون بە جیهان و کارلێککردن لەگەڵیدا پەیوەستە بە تۆڕێکی دەگمەن لە هەستپێکردن و دەرککردن، ئەو تۆڕە لە لایەن زمانی دایکەوە گەڵاڵە بووە و چەسپیوە. هەموو زمانێکیش بریتییە لە پارچەکردن یان بڕینی ئەو واقیعەی تیایدا دەژین[21]. ئەم بڕین و پارچەکردنە –بەبێ خواستی خۆمان- کۆمەڵێ سنوور و کۆمەڵێ دەلالات دەخاتە سەر واقیع، سنوور و دەلالاتێك کە لە لایەن زمانەوە سەپێنراون. لەبەرئەوە دەبینین زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان تا ئاستێك لەوە دەچێ یەقینی نەبن. هەر لەبەرئەوەش خەباتی ئێمە لە پێناوی عەلمانییەت یان عەلمانیکردن لە هەموو شوێنێ زیاتر خۆی دەسەپێنێ، دیسان لەبەر ئەم هۆیە دەبینین زۆر زەحمەتە قسە لەسەر ئایین بکەین.

ئایین، یان ئایینەکان، لەهەر کۆمەڵگایەك، بریتییە لە چەندین ڕەگوڕیشەی درێژ. لێرەدا پێویست ناکات ئاینە پەیگانی (وەسەنی) و ئاینە تەوحیدییەکان (سرووش) جیابکەینەوە[22]، ئەم جیاکردنەوەیە کاتیگۆرییەکی تێۆلۆژی بەزۆر سەپێنراوە و هەمیشە بە شێوەیەکی دوانەیی (دیوالّتی) تۆڕە ئیدراکییەکەی یاخود ڕوانینەکەی خۆیمان بەسەردا دەسەپێنێ. تێڕوانینی عەلمانی ڕایدەگەیەنێ کە بەرەو قووڵایی شتەکان و بەرەو ڕەگەکان شۆڕدەبێتەوە لە پێناوی ئەوەی ڕوانینێکی دروست و ورد و دادپەروەرانە پێك بهێنێ. بێگومان ئێمە نامانەوێ هەموو شتەکان ئاوەژوو بکەینەوە، بەڵکو دەمانەوێ لە میانی تێڕوانینێکی دیکەی تازەدا بە هەموو شتەکاندا بچینەوە و سەرلەنوێ هەڵیانسەنگێنین. لە پشتی سنوورە

تیۆلۆژییەکانەوە[23] دەبینین هەموو ئاینەکان نەك تەنها ڕوونکردنەوە و تەفسیرەکانیان پێشکەش بە ئینسان کردووە، بەڵکو ئەو وەڵامە عەمەلییانەشیان پێشکەش کردووە کە ڕاستەوخۆ قابیلی پراکتیك کردن و بەکارهێنانن بە تایبەتی لە پەیوەندیماندا بە بوون و بە کەسانی دی و بەو ژینگە فیزیاییەی دەوری داوین، بگرە تەنانەت بە هەموو گەردوونیشەوە، هەروەها بەو شتانەی کە بە "سەرووی سرووشت" ناودەبرێ، وتە ئەو شتانەی سرووشتی هەستپێکراو تێدەپەڕێنێ. ئاینەکان زۆر لەوە دوورتر دەڕۆن تا دەگەنە جیهانی سەروو سرووشت یان ئەودیوی سرووشت. ئەم وەڵامە وەکو بڵندگەراییەك و وەکو ڕاستییەك چاوی لێکراوە کە قابیلی گفتوگۆ نییە و هەروەها ئەمە مادەیەك نییە بۆ شیکردنەوەی زانستی لە لایەن عەقڵی بەشەریمانەوە، بەڵکو ئەمە لە بازنەی هەیبەت و هەژموونی عەقڵی بەشەری دەردەچێ، لەبەر ئەم هۆیە ئێمە تێکەڵ بە هەستیاریی زۆر قووڵی خۆمانی دەکەین نەك تەنها لە ڕێگەی زمانەوە بەڵکو لە ڕێگەی سرووت و پەرستنەکانیشەوە، واتە لە ڕێگەی ڕاهێنانێکی دیاریکراوی جەستەمانەوە (وەك ئەوەی، بۆ نموونە، لە نوێژکردندا هەیە).

ئێمە دەزانین کاتێك حەقیقەتەکان لەناو خۆماندا بەرجەستە دەکەین –بە مانای حەرفیی وشەی بەرجەستە-، واتە کاتێك لە جەستەماندا دەیتوێنینەوە، ئەوسا ئەو حەقیقەتانە بە شێوەیەکی کوللی و کۆتایی پەیوەست دەبێت بە کەینونەی قووڵی ئێمەوە و پاشان پەیوەست دەبێت بەو تۆڕە ئیدراکییەی دواجار تەحەکوم بە هەموو بوون و سلوکی ئێمەوە دەکات. کەواتە دەبێ لەم ئاستە قووڵ و ڕیشەدارەدا هەوڵبدەین لە بونیادی گۆڕەپانی ئایینی تێبگەین، هەروەها ئەو ڕێگەیەی کە ئەم گۆڕەپانە ئاینییە لە کۆمەڵگە بەشەرییە جیاجیاکاندا ڕۆڵی خۆی پرۆسە دەکات. بەم مانایە هەموو ئەو شتەی کە بە ئاینەکان ناوی دەبەین (واتە هەموو ئاینەکان بەبێ

دەرهاویشتە) تەنها بریتییە لە چەشنگەلێك (انماط) بۆ ئەو فۆرمیولا سرووتئامێز و پەرستنانەی کە یارمەتیی ئاوێتەکردنی حەقیقەتە بنچینەییەکان دەدات لە جەستەی ئێمەدا، واتە تێکەڵاوکردنی "حەقیقەتە" ئاینییەکان لە جەستەی مرۆڤدا. ئەو حەقیقەتانەی دواتر تەحەکوم بە سەرجەمی بوونی ئێمەوە دەکەن. بەمجۆرە دەبینین، بۆ نموونە، موسڵمان هەندێ جووڵانەوەی جەستەیی ئەنجام دەدات بۆ جێبەجێکردنی نوێژەکەی. مەسیحییەکیش هەندێ جووڵانەوەی تر جێبەجێ دەکات و بوزییەکیش جووڵانەوەی دیکە.... هتد. بیناسازییە ئاینییەکانیش لەسەر ئەم پەرستن و سرووتانە دادەمەزرێن. پاشان سیستمە تیۆلۆژییە لاهوتییەکان شکڵیان گرت کە دواتر ئەرکی ئەو سیستمانە بریتی بوو لە تەفسیر و ڕوونکردنەوەی چەشنەکانی پەرستن. بەڵام لێرەدا زۆر گرنگە کە: ئەو چەشنە پەرستنانەی کە لە واقیعدا شتگەلی کولتووریی ئیحتیمالی یان ڕێکەوتئامێزی[24] دروست دەکات (واتە ئەو کولتوورەی لە بنەڕەتدا ملکەچی ئەگەر و ڕێکەوتەکانە) جیابکەینەوە لە: ئەو بونیادە ڕێساییە قووڵەی بە فیعلی کارمان تێدەکات. مەبەستم ئەمانە حەقیقەتی ئێمە پێکدەهێنن، ئێمە وەکو کۆمەڵێ بوونەوەری مرۆیی پەیوەست بە زمان و بەو تۆڕە هەستیاری و دەرککردنەی زمان لە خۆی دەگرێ.

دەشێت قسەکردنمان لەسەر گۆڕەپانی ئاینی زۆر درێژتر بێتەوە، بەڵام لێرە بەوەندە دەوەستین و دەڵێین: ئەگەر ئێستا هەوڵ بدەین ڕووبەڕووکردنەوەیەك یان بەراوردکارییەك لە نێوان گۆڕەپانی ئایینی و گۆڕەپانی فکریی عەقڵی بکەین، دەبینین ئەمەی دواییان چەند فۆرمێك یاخود چەند پێکهاتێکی زۆر جیاواز وەردەگرێ بەپێی هەمەجۆریی کولتوورییە بەشەرییەکان و هەروەها بەپێی چرکەساتە مێژوویییە جیاوازەکانی خودی ئەو کولتوورە. با بۆ نموونە لێرەدا بیر لە گۆڕەپانی

کولتووریی ئیسلام بکەینەوە. ئەگەر کەسێکی ئەورووپی خۆرئاوایی بیر لەم مەسەلەیە بکاتەوە، ئەوا دەبێ بەر لەهەر شتێك خاوەنی بیرێکی ورد بێت لە بارەی پێکهاتی عەقڵیی کولتوورە تایبەتییەکەی خۆی، چونکە مومکین نییە مرۆڤ بتوانێت لە پێکهاتەی عەقڵیی کولتوورێك تێبگات ئەگەر خاوەنی مەعریفەیەکی پێشوەخت نەبێ لە بارەی کولتوورەکەی خۆی. ئەمەش شتێکی زۆر پێویستە، چونکە ئەگەر ڕووناکبیر خاوەنی ئەو مەعریفەیە نەبێت ئەوا هەمیشە هەست بە شپرزەیی و هەڵەکردن دەکات.

لە سەرەتادا ئەم تێبینییە بنچینەییە دەخەمە ڕوو: ئەوەی کە بە "عەقڵ" ناوی دەبەین بە هیچ جۆرێ بە شێوەیەکی سەربەخۆ پرۆسەی کردارەکەی خۆی ناکات، بە پێچەوانەی ئەوەی لە مێژوویەکی دوورودرێژی فەلسەفەو لاهوت لە خۆرئاوای ئەورووپی و هەروەها لە ئیسلامیشدا ئەو وەهمەیان پێداوین. عەقڵ هەمیشە لە پەیوەندیدا بە خەیاڵ و خەیاڵکراو (متخیل Limaginaire) ڕۆڵی خۆی پرۆسە دەکات. ماوەیەکی کورتە تێبینی ئەوەمان کردووە کە مێژوونووسە نوێگەرەکان (بۆ نموونە جۆرج دۆبی) و سۆسیۆلۆژیستەکان دەستیان کردووە بە لێکۆڵینەوە لە "خەیاڵکراوی کۆمەڵایەتی" کە یەکێك لە ڕەهەندە یەکلاکەرەوەکانی هەموو بوونێکی کۆمەڵایەتی پێکدەهێنێ. بەڵام هێشتا ئەم فزولە مەعریفییە شتێکی تازەیە و ئەم تێڕوانینە مەعریفییە لە سەیرکردنی شتەکاندا نەچۆتە ناو گۆڕەپانی عەقڵی و فکریی کۆمەڵگای فەرەنسی و ئەڵمانی و ئەمەریکی. ئێمە لە خۆرئاوادا هەر لە پاش سەدەکانی ناوەڕاستەوە لە ئامێزی "پەرستنی عەقڵانییەت"[25] پەروەردە بووین.

بەمجۆرە دەبینین کاتێ زانایەکی تیۆلۆژی قسە دەکات وامان نیشان دەدات کە بە ناوی عەقڵی باڵاوە قسە دەکات و هەر خۆی کەرەستە و مەنهەجەکانە، پاشان پێمان دەڵێ بە چ جۆرێ کتێبە پیرۆزەکان بە

شێوەیەکی گونجاو بخوێنینەوە، ئەمەش لە زمانی لاتینیدا پێی دەوترێ: ئیمانێك بە دوای عەقڵبووندا دەگەڕێ. بەڵام کاتێ دیکارت سەری هەڵدا و فەلسەفە سەربەخۆیی خۆی بەدەستهێنا یان لەژێر چنگی عەقڵی تیۆلۆژی ڕزگاری بوو، کەچی سەروەریی عەقڵ زۆر بە توندی بنجی بەست. پێشتر عەقڵی تیۆلۆژی –لاهوتی لانیکەم دانی دەنا بە زەلیلی عەقڵ یان خاکەڕایی عەقڵ لە بەردەم پێدراوی سرووش و لە ڕاستیدا عەقڵ لە بەردەم سرووشدا دەچەمییەوە. بەڵام عەقڵی دیکارتی کە زۆر شانازیی پێدەکەین، سەروەریی خود جێگیر دەکات، تەنها سەروەریی خود و جگە لەو شتێکی تر سەروەر نییە. پاشان جۆرێك لە جیاکاری یان جیاکردنەوە دەچێتە ناو ئەو خودەوە؛ جیاکردنەوەی نێوان ئەو بەشە عەقڵانییەی تەرخان کراوە بۆ فکرێکی دادپەروەر و مەعریفەیەکی ڕاست و دروست و نێوان بەشی سۆزداری و خەیاڵی (بەپێی گوزارشتی کانت). لە سەدەی نۆزدەهەمدا –و بگرە تا ئەمڕۆش- ژمارەیەك کتێب لەو بوارەدا چاپکران ئەو کتێبانەی جەخت لەوە دەکەن کە ئێستا لە خۆرئاوادا چیدی خورافە و سیحر و نوشتە نەماوە، ئەوەی کە لە ئەفریقیای ڕەش و هەندێ شوێنی تری دنیادا تا ئەمڕۆش وەکو خۆی ماوەتەوە. ئێستا لە خۆرئاوادا تەنها عەقڵانییەتی زانستی باڵادەستە و هەژموونی هەیە، لە هەموو کاتێکیش زیاتر لە سەردەمی عەلمانییەتدا ئەو عەقڵانییەتە زانستییە هەیمەنەی هەیە. لەم کەشوهەوایەدا و لەم گۆڕەپانە فکریی عەقڵانییەدا ئەو عەلمانییانە سەرهەڵدەدەن کە تەماحی ئەوەیان هەیە حەقیقەت بزانن و بیگەیەننە ئەوانی دی[26].

لە دوای ئەو هەموو شتەی باسم کردن، بارستایی ئەو ئاستەنگ و زەحمەتییانەمان بۆ دەردەکەوێ لە گەیشتن بە چرکەساتی ئاخاوتنی مەسیح کە بە زمانی ئارامی قسەی کردووە نەك بە زمانی گریکی، هەروەکو

قەبەیی ئەو کێشەو زەحمەتییانەمان لە گەیشتن بە چرکەساتی یەکەمی گوتاری قورئانی بۆ دەردەکەوێ: واتە ئەو ئایەتە قورئانیانەی بۆ یەکەمجار و بە گوزارشتێکی زارەکی وتراون لە کۆمەڵگایەکدا نووسینی تێدا نەبووە یان زۆر بە کەمی هەبووە. مەبەستم کۆمەڵگایەك لە بنەڕەتدا پشتی بە نەقڵکردنی زارەکی دەبەست.*

پاشان دەبێ کۆششێکی گەورەی دەرککردنی مێژوویی و هەستیاریی مێژوویی ئەنجام بدەین بۆئەوەی کاتیگۆری و بابەتەکانی ئەو مەعریفەیە جێبهێڵین کە پۆزەتیڤیزمی سەدەی نۆزدە و جۆرێکی دیاریکراو لە جۆرەکانی مارکسیزم بە میرات بۆی بەجێهێشتووین.**

---

* لێرەدا بە ئەنقەست دەستەواژەی زارەکی یان "دەستەواژەی تێکستە زارەکییەکان" بەکاردەهێنم بۆئەوەی خوێنەر لە بایەخ و گرنگیی لایەنی زمانەوانی کتێبە پیرۆزەکان ئاگادار بکەمەوە، هەروەها بۆئەوەی خوێنەر بگەڕێنمەوە بۆ حەقیقەتی کولتووری و زمانەوانیی ئەو هەلومەرجە مێژووییانەی بۆ یەکەمین جار ئایەتە قورئانییەکانی تیادا وتراوە (-هۆیەکانی دابەزین- اسباب النزول) و ئەوەندە بەس نییە ئاماژە بۆ نوسخەی قورئان بکرێ وەك ئەمڕۆ ئەوە دەکەن. ئەو نوسخەیەی بە (مصحف) ناودەبرێ بریتییە لە دەقی نووسراو نەك ئاخاوتنێکی زارەکی ئازاد کە لە سەرەتادا هەبووە. ئەمەش بە تەواوی مەرجەکانی تێگەیشتنی قسەی خودا و تەفسیر و بەکارهێنانی دەگۆڕێت. چونکە پرۆسەی گواستنەوە لە قۆناغی تێکستی زارەکییەوە بۆ قۆناغی تێکستی نووسراو بە مسۆگەری دەبێتە مایەی ونبوونی بەشێك لە مانا.

** من لێرەدا هێرش ناکەمە سەر هەڵوێستێکی مەعریفی و فەلسەفەیەکی سەنگین لە خۆیدا، بەڵکو هێرش دەکەمە سەر ئایدیۆلۆژیای کۆمۆنیزم کە بەشداربووە لە بڵاوکردنەوەی حوکمە پێشوەختەکانی عەقڵانییەت، ئەمەش لە میانی ئەو گوتارە ناودارەیەوە کە لە ناواخنیدا لە هەموو گوتارێکی دیکە زیاتر چەندێتییەکی زۆری خەیاڵو خەیاڵکراو هەڵدەگرێ.

هـەموو ئەمـەش لـە پێنـاوی گەیـشتن بـە شـکلگرتنی وێنەیـەك یـان بیرۆکەیەك لە بارەی چەشنی ئەو مەعریفەیەی لە کۆمەڵگە بەشەرییەکاندا بـاوبووە، ئـەو کۆمەڵگایانـەی (سـرووش)یـان تیـادا سـەری هەڵـداوە. "کۆمەڵگاکانی کتێب" لە خۆرئـاوای ئـەورووپی و هـەروەکو لـەلای یـەهودی و ئیسلامیشدا لەسەر ڕێسای "خوێندنـەوەکان" (یـان تەفسیرەکان بـە کۆ) بـۆ دیاردەی سرووش، ژیاون و کاریان کردووە.

ئەم دیاردەیەش (دیاردەی سـرووش-وەحـی) هەنـدێ جـار ئەوەنـدە بـە سادەیی باسی دەکەین وەك بڵێی ئاسان و لەبەردەست بێت، بەڵام لە ڕاستیدا ئەمە واقیعێکمان لە هەموو لایەنەکانیەوە لەژێر دەست دەردەهێنێ. لەگـەڵ ئەوەشـدا دەزانـین کـە مـرۆڤ لـە ڕەهەنـدە ئاینییەکەیـەوە پـەنا بـۆ سـروش دەبات و لەوێوە بۆ شوێنێك دەگەڕێ تا چارەسەرەکانی چـنگ بکـەوێت، ئـەو چارەسەرانەی چـیدی کولتـوورە هاوچـەرخەکانمان پێـشکەشی ناکـەن، بـەڵام ئەوسا خۆمان بە تەنیا دەبینین و لە بەرامبەر دیاردەی سروشدا لـە هـەموو چەکێ دامـاڵراوین لـە بەرامبـەر دنیـا و گـەردوون: گـەردوونی سـرووش[27].

ئەو توانایانەی ئەمڕۆ لەبەردەستمانە بۆ چوونە نـاو سـرووش و تێگەیـشتن لێـی، زۆر کـەمتر لـەو توانایانـەی کەسـانی پێـشووی ئێمـە –ئەوانـەی لـە سەدەکانی ناوەڕاستدا ژیاون- هەیانبووە. کەسانی پـێش ئێمـە لـە زەمەنێکـدا ژیـاون سیـستمێکی مـەعریفیی وای تیـادا بـاو بـووە کـە بـۆ ئاتـاج و پێداویـستییەکانی خۆیـان گونجـاو بـووە. هـەروەها ڕەهەنـدی خوداوەنـدیی ئیعجازی و سروشت بڕ، بە هیچ جۆرێ نە لە لایەنی سیاسی و نە لە لایـەنی عـەقڵی ڕووبـەڕووی گومـان و نـاڕەزایی نەبۆتـەوە وەك ئـەوەی لـە سـەدەی شانزەهەمەوە تا ئەمڕۆ لە ئەورووپای خۆرئاوادا ڕووبەڕووی دەبێتەوە.

دەبیـنین لێـرەدا گۆڕەپـانی سیاسـی ڕۆڵێکـی یەکلاکـەرەوە دەبینـێ بـە بـەراورد لەگـەڵ گۆڕەپـانی فکـری و عـەقڵی و هـەروەها بـە بـەراورد لەگـەڵ

گۆڕەپانی ئاینی. هەروەکو هیچ وەسیلەیەکمان نییە بۆ دانانی پلەدارییەکی هەڕەمی نێوان ئەو گۆڕەپانە جیاجیانە. بە چ جۆرێ دەشێت ئەوە دیاری بکەین کە ئاخۆ هێزی سیاسیی دەوڵەتی خەلیفە پێکهاتی دیاریکراوی گۆڕەپانی فکری و گۆڕەپانی ئاینی ئیسلامی سەپاندووە، یان بە پێچەوانەوە دوو گۆڕەپانەکەی دی (فکری و ئاینی) دەوریان لە شکلگرتن و سەپاندنی هێزی سیاسیدا هەبووە. لێرەدا دەبینین گرفتی پەیوەندییەکانی نێوان ئایین و سیاسەت بە سەرجەمگیری خۆی دەخاتە ڕوو و ئێمە ناتوانین بە ئاسانی یەکێکیان بەسەر ئەوی تریاندا زاڵ بکەین وەك هەندێ کەس ئەمە دەکەن. ئەگەر ئێمە پێشوەختە مەسەلەکەمان یەکلاکردەوە ئەوسا لە زەمینەی شیکاری دوور دەکەوینەوە و ڕاستەوخۆ دەکەوینە ناو ڕووبەری خەیاڵ یان خەیاڵکراو یان ئایدیۆلۆژیاوە[28].

شتەکان لە خەیاڵدا یان لە خەیاڵکراودا زۆر بە ئاسوودەیی مومارەسەی ڕۆڵی خۆیان دەکەن. ئەگەر بڵێم –وەك زۆرجار موسڵمانەکان دەڵێن- لە دنیادا دەسەڵاتێکی سیاسی نییە کە بە دەسەڵاتی خوداوەندییەوە نەبەسترابێتەوە و ملکەچی دەسەڵاتی خودایی نەبێت، ئەوا دەکەومە ئامێزی خەیاڵکراوێکی (متخیل) بەرین و گەورەوە[29] (واتە من بە تەواوی لە زەمینەی واقیع دوور دەکەومەوە). مرۆڤ هەر ئەوەندەی کەمێك چاوەکانی بکاتەوە یەکسەر بۆی دەردەکەوێ پێچەوانەی ئەمە ڕاستە، لە ڕاستیدا ڕژێمە سیاسییە گرژ و ستەمکارەکان کە پشت بە هێزێکی سیستماتیزەکراوی مۆدێرن دەبەستن (وەك دەزگای پۆلیس و سوپا و ڕاگەیاندن) لە ڕێگەی ئایینەوە مومارەسەی دەسەڵاتی زۆرداریانەی خۆیان دەکەن. لە واقیعدا ئایین بە فیعلی هەژموونی هەیە بەڵام لە هیچ شوێنێکدا حوکم ناکات، {هێنری سانسۆن لەو لێکۆڵینەوەیەدا ئەم مەسەلەیەی ڕوونکردۆتەوە کە لە بارەی حاڵەتی جەزائیرەوە نووسیویەتی..}، لەگەڵ

ئەوەشدا گوتاری کۆمەڵایەتی[30] دەڵێ خودا یان ئاینی سرووشبەخش حوکم دەکات یان دەبێ حوکم بکات. بەڵام واقیعی حاڵ ئەو گوتەیە یان ئەو گوتارە بە درۆ دەخاتەوە و دەڵێ حاکمە فعلییەکان بە هیچ جۆرێ ملکەچی ئاخاوتنی خودا نین و تەنانەت لە سەدەکانی ناوەڕاستیشدا ملکەچی نەبوون.

لێرەوە و ڕێك لەم خاڵەوە دەگەینە بەنێویەکداچوونی بەردەوامی نێوان خەیاڵی و/ عەقڵانی. ئەوەی بە ئاخاوتنی خودا ناوی دەبەین لە واقیعدا بریتییە لە کۆمەڵە دەقێك (لە تەورات و ئینجیلەکان و قورئان) و ئەو دەقانەش بۆ تەفسیرەکانی پیاوانی ئایین و ئەو فوقەهایانە جێهێڵراوە کە مانا و دەلالەتەکانی دیاری دەکەن. بەڵام ئایا ئەو فوقەهایانە کێن و نوێنەرایەتیی چی دەکەن؟ لە قۆناغی کلاسیکیی مێژووی فیکری ئیسلامیدا لایەنگرانی زانستە ئاینییەکان لە بەرامبەر لایەنگرانی زانستە عەقڵییەکان (واتە ئەو فەیلەسووف و کەلامبێژانەی کەوتبوونە ژێر کاریگەریی فەلسەفەی ئەرستۆتالیسەوە) ڕادەوەستان. ململانێی نێوان ئەو دوو ئاراستەیەش بارستایی و سنووری ئەو شتەی دیاری دەکرد کە من بە (عەقڵی ئیسلامی)[31] ناوم بردووە و هەروەها دیاریکردنی شێوەی پێکهات و میکانیزمی ئیشکردنەکەی. ئەمەش دەمانگەڕێنێتەوە بۆ زمان و کولتوور و تێکڕای ئەو شتانەی پێشتر لە بارەی چۆنێتیی ئیشکردن و میکانیزمی گۆڕەپانی فیکریی کۆمەڵگایەکی بەشەریی دیاریکراودا وتمان. بە مانایەکی تر، ئەمە دەمانگەڕێنێتەوە بۆ دەسەڵاتی زمان و ئەو تەئویل و تەفسیرانەی هێزە کۆمەڵایەتییەکان درووستیان کردووە، ئەو هێزە کۆمەڵایەتییانەی لە ململانێدان لە پێناوی کۆنترۆڵکردنی گۆڕەپانی سیاسی و پاشان دەستگرتن بەسەر گۆڕەپانی فیکریشدا. لەبەر ئەم هۆیە دەبینین وتنی ئەوەی کە "ئەم یان ئەو حکوومەتە لە کۆنتێکستی (سیاقی) مەسیحی یان ئیسلامی یان هەر

سیاقێکی تر، پشتی بە ئیرادەی خودا بەستووە" واتە کەوتنە نێو جۆرێك لە خەیاڵ یان خەیاڵکراو. بەڵام بێگومان ئەمە خەیاڵکراوێکی پێویستە لە پێناوی ڕێکردنی کۆمەڵگە و میکانیزمی ئیشکردن. هیچ کۆمەڵگایەکی بەشەری نییە ڕۆڵی خۆی -بەبێ پێکهێنانی خەیاڵکراوێك- بە شێوەیەکی جیاواز پرۆسە بکات. تەنانەت ڕژێمی کۆماریش[32] پێویستی بە "خەیاڵکراو"* هەیە بۆئەوەی کارەکانی بە ڕێکوپێکی بڕوات. بەڵام دەبێ ئاگاداری ئەم ڕاستییە بین و بیهێنینە نێو بازنەی ڕووناکییەوە بە تایبەتی ئەوکاتەی ڕووبەڕووی لێکۆڵینەوەی پەیوەندییەکانی نێوان ئایین و سیاسەت و کۆمەڵگە و هەڵسەنگاندنی ئەو پەیوەندییە دەبینەوە.

لەژێر ڕۆشنایی ئەو تێبینییانەی سەرەوەدا پێدەچێ کارێکی بێهودە بێت هەموو جارێ وەکو تووتی ئەوە دووپات بکەینەوە کە ئیسلام کارکردی سیاسی و کارکردی ڕۆحی لەگەڵ یەکدی تێکەڵ دەکات، سەرباری ئەمە، دەبینین ئەم چەشنە وتەیە زۆر باوە و وەك بڵێی عەقیدەیەکی ڕەها بێت[33]، و بگرە پێیان وایە ئەمە وتەیەکی عەقڵانییە! تەنانەت ئەو زانا ئیسلامیناسە خۆرئاواییانەی هاوچەرخی ئێمەن هەمان ئەو وتەیە دەڵێنەوە. بێگومان ئەم جۆرە تێکەڵکردنەی نێوان فاکتەری سیاسی و فاکتەری ئایینی بوونی هەیە، بەڵام ئەمە بەرهەمی ئیسلامێکی خەیاڵییە لە لایەن فوقەها موسڵمانەکانەوە، کە پاشان خۆرهەڵاتناسەکان دێن و ئەو بیرۆکەیە وەردەگرن و وەکو خۆی دەیڵێنەوە. ئەم تێکەڵکردنە لە ڕاستیدا – بە شێوەیەکی واقعی و هەستپێکراو- بەرهەمی ئەو بەنێویەکداچوونەی گۆڕەپانی ئاینی و گۆڕەپانی فیکری و گۆڕەپانی سیاسییە کە کۆنترۆڵ

---

* سەبارەت بە مانای زاراوەی خەیاڵکراو یان خەیاڵدان ، بڕوانە: (ئایینو عەلمانییەتو کۆمەڵگای مەدەنی، گفتوگۆ لەگەڵ محەمەد ئارکۆن، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر 2002- ل154 ، 155).

نەکراوە. لە واقیعدا کۆنترۆڵکردنی ئەو گۆڕەپانانەی کۆمەڵگا پێکدەهێنن پشت بە سرووشی یەکەم نابەستێ، هەروەکو ناشچێتە سەر جەوهەری هیچ ئاینێك، بەڵکو پشت بەو ڕێگەیە یان بەو شێوازە دەبەستێ کە تیایدا تێگەیشتن لە پەیامێك شکڵ دەگرێ، سا ئەو پەیامە ئاینی بێت یان سیاسی، هەروەها پشت بە شێوەی پراکتیزەکردن و ئاوێزانبوونی لە کۆمەڵگادا دەبەستێ. کەواتە شتی گرنگ لێرەدا ئەمەیە: دەبێ تەماشای جۆری ئەو مەرجە مێژووییە هەستپێکراوە بکەین کە زەمینەی بۆ ئیسلام خۆش کرد لە کۆمەڵگە بەشەرییە جۆراوجۆرەکاندا ئاوێزان بێت و گەشە بکات. بۆ ئەوەی بە چاکی لەم خاڵەش تێبگەین دەبێ فاکتەرێکی تر بهێنینە نێو شیکردنەوەوە و نهێنییەکانی ڕەگەزێکی تر بکەینەوە کە تا ئێستا ناومان نەهێناوە، ئەویش: فاکتەری ئابووری یان گۆڕەپانی ئابوورییە.

لەم ئاستەدا من بە جۆرێك لە ڕێزگرتن و هاوکات جۆرێك لە وریایی سەیری ڕۆڵی مارکسیزم لە بواری فیکردا دەکەم. لە ڕاستیدا شتێکی پێویستە کە تەرکیز بکەینە سەر فاکتەری ئابووری، دەشتوانین بڵێین کە گۆڕەپانی ئابووری گرنگییەکی گەورەی هەیە بێئەوەی مەبەستمان ئەوە بێت فاکتەری ئابووری بکەین بە کلیلی کردنەوەی هەموو شتێك. سەبارەت بەم بوارە —واتە بواری ئابووری- دەبێ بە مسۆگەری ئاماژە بۆ بایەخی ئەو دەورە گرنگە بکەین کە بورژوازی بینیویەتی، کە لەناو چینەکانی دیکەدا چینێکی کۆمەڵایەتییە. ئەم چینە —واتە بورژوازی- دەورێکی یەکلاکەرەوەی بینیوە لە جێلەفکردنی سنوورەکانی نێوان گۆڕەپانی ئاینی و گۆڕەپانی فیکری و گۆڕەپانی سیاسی لە خۆرئاوای ئەوروپیدا. بەڵام شیکردنەوەکانی ئێمە لێرەدا شیکردنەوەیەکی لاواز و ناتەواوە چونکە ئەو چارەنووسە جیاوازە لەبەرچاو ناگرێت کە بورژوازی لە کۆمەڵگە ئیسلامییەکاندا دووچاری بوو، کەواتە دەبێ لەناو تێڕوانینی شیکردنەوەیەکی بەراوردکاریدا بین و کۆمەڵگا بەشەرییەکان

لەگەڵ یەکدی بەراورد بکەین نەك تەنها تەرکیز بکەینە سەر نموونەی خۆرئاوای ئەوروپی[34].

دەبێ خوێنەر ئەوە بزانێت کە ئیسلام قۆناغی لەدایکبوونی چینێکی بورژوازیی دیاریکراوی بینیوە و هەقی ئەوەمان هەیە باسی ئەم چینە بکەین و دەوری لە پێشکەوتنی کۆمەڵگا ئیسلامییەکاندا پیشان بدەین. ئەو چینە بورژوازییەکی بازرگانیی ناسەرمایەداری بوو –بە مانا خۆرئاواییەکەی- و لە دەوری بازرگانیکردنی شتومەکدا دەجووڵایەوە. ئەم بازرگانییە لە ئۆقیانووسی هینداییەوە تا خوارووی فەرەنسا درێژ دەبووەوە و لە ڕێگای بیابانەکانەوە بە ئیسپانیادا تێدەپەڕی، لە سەدەی سێیەمی کۆچییەوە تا سەدەی پێنجەمی کۆچی (واتە لە نێوان سەدەی نۆیەم و سەدەی یانزەیەمی زاینی) بەردەوام بووە و بووەتە مایەی دەوڵەمەندیی ئابووریی پایتەختە گەورەکانی دنیای ئیسلامی بۆ نموونە: تاران و ئەسفەهان و شیراز لە ئێران، بەغدا و بەسرە لە عێراق، دیمەشق لە سوریە.. هتد.

ئەو بورژوازییەی لە خۆرئاوادا دیمەنی شانۆی فیکری و کولتووریی سەپاند، ئەویش بەروبوومی پێشکەوتنێکی مێژوویی دیاریکراوە. ئەو دیاردە گرنگەی کە شایستەی ئەوەیە لێرەدا تۆماری بکەین ئەوەیە کە: بوژوازی لە ئەوروپای خۆرئاوادا هەر لە سەدەی شانزەهەمەوە بەردەوامییەکی بێ پسانەوەی بەخۆوە بینیوە بە پێچەوانەی دنیای ئیسلامییەوە کە تا ڕادەیەکی زۆر پچڕپچڕ بووە[35]. ئەوروپا لەو کاتەوە سەرهەڵدانی چینێکی کۆمەڵایەتیی چالاکی بەخۆوە بینیوە، لە سەرەتادا بازرگانی بوو پاشان بوو بە چینێکی سەرمایەداری و پیشەسازی و ئیدی ئەو دۆخە تا ئەمڕۆ بەردەوام بووە. بەمجۆرە بورژوازی وردە وردە بازنەیەکی سەربەخۆی بۆ چالاکیی ئابوری کردەوە. ئەم ڕووداوە تا ئاستێك دیاردەیەکی لۆکاڵی و درەنگوەخت پێکدەهێنێ و دەتوانین وەك ڕووداوێکی لابەلای ناو

ڕووداوەکانی مێژوو لێی بکۆڵینەوە، بەڵام مارکس تێکڕای تیۆرییەکەی خۆی لەسەر ئەم ڕووداوە بنیات نا: بەمجۆرە ئەوروپا توانی بازنەیەکی سەربەخۆ (یان گۆڕەپانێکی سەربەخۆ) بۆ ئابووری بکاتەوە و هاوکات مومکین بوو بازنەیەکی سیاسی سەربەخۆ و جیاواز لە بازنەی ئایینی دابمەزرێنرێ، بە تەریبی لەگەڵ ئەم پرۆسەیەدا بازنەیەکی ڕۆشنبیری و کولتوورییە زۆر گەورەتر لە بازنەی ئایینی پێکهێنرا. هەموو ئەو بازنە جیاواز و سەربەخۆیانە شتێکیان پێکهێنا کە ئەمڕۆ پێی دەڵێین: خۆرئاوا[36]. ئەم جیاوازی و ئەم جیاکارییە ئەوەندە بەهێز و ڕوون بوو کە ئیدی نەماندەتوانی ئەم بەشەی دنیا بە دنیای مەسیحی وەسف بکەین و ئەم بەشە پێشکەوتووەی دنیا بە جیهانی مەسیحییەت ناوببەین.

ئەمڕۆ ئەو پرۆسە مێژووییە و ئەو پێشکەوتنە بنچینەییە زۆر بە باشی ناسراوە بە تایبەتی بە هۆی لێکۆڵینەوەکانی مێژوونووسانی گەورەی وەکو، بۆ نموونە، فیرنان برۆدێل. بەمجۆرە شتێك شکڵی گرت کە ئەم مێژوونووسە گەورەیە (واتە فیرنان برۆدێل) پێی دەڵێ: "شارستانییەتی ماتریالی خۆرئاوا"[37]. لە ئاکامی ئەم پرۆسە مێژووییە گرنگەشدا گۆڕەپانی ئاینی ناچار بوو فۆرمێکی تر و پێکهاتێکی تر وەربگرێ[38]. هەروەها ناچار بوو بە شێوەیەکی جیاواز شوێنگەی خۆی بگرێ بە بەراورد بەو گۆڕەپانانەی پێشتر ناومان هێنان و ئەوانەی کە بورژوازی ئازادی کردن و کردنی بە گۆڕەپانی سەربەخۆ، بە تایبەتی گۆڕەپانی ئابووری و ئەو گۆڕەپانە ئایدیۆلۆژییەی یاوەریی دەکرد.

پێنجەم: لە ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکییەوە بەرەو میتۆدێکی تر بۆ ئیسلام

ئەو کارەی هەوڵدەدەم ئەنجامی بدەم بە تەنها کارێکی کۆششکاری یان تەئویلکاری نییە سەبارەت بە ئیسلام. ئەو شوێنگەیەی من گرتوومەو هەوڵدەدەم لێیەوە کارەکانم ئەنجام بدەم، شوێنگەیەکە ناتوانین ناوێکی دیاریکراوی لێبنێین، چونکە لێرەدا چەمکێکی تازە نییە شوێنی چەمکی (عەلمانییەت) بگرێتەوە. لە واقیعدا عەلمانییەت، وەك پێشتر وتمان، بریتییە لە هەڵوێستێکی دیاریکراوی مرۆڤ بەرامبەر بە گرفتی مەعریفە. ئەمڕۆ ئەم هەڵوێستە لە میانی زانستە مرۆڤایەتیو کۆمەڵایەتییەکاندا لە قۆناغی گەڵاڵەبوونو شێوەگرتندایە، ڕێچکەی ئیپستیمۆلۆژیی من وەك توێژەرو وەك مامۆستایەکی زانکۆ بەرەو ئەوێم دەبات. بەم مانایە پێویستە ئیسلامی هاوچەرخ پەیوەندیی خۆی لەگەڵ ئەو رابردووەیدا بگەڕێنێتەوە کە پڕبوو لە کرانەوەو داهێنان، واتە پەیوەندی لەگەڵ کەلەپووری فیکریی خوڵقێنەر کە لە نێوان سەدەی سێهەمو چوارەمی کۆچیدا گەشەیەکی گەورەی بەخۆوە بینی، ئەو قۆناغە قۆناغی درەوشانەوەو گەشەکردن بوو کە من پێشتر بە "هیومانیزمی عەرەبی" ناوم بردووە* ،و نابێ ئەم شتەمان لەبیربچێت. لێرەدا چەندین تێکست هەن ئەم قسەیەی من دەسەلمێننو دەتوانین بە ئاسانی بگەڕێینەوە بۆیان.

بەڵام با لێرەدا بە چاکی لەسەر مەسەلەکان ڕێبکەوین دەنا بەدحاڵیبوون ڕوودەدات. من بانگەشەی شوێنکەوتنی ستراتیژێکی مەعریفیی دیکە دەکەم کە نموونەی ئیسلامی دەگرێتەوەو هاوکات تەجاوزیشی دەکات. من لەو

---

* (بڕوانە کتێبە ناودارەکەی ئارکۆن لەبارەی هیومانیزمی عەرەبی لەسەدەی چوارەمی کۆچیدا کە تێزی دکتۆراکەیەتی وهاشم ساڵح لەساڵی 1997 کردوویەتی بەعەرەبی)

وتارانەی بڵاویان دەکەمەوە زۆرجار دەنووسم: "ئایین‌و کۆمەڵگا لە میانی نموونەی ئیسلامەوە"، مەبەست لە وشەی "لە میانی" بنیاتنانی شتێکە: واتە ئەو شوێنگە ئیپستیمۆلۆژییەی کە بە بۆچوونی من هەنگاوێك بەرەو پێشەوە دەنوێنێ سەبارەت بە تێگەیشتنمان بۆ شتەکان. مومکین نییە کۆششی مەعریفی لە پرۆژەیەکدا قەتیس بکرێت کە تەنها ئیسلام یان تایفەی ئیسلامی بگرێتەوە، بەڵکو ئەمە مەسەلەیەکە هەموو کۆمەڵ‌و هەموو ئاینەکان دەگرێتەوە[39].

بەڵام سەبارەت بە ئیسلام دەبینین پرۆژەیەکی فراوانی لەم چەشنە، بێگومان ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکی (یان خۆرهەڵاتناسی) دەخاتە سەر مەحەکی ڕەخنەگرتن‌و گومانەوە. دەبێ ئەوە بڵێین کە ئەم ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکییە بریتییە لە گوتاری خۆرئاوایی لە بارەی ئیسلام. ئەم جۆرە زانستە هەر لە سەدەی نۆزدەهەمەوە پرۆسەیەکی مەعریفیی مولتەزیم‌و لە هەمان کاتدا نامولتەزیمیش پێکدەهێنێ، لێرەدا مەبەستم لە ئیلتیزام ئیلتیزامی ئیپستیمۆلۆژییە، ئەم زانستە بەو مانایە مولتەزیمە کە خۆرهەڵاتناسەکان کاتێ لە بارەی ئیسلام دەنووسن لە ڕوانگەی کولتوورێکی دیکەوە دەینووسن بەو مانایەی ئەوان سەر بە کولتووری تایبەتیی خۆیانن، لە کۆمەڵێ ئەگەرو شیمانەی پێشوەخت‌و لە تێڕوانینێکی فەلسەفی‌و لاهوتی‌و ئایدیۆلۆژیی تایبەتییەوە قسە لەسەر ئیسلام دەکەن. بەو مانایەش نامولتەزیمە کە خۆرهەڵاتناسان بە هیچ جۆرێ گوێ نادەنە چارەنووسی موسڵمانان‌و کۆمەڵگە ئیسلامییەکان، واتە کاتێ لە بارەی ئیسلامەوە دەنووسن تەنها هەندێ لایەنی لێ دەگوازنەوەو ئیتر ئەو دوای بۆ موسڵمانان خۆیان جێدەهێڵن، واتە ئەوان بە ڕاشکاوی دەڵێن ئەمە گرفتی ئێمە نییەو گرفتی موسڵمانەکان خۆیانە، واتە دەبێ موسڵمانان خۆیان ئەرکی تازەکردنەوەی ئایین‌و لەفکردنی سنوورە تەقلیدییەکانی فیکرو مەعریفەی خۆیان ئەنجام بدەن. بەم جۆرە

خۆرهەڵاتناسان بەبێ کەمو زیاد بابەتەکانی ئایینی ئیسلام وەردەگرنو تەفسیری دەکەنو وەریدەگێڕن[40] و بێگومان بەنیازپاکییەکی تەواویشەوە ئەم کارە دەکەن. بەڵام لەناخەوە باوەڕیان وایە ئەو گرفتە ئاینییەی لە ئیسلامدا هەیە، لە ڕووی ئیپستیمۆلۆژییەوە، هیچ پەیوەندییەکی بەو گرفتە ئاینییەوە نییە کە لە کۆمەڵگا مەسیحییەکاندا هەیە. ئەوان پێیان وایە ئەم مەسەلەیە لە هەردوو لایەنی ئیسلامیو مەسیحیدا لە ڕیشەوە جیاوازەو هیچ شتێك بەیەکەوەیان نابەستێ. پاشان ئەوان لە ڕووی ئیپستیمۆلۆژییەوە ئیسلام ناخەنە ناو ئەو ئیشکالیەتە گشتییەی کە سەرانسەری دیاردەی ئایینی دەگرێتەوە. یان ئەگەر ئیسلام بهێننە ناو لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکارییەوە ئەوا بابەتەکەیان پتر لێکۆڵینەوەیەکی ئایدیۆلۆژی یان لاهوتی دەبێت وەك لەوەی لێکۆڵینەوەیەکی زانستی بێت (بۆ نموونە بڕوانە کارەکانی لویس گاردێو جۆرج کنواتی). ئەمانە بۆ زەمەنێکی دوورودرێژ میتۆدی فیلۆلۆژییان[41] بەکارهێنا بۆ دەرخستنی بنەماو کاریگەرییە تەوراتیو ئینجیلییەکان بەسەر ئایەتە قورئانییەکانەوە. بەڵام ئەم میتۆدە تەنها لە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکاریی شێوەگەریدا مایەوەو تەرکیزی دەکردە سەر شێوەی داڕشتنی ڕستەو وشەو نەژادە مێژووییەکانی وشە. کەچی زۆر لایەنی گرنگ لە میتۆدی خۆرهەڵاتناسیدا نەناسرابوو یان فەرامۆش کرابوو، بۆ نموونە: بونیادە سیمیۆلۆژیو دەلالییەکانی گوتاری ئایینی، ڕۆڵی بنەڕەتی میتافۆر، ڕەهەندی ئەفسانەیی چیرۆکە ئاینییەکان، واتە بە کورتی هەموو ئەو گوتەزایانەی گوتاری سروش دادەمەزرێنن فەرامۆش کراون، مەبەستم ئەو گوتاری سروشەی تێکستە پیرۆزەکانی لە لایەن تایفە ئاینییەکان بەرهەم هێناوە.

خۆرهەڵاتناسەکان میتۆدی بەراوردکاری لەسەر بابەتە تیۆلۆژییەکانی هەردوو لایەنی ئیسلامیو مەسیحیدا پراکتیك دەکەن، ئەمە بە تایبەتی لە

کتێبی "دەروازەیەك بۆ زانستی تیۆلۆژیی ئیسلامی"ی هەردوو خۆرهەڵاتناس لویس گاردێو جۆرج کنواتی بەکارهێنراوەو ئەمانە تا ئەمڕۆش لە دیدارە ئیسلامی-مەسیحیەکاندا هەمان میتۆدی بەراودکاری بەکاردەهێنن، بەڵام بەراوردکارییەکی تەقلیدی. ئەمانە باوەڕە ئاینییەکان لەگەڵ یەکدی بەراورد دەکەنو لە بارودۆخە مێژوویینو لە سیستمە مەعریفییەکانی خۆیان دایدەبڕێنن[42]. لێرەدا جیاوازیو فەرقی گەورەی نێوان "مێژووی تەقلیدیی فیکرەکان" و "مێژووی سیستمەکانی فیکر" دەردەکەوێت.

تێبینیی ئەوە دەکەین کە بەراوردکاریی ناوەکی یان ئاشکرا دەگاتە ئەوپەڕی ناڕەوایی خۆی بە تایبەتی لەو کاتەوەی کە کۆمەڵگە "مۆدێرنەکانی" وەکو فەرەنسەو ئینگلتەرەو بلجیکاو ئیتالیاو.. هتد لە سەدەی نۆزدەهەمدا کۆمەڵگە عەرەبیو ئیسلامییەکان داگیردەکەن. لەو ساتەوە چەرخی بەرهەمهێنانی "زانستی" لە سیحرو ئایین، و لە مورابتینو ئیخوان دەستی پێکرد، واتە لەو لایەنانەی ئیسلام کە پێشتر وردە وردە بەرەو داڕمان ڕۆیشتبوو و دواتر کولتوورو ئەو ژیارانەیشی گرتەوە کە ئیسلامیان تیادا بڵاوببوەوە[43]. لەو ساوە وێنەیەکی ئیتنۆگرافیو فۆلکلۆری لە بارەی جیهانی ئیسلامییەوە سەپێنرا لە بەرامبەر ئایدیۆلۆژیای زانستگەرایی –یان پۆزەتیڤیزم- و لە بەرامبەر "هیومانیزمی گەردوونی"[44]ی کۆمەڵگە مەسیحییەکانی ئەورووپای خۆرئاوایی. دەتوانین بڵێین ئەو حاڵەتەی ئەمڕۆ باوە، بە تایبەتی هەر لە ساڵی 1970 بەدواوە، هەموو ئەو وێناکردنو خەیاڵدانە زیاد دەکات کە خۆرئاوا لە بەرامبەر ئیسلامدا پێکیهێناوە. بە چ شێوەیەك دەکرێت خۆمان لەم هەموو شتە ڕزگاربکەین؟

لە ڕاستیدا ئەدەبیاتو توێژینەوە خۆرهەڵاتناسییەکان گۆڕانکارییان بەسەر تێڕوانینی پەڕگیرانەو بەدحاڵیبوونیان بەرامبەر بە جیهانی ئیسلامیدا هێناوە، ئەو بەدحاڵیبوونەی ڕیشەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەکانی

ناوەڕاست، جا بۆئەوەی نموونەیەك لەسەر ئەو تێڕوانینە نوێیەی خۆرهەڵاتناسی بهێنمەوە، سەرنجی خوێنەر بۆ کتێبێکی نۆرمان دانییل ڕادەکێشم بە ناونیشانی "ئیسلامو خۆرئاوا، چۆنێتی دروستکردنی وێنەیەك". هەروەها سەرنجی خوێنەر بۆ ئەو لێکۆڵینەوە مێژوویی‌و تەنانەت ئەنترۆپۆلۆژییانەش ڕادەکێشم کە نموونەی ئیسلامی تێکەڵ بە ستراتیژی گشتیی زانستەکانی مرۆڤو کۆمەڵگا دەکەن. بەڵام بە داخەوە نووسینە ئایدیۆلۆژییەکان‌و بەکارهێنانە ئایدیۆلۆژییەکان لە هەردوو لایەنی (ئیسلامی/ خۆرئاوایی)دا تا ئەمڕۆش زۆر زیاترن لە توێژینەوە زانستییەکان. واتە نووسینە ئایدیۆلۆژییەکان براوەن بەسەر کۆششی خاوو خلیچك‌و سنورداری لێکۆڵینەوە زانستییەکاندا[45].

من پێشتر وتم لە مێژووی ئیسلامدا ڕەوتێکی هیومانیستی سەری هەڵداوە کە ڕەنگێکی عەلمانییانەی لەخۆ گرتبوو، ئەمە لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا بوو. بەڵام ئەم ڕەوتە هیومانیستییە هەر لە سەدەی یانزەهەمی زاینییەوە لەبار برا، بێگومان لەبەر چەند هۆکارێکی مێژوویی کە دەشێت ئەو هۆکارانە شیبکەینەوەو بیانناسین، ئەمەش نەك لەبەرئەوەی کە "قورئان وتوویەتی کە....."[46] وەك ئەمە لەسەر زاران دووپات دەکرێتەوە، بەڵکو بکەرە کۆمەڵایەتییەکان (واتە مرۆڤەکان)ن بە پێی پێوەری قورئان یان بە پێوەری ئینجیل ئەم شتە دەڵێن، لە ڕاستیدا قورئان یان ئینجیل هیچ پەیوەندییەکیان بەم مەسەلەیەوە نییە. ئەوەی قورئان یان ئینجیل دەیڵێت لە واقیعدا هەمیشە کراوەیەو هەمیشە فراوانە. قورئان‌و ئینجیل زۆر لە گوتنەکانی بەشەر کراوەترو فراوانترن. من وایدەبینم ئەم کرانەوەیە تەحەکوم بە بوونی دیاردەی کتێبە پیرۆزەکان دەکات لە کۆمەڵگە هاوچەرخەکانداو مەرجی بۆ دادەنێ. من وام پێ باشە لێرەدا وشەی "هاوچەرخ" بەکاربهێنم لە جیاتی وشەی "نوێ" یان "مۆدێرن" بۆ

دەرخستنی جیاوازیی نێوان مۆدێرنەی زەمەنیو مۆدێرنەی مەعریفی – ئیپستیمۆلۆژی، ئەمانە دوو شتن یان دوو تێڕوانینن بە تەواوی جیاوازن. جا بۆئەوەی ئەم مەبەستەم ڕوون بکەمەوە دەڵێم: لە سەدەی سێیەمی کۆچی/ نۆیەمی زاینیدا چەندین کەسایەتیی عەرەبیو ئیسلامی دەرکەوتن کە خاوەنی هەڵوێستی فیکری بوونو چەندین بەرهەمی پڕ لە داهێنانیان بەرهەم هێناوە کە بابەتەکانیان بێ چەندوچوون بابەتی تازەگەری بوون. لێرەدا تەنها یەك ناو دەهێنم ئەویش (جاحظ)ە کە لە ساڵی 869ز کۆچی دوایی کردووە. جاحظ باشترین نوێنەری هەموو هەڵوێستە فیکریو ڕۆشنبیرییەکانی کولتووری عەرەبیی ئیسلامییە بە تایبەتی لەو سەردەمە گەشاوەیەی هیومانیزمی عەرەبیدا: واتە قۆناغی دۆزینەوەو سەرکێشیو کرانەوەو ڕزگاریخوازی کە لە ناوچەی عیراقو ئێراندا بڵاوببۆوە. هەموو ئەم سیفەتانە لە کەسایەتیی ئەو پیاوەدا کۆبوونەتەوە. بەم مانایە جاحظ کەسێکی مۆدێرنەو.. کۆمەڵێ پرسیاری لە چەشنی ڕەخنەی مێژوویی لە ئیسلام دەخستەروو، ئەو پرسیارانەی کە موسڵمانانی ئەمڕۆ ناتوانن ئاستی سوودو پێویستییەکانی ببینن[47].

لەبەر ئەم هۆیە من لە بەرامبەر ئێوەدا دەڵێم نابێت ئێمە وەکو چەمکی ڕاستەهێڵ یان وەکو بەدوای یەکداهاتنی زەمەنی لە مۆدێرنە بڕوانین، واتە نابێت وەك بەرەوپێشچوونی پلە بە پلەی ڕۆحی بەشەری وێنای مۆدێرنە بکەین، واتە مەرج نییە ئەو کەسەی لە چەرخەکەی ئێمەدا دەژی بە پێویست پێشکەوتووترو مۆدێرنتر بێت لەو کەسانەی لە سەدەکانی پێشوودا ژیاون.. هتد. ئەگەر بەو جۆرە ڕەفتار بکەینو ئەگەر تێڕوانینێکی وامان هەبێت ئەوسا دەکەوینە ناو بیری پۆزەتیڤیزمی سەدەی نۆزدەهەمەوەو پێمان وا دەبێت کە مۆدێرنیزم دەستکەوتێکی تازەیە. ڕاستە ئێمە ئەمڕۆ بە شێوەیەکی باشتر کۆنترۆڵی مۆدێرنیزممان کردووەو، ڕاستە ئەمڕۆ لەچاو

سەدەکانی ناوەڕاست بە شێوەیەکی فراوانتر بڵاوبۆتەوەو تەشەنەی کردووە بە هۆی قوتابخانەو فێرکردنەوە، بەڵام مۆدێرنە دستکەوتێکی تازە نییە، ئەوەندە هەیە کە لە سەدە کۆنەکاندا بەرتەسك بووە، تەنانەت کەسایەتییەکی پێشکەوتووی وەکو (جاحظ) ناچار بووە لەژێر زەبری چەند مەرجێکی سەپێنراودا بۆ سەر فیکر، قسەبکات. بەڵام بە داخەوە ئەمڕۆ دەبینین ئەم مەرجە بەزۆر سەپێنراوانەی سەر فیکر جارێکی تر سەرهەڵدەدەنەوەو گەشە دەکەن، بگرە لە جاران بەهێزتر دەردەکەون لە میانی دەزگاکانی سانسۆرو ئەو خۆسازدانە ئایدیۆلۆژییەی لە هەموو شوینێکی جیهانی ئیسلامیو عەرەبیدا ئامادەیە بەتایبەتی لەو وڵاتە تازە دەرکەوتووانەی لە دوای سەربەخۆیی دروست بوون[48]. ئەمڕۆ لە چەندین کەرتی کۆمەڵگا هاوچەرخەکانی عەرەبیو ئیسلامیدا جۆرێك لە پاشەکشەی مۆدێرنە دەبینین. بۆ نموونە تێبینیی ئەوە دەکەین کە چاپکردنو لێکۆڵینەوەو ساغکردنەوەی تێکستە کلاسیکییە کۆنەکان بووە بە شتێکی زۆر دەگمەن لە چاو ئەوەی لە ساڵانی 1930-1950دا هەبوو.

مۆدێرنەی ئەقڵی دابڕانێك لەگەڵ یەقینیاتی دۆگماییو ئیمانی تەقلیدییو سیستمی داخراوی ئەقڵ دروست دەکات. ئێمە ئەمڕۆ باسی گەڕانێکی ئازادو ڕەها دەکەین بە دوای حەقیقەتدا، هەروەکو چۆن سۆفییەك گوزارشتی لە ئارەزوو و داگیرسانی ناخو کەموکورتی لە توانای خۆیو لە زمانی خۆی دەکرد بۆ گەیشتنو تێکەڵبوون بە ڕەهایی خودا. ئێمە لە هەردوو حاڵەتەکەدا لە چرکەساتێکی زاهیدانەی بێشومار دەژین، بەڵام بە هەموو سەرچاوە عەقڵیو عاتیفییەکانی ڕۆحی بەشەری پڕکراوین[49].

دەبێ تا ئەو سنوورە بوێر بین بۆئەوەی دوورتر بڕۆین تا دەگەینە ئەو هەڵوێستە، ڕازی نەبین بەوەی لە هەڵوێستێکی پڕ لە گومان بوەستین، ئەو هەڵوێستە گوماناوییەی بە داخەوە ئەمڕۆ زۆر بڵاوە[50]، ئەم جۆرە هەڵوێستە

جۆرە فێرکردنێك بەرهەم دەهێنێت کە عەلمانییەتێکی ڕاستەقینە نییە، بەڵکو ساختەیە. بەڵێ دەبێ ڕازی بین بە هەموو ڕێچکەو گوزەرەکاندا بڕۆین‌و لە ونبوون سڵ نەکەینەوە. بەڵام دەبێ ئەم گەڕان‌و ڕۆیشتنە لە پێناوی حەقیقەتدا بێت لە کاتێکدا ئێمە هەندێ سەوابتی ناوەکیمان هەڵگرتووە ئەمەش وامان لێدەکات لە هیچ گرفت‌و ئاستەنگێك یان لە هیچ سەرکێشییەکی فیکریی ڕۆح نەترسین. بێگومان ئێمە ئەوە باش دەزانین کە دەبێ خەبات‌و ململانێ بکەین بێئەوەی بڵێین ئێمە خاوەنی حەقیقەتین.

ئەگەر پشتمان بەم هەڵوێستە ڕۆحییە (یان ئەم هەڵوێستە فیکرییە) بەست بۆ لێکۆڵینەوە لە ئیسلام لەناو کۆنتێکستی مۆدێرنەدا، ئەوسا هەموو ناوەرۆکی کەلەپووری ئیسلامی دەهێنینە ناو چوارچێوەیەکی فراوانی ئارکیۆلۆژیای ماناوە[51]. ئیدی لە جیاتی ئەوەی خۆمان بە شانازیکردن‌و تەمجیدکردنی ئەو کەلەپوورەوە خەریك بکەین، ئەو تەمجیدو قەبەکردنەی لە ڕاستیدا لە واقیعی مێژووی ئێستا داماندەبڕێ، دەڵێم لە جیاتی ئەوە دەبێ سەرانسەری ئەو کەلەپوورە لە ڕووی ڕەخنەییەوە شیبکەینەوە، ئەمەش نەك لە پێناوی سوککردنی یان لە پێناوی کەمکردنەوەی بایەخ‌و گرنگییەکەی، بەڵکو لە پێناوی هەڵوەشاندنەوەی‌و دەرخستنی هۆکاری سەرهەڵدانەکەی‌و گەشەکردنی بەو ڕێگەیەی ئەمڕۆ شێوەی گرتووە، هەروەها لە پێناوی ئەوەی بپرسین بۆچی ئەم کەلەپوورە بەو شێوەیە پرۆسەی ڕۆڵی خۆی کردووە هەروەکو لەو کۆمەڵگایانەشدا هەمان پرۆسەی هەبووە کە دیاردەی ئیسلامییان تیادا باڵادەست بووە. جا بۆئەوەی ئەم پێداچوونەوە ڕەخنەییە بنەڕەتییەی کەلەپوور ئەنجام بدەین، ئەوا دەبێ یەکەمین قۆناغ لەوێوە دەست پێبکەین کە ئەمڕۆ جارێکی تر خوێندنەوەیەکی ڕاڤەکارییانە بۆ قورئان بکەین، یان بە جۆرێکی تر دیاریکردنی مەرجەکانی ئەم جۆرە خوێندنەوەیە دەسنیشان بکەین، چونکە ئیسلام لە دوو ڕووداوی گەورەوە

دەستی پێکردووە، ئەو دوو ڕووداوەش لە یەکتر جیاناکرێنەوەو تەواوکەری یەکدین، ڕووداوی یەکەم لە "گوتاری قورئاندا" خۆی دەنوێنێ، ڕووداوی دووەمیش لە "ئەزموونی مەدینە"* وە ئێستا لە بارەی ئەم دوو ڕووداوە قسەدەکەین.

1-لێرەدا فەزای" گوتاری قورئانی" هەیە کە شوێنی ئیپستیمۆلۆژیو سیمیۆلۆژیی تایبەت بە خۆی هەیە بە هۆی سروشتی بونیادە زمانەوانییەکەی، هەروەها بە هۆی ئەو تیۆلۆژیا مێژوویییەی جێگیری دەکات. خوێنەر تێبینی ئەوە دەکات من لێرەدا هەرگیز باسی "قسەی خودا" یان "حەقیقەتی سروشئامێز" ناکەم، ئەمانە شتگەلێکن دواتر دێن. من دەمەوێ یەکەمجار تەرکیز بکەمە سەر فەزای زمانەوانیی قورئان، یان بە جۆرێکی تر تەرکیز دەکەمە سەر چنینی زمانەوانیی قورئان بۆئەوەی لە دوو ئاستی جیاوازدا لێی بکۆڵرێتەوە. ئاستی یەکەم بریتییە لە واژەکردنی زارەکییانەی قورئان بۆ یەکەمین جار، واتە بەو شێوەیەی یەکەم جار لە زاری پێغەمبەرەوە وتراوە. ئاستی دووەمیش بریتییە لە ئاستی دەق (تێکست) دوای ئەوەی بوو بە کتێبو دوای ئەوەی بوو بە تێکستی نووسراو، ئێستا ئەم مەسەلەیە بەم شێوەیە دەخەینەڕوو:

أ-ئاستی یەکەمین واژەکردن: قورئان بە درێژایی بیست ساڵ بریتی بوو لە زنجیرەیەکی پێکەوەبەستراوی دەستەواژە زمانەوانییە زارەکییەکان کە زاری پێغەمبەر واژەی کردوون، واتە بۆ یەکەمجار لە زمانی ئەوەوە بە شێوەیەکی زارەکی وتراوە. هەروەها قورئان مەرجەعێکی دانەبڕاوە لە ئەزموونی پیاوێك کە لە یەك کاتدا ئەم سیفەتانەی هەبووە: پیاوی ئایین بووەو مرۆڤێك بووە

* (خوێنەر دەتوانێت بۆ تێگەیشتنی زیاتر لەم دوو زاراوەیە، بگەڕێتەوە بۆ لێکۆڵینەوەکەی ئارکۆن لەبارەی ئیسلام وعەلمانییەت کەلەکتێبی: تاریخیە الفکر العربی الاسلامی-دا بلاوکراوەتەوە).

حەزی لە ڕامانو بیرکردنەوە کردووەو هاوکات پیاوێکی پرۆسەکارو تێکۆشەر بووەو چووەتە ناو کێشە دونیاییە هەستپێکراوەکانەوە. کاتێك موحەممەد هات کۆمەڵگایەکی بینی خاوەنی ڕابردوویەکی دێرینو دامەزراوی ناسراوو دابونەریتو بەهاو ئایینو کولتوورو.... هەموو ئەم شتانەی لەبەردەمدا بوو، ئەویش ویستی بیانگۆڕێتو دەزگای دیکەیان لێدابمەزرێنێتو ڕێگەیەکی تری ژیانیان پێ نیشان بداتو تەرزێکی دیکەی کولتوورو یاسا دابهێنێت. لە ڕاستیدا ئەم پرۆسەی گواستنەوەیە لە ڕێگەی قورئانی زارەکییەوە ئەنجام دراوە، یان با بڵێین قورئان بە شێوە سەرەتاییو زارەکییەکەی گوزارشتی لەو پرۆسەیە کردووە. دواتر سەرجەمی ئەو دەستەواژە زارەکییانە لە کتێبێکدا تۆمار کران، لێرەدا کتێب بە مانا ڕۆشنبیریو ئاساییەکەی ئەم وشەیە نەك بە مانای (ترانسندێنتالی- موتەعالی)ی کتێبی سروش.

ب-ئێمە کەباسی کتێب دەکەین مەبەستمان لە گواستنەوەیە لە کولتوورێکی زارەکییەوە بۆ کولتوورێکی نووسراو. ئەمەش گواستنەوەیەکی ئاڵۆزەو لە هەمان کاتدا بایەخێکی گەورەی هەیە سەبارەت بە تێگەیشتنی بابەتەکەی ئێمە. چونکە ئەمە ئەو چرکەساتە گرنگو یەکلاکەرەوەیە پێکدەهێنێت کە (مصحف)ی پێکهێناو وەك تاکە کتێبێکی (یان وەك موصحەفێکی) ڕاستو دروست ڕاگەیەنرا کە دەبێ هەر لە ئێستاوە تا کۆتایی، هەموو موسڵمانێك وەکو مەرجەع بگەڕێتەوە بۆ ئەو مصحفە. ئەم کارە یەکەمین هەنگاو بوو بە ئاراستەیەك کە دواتر دەبێت بە ئەرسەدۆکسیزم[52].

بەم جۆرە قۆناغێکی نوێ یان پرۆسیسەیەکی نوێ بۆ لەدایکبوونی مێژوویی کۆمەڵگا دەستی پێکرد. ئێمە لێرەدا لە ئاستێکی تری خوێندنەوەدا دەوەستین، واتە خوێندنەوەی ئەو شتانەی لە چرکەساتی یەکەمدا ڕوویانداوە، و ئەمەش ئاستێکی تازەیەو پشت بە ستراتیژێکی دیاریکراو دەبەستێ بۆ "هەڵوەشاندنەوەی" کۆی ئەو کەلەپوورە ئیسلامییەی بەو

داڕشتنە نوسراوەوە گرێ دراوە، واتە ئەو کەلەپوورەی پەیوەستە بە جۆری داڕشتنی (مصحف). (لێرەدا زاراوەی "هەڵوەشاندنەوە" یان "تەفکیك" بە مانای خوێندنەوەیەکی زانستی هاتووە). داڕشتنی نووسراوی مصحف یان فۆرمیولای نووسراو، دواتر کاری خۆی دەکاتو بۆ ماوەی پانزە سەدە –واتە لە سەرەتای سەرهەڵدانیەوە تا ئەمڕۆ- پرۆسەی ڕۆڵی خۆی دەکات. بەڵام ئەم فۆرمیولا نووسراوە هەمیشە بە شێوەیەکی دژ (لە ڕووی سیاسیو کولتووریو مەعریفییەوە) پرۆسەی خۆی کردووەو کاریگەریی لەسەر توێژی فراوانی کۆمەڵگە ئیسلامییەکان جێهێشتووە، ئەو توێژە فراوانەی سەرباری هەموو شتێك ملکەچی کەلەپووری زارەکی بووەو تا ئەمڕۆش هەر بەو شێوەیە ماوەتەوە. کەلەپووری زارەکی بەردەوام ئامادەیی لە بواری ئیسلامیدا هەبووە سەرباری دەرکەوتنی "کیتاب" –وەك دیاردەیەکی کولتووری- لەو کۆمەڵگایانەدا هەرگیزو ڕۆژێ لە ڕۆژان ئەو کەلەپوورە زارەکییە کاڵ نەبۆتەوە. لە ڕاستیدا لەگەڵ شکلگرتنی دەوڵەتی ئومەویدا کیتاب لە ئاستێکی فراواندا بەکارهێنراوە. بەڵام کاریگەریی کەلەپووری زارەکی زۆرتر بووە[53].

بەمجۆرە دەبینین خوێندنەوەو ڕاڤەکردنی من بۆ ئیسلام خوێندنەوەیەکی زنجیرەییو بەدوای یەکداهاتنی زەمەنی نییە، یان خوێندنەوەیەکی دۆگمایی نییە کە تەنها لایەنێك بگرێو ئەوانی دیکە لاببات، ئەم خوێندنەوە تەقلیدییە ،لە لایەن کەلەپوورەوە، بە زۆر سەپێنراوەو تەرکیزی کردۆتە سەر لایەنێكو لایەنێکی دیکەی شاردۆتەوە. بە پێچەوانەی ئەمەوە خوێندنەوەی من خوێندنەوەیەکی دیالێکتیکییە کەدەمەوێ ئەم خوێندنەوە دیالێکتیکییە بۆ فەزای کۆمەڵایەتیی مێژوویی دابمەزرێنم، مەبەستم خوێندنەوەیەکە بەردەوام دەچێتە سەر ئەو بەشەی کە کولتووری زارەکی بەسەریدا زاڵەو هاوکات دەچێتە سەر ئەو بەشەی دیکەش کە دیاردەی نووسین –یان کولتووری نووسراو- بەسەریدا زاڵە، واتە خوێندنەوەی من لە

یەك کاتدا کولتووری زارەکیو کولتووری نووسراو بەسەر دەکاتەوە. ئەم خوێندنەوەیەش بە تەواوی خوێندنەوەیەکی تازەیەو دەکرێت بە شێوەیەك لە شێوەکان بەسەر ئینجیلەکانو کۆمەڵگە مەسیحییەکانیشدا پراکتیزە بکرێت.

ئەمە یەکەمین ئەو میتۆدەیە کە دەمەوێ سەرنجتانی بۆ ڕاکێشم. دەبێ بە فیعلی بگەڕێینەوە بۆ چرکەساتی قورئانو لەو بەرجەستە دوولایەنییەوە بیخوێنینەوە –واتە بەرجەستەی زارەکیو نوسراو-، هەروەها دەبێ ئەوەش لەبەرچاو بگرین کە من ناوم لێناوە: "ئەزموونی مەدینە".

2-**ئەزموونی مەدینە:** ئەمە بریتییە لە تەواوی ڕووداوێکی مێژوویی. ئەگەرچی پیاوانی ئایینو فوقەهاکان لەم کارەی من بێزار دەبن بەڵام من ناتوانم ئەم دوو دیاردەیە لە یەکدی جیانەکەمەوە: مەبەستم جیاکردنەوەی دیاردەی قورئانی/ و دیاردەی ئیسلامی.*

بنەماو خاڵی دەستپێکردنی ئەم دوو دیاردەیە بریتییە لە ئەزموونی مەدینە (بە مانای ڕوونو نموونەیی وشەی ئەزموون، چونکە ئەزموونی مەدینە بوو بە نموونەی کاری مێژوویی‌و بووە بە پێشڕەو کە سەرانسەری

---

* (ئارکۆن لەزۆربەی لێکۆڵینەوەکانیدا ئەم دوو زاراوەیە :"دیاردەی قورئانی" و "دیاردەی ئیسلامی" بەکاردەهێنێت کە زیاتر دوو زاراوەی سۆسیۆلۆجین و لەیەکتریان جیادەکاتەوە. فەرقی نێوان ئەم دوو دیاردەیەش لەلای ئارکۆن بەم شێوەیەیە: دیاردەی قورئانی هەمیشە دیاردەیەکی موتەعالی-ترانسێندنتالی- وتەنزیهی وکراوەیە بەسەر هەموو دەلالەت و ئەگەرە مەعریفیەکان، واتە کراوەیە بەسەر ڕەهادا –ڕەهای خودا-...بەڵام دیاردەی ئیسلامی بەتەواوی دیاردەیەکی مێژووییەو بریتییە لەبەرجەستەکردنی یەکێك لەو مانایانەی لەدیاردەی قورئانیدا هەیەو لەمیانی تەفسیرەکانی فوقەهاکانەوە بەرجەستە دەبێت. بۆ زیاتر شارەزابون بڕوانە ئەم کتێبە گرنگەی ئارکۆن: -محمد ارکون.الفکر الاسلامی نقد واجتهاد.ترجمه هاشم صالح. دار الساقی.ط3. 1998 ص201).

وەچەی موسڵمانان تا ڕۆژی ئەمڕۆمان چاویان تێبڕیوەو دوای ئەو ئەزموونە کەوتوون). ئەم ئەزموونە لە بنەڕەتدا بریتییە لە ئەزموونی پیاوێك ناوی موحەممەدەو هاووڵاتییەکی شاری مەککەیە. ئەم پیاوە توانی هەر لە ساڵی 622ی زاینییەوە –واتە لە ساڵی یەکەمی کۆچییەوە- سەرکەوتوو بێت لە پرۆسەیەکی مێژوویی گرێدراو بە هێزی گوتاری ئایینی، ئەو گوتارە ئاینییەش لە قورئاندا چڕکراوەتەوە. مەبەستیشمان لەم پرۆسە مێژووییە: دامەزراندنی (مەدینە- دەوڵەتە) یان (دەوڵەتی مەدینە) یان دەوڵەتشاری مەدینە. ئەم دەوڵەتە تازەیە لەو سەردەمەدا بە تەنها لە کۆمەڵگەی عەرەبیدا نەبووە، بەڵکو بە شێوەیەکی فراوانتر لە سەرانسەری ئەو ناوچانەدا هەبووە (ئەوەی ئەمڕۆ پێی دەوترێ، خۆرهەڵاتی ناوەڕاست)، ئەمە نموونەیەکی تازەی دەوڵەت بوو کە یەکەم جار لە دەوڵەتی ئەسیناوە خوازراوەو دواتریش لە دەوڵەتی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانییەوە وەرگیراوە. بێگومان ئەم خواستنە لە دوای شکڵگرتنی خەلافەتی ئیسلامییەوە ئەنجام دراوە. پاشان ڕەهەندی ئایینی بۆ ئەو دەوڵەتە زیادکراوە، ئەو ڕەهەندە ئاینییەی پاڵپشتی دەوڵەتی کردووەو لە سروشی قورئانیدا خۆی دەنوێنێت. لە ئاکامی ئەمەشدا شتێك دروست بوو زیاتر لەوە دەچێت کە لە ئیمپراتۆریەتی مەسیحیی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا هەبوو، واتە لوتکەیەکی دووسەری (رأس مزدوج) دروستبوو کە خۆی لە پاپاو ئیمپراتۆردا دەبینی. بەڵام لە ئیسلامدا ئەم لوتکە دووسەرییە لەیەك سەردا –یان لە یەك کەسدا- کۆبۆوە، ئەویش: سەری خەلیفە یان کەسی خەلیفەیە، یان سەری ئیمام.

ئەزموونی مەدینە ناچارمان دەکات جارێکی تر بیر لەو گرفتە بکەینەوە کە ئەمڕۆ لەگەڵ هەموو ئەزموونێکی مۆدێرنەدا جارێکی تر سەرهەڵدەداتەوە، سەرباری ئەو جیاوازییەی لە نێوان ئەو دوو سەردەمەدا هەیە، بەڵام هەر هەمان تێگەیشتن بۆ ئەو دوو ڕەهەندە هەیە، واتە: چۆن

هاوجومگەییەك دابمەزرێنرێت لە نێوان ڕەهەندی ئایینیو/ واقیعی سیاسیدا. ڕەهەندی ئایینی لە بنەڕەتدا دەمانباتە سەر ئەو شتەی بە خەیاڵدانی ئایینی(المخیال الدینی) لە کۆمەڵگاکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا ناوی دەبەین. بەڵام واقیعی سیاسی تایبەتە بە ڕێکخستنی بەکردەوەی گروپە مرۆییەکان (لێرەدا هۆزە عەرەبیەکان) لە پێناوی گەڵاڵەکردنی سیستمێکی کۆمەڵایەتیو هەروەها سیستمێکی سیاسیو پاشان پێکهێنانی دەوڵەت. ئەم پرۆسەیە بە هەردوو ڕەهەندە ئایینیو سیاسییەکەیەوە لە نێوان ساڵانی (622-632 ز) لە مەدینەدا ئەنجام درا بە ڕێبەرایەتیی ئەو پیاوەی ناوی موحەممەدە، ئەم پیاوە وردە وردەو پلە بە پلە قبوڵ دەکرا، بە تایبەتیو بە شێوەیەکی زیاتریش بەو سیفەتە قبوڵ دەکرا کە پێغەمبەری خودایە.

من لێرەدا ناوی موحەممەد وەکو خۆی دەبەم بەبێ هیچ نازناوێك، وەك چۆن لە مەسیحییەتدا دەوترێت "عیسای ناسری" یان "یەسوع کوڕی خودا". لێرەدا لێکچوونێك لە هەردوو حاڵەتەکەدا هەیە. ئێمە بە پێی بەکارهێنانی ئەم یان ئەو زاراوەیە دەشێت ئاستەکانی شیکردنەوە لەگەڵ یەکدی تێکەڵ بکەین، واتە دەبێ ئاگاداری ئاستەکانی شیکردنەوە بین[54]. هەموو ئەو زەحمەتییەی ڕووبەڕوومان دەبێتەوە لەم خاڵەدا دەردەکەوێ: زەحمەتی لەوەی چۆن عیسای ناسری ڕۆڵی خۆی ئەنجام دەدات لە هەمان ئەو ساتەوەختەی دەبێت بە یەسوعی کوڕی خودا یان یەسوعی مەسیح؟ (واتە ئەو ڕۆڵەی لە کەسێکی ئاساییدا هەیەتی بۆ ئەو ڕۆڵەی دواتر دەبێت بە کەسێکی پیرۆز)، لە حاڵەتی ئێمەشدا هەمان شتە: دەبێ ئەوە ببینین کە چۆن موحەممەدی هاوولاتییەکی خەڵکی مەککەو ئەندامێکی هۆزی قورەیش دەتوانێت ئەزموونێکی مێژوویی دابمەزرێنێت لە پەیوەستیدا بە موحەممەدی پێغەمبەر کە بە ناوی خۆیەوە قسە ناکات بەڵکو بە نای

ئاخاوتنێکی باڵاو ترانسندێنتالییەوە کە لە لای خوداوە دێتو بەو شێوەیەش لە لایەن ئاگایی بەشەرییەوە پێشوازی دەکرێت.

ڕوونکردنەوەی ئەم خاڵە یان بینینی ئەم خاڵە شتێکی زۆر گرنگە، چونکە ئەوەی لەو سەردەمەدا لە ئاگایی خەڵکیدا ڕەگوڕیشەی دانا، دواتر بوو بە ڕوانینی فیعلیی ئەو مرۆڤانەی ئەو کۆمەڵگەیانە بەرهەم دەهێنن کە تیایدا دەژین. ئەمە ئەو شتەیە کە دەبێ بیبینینو بایەخی خۆمانی بخەینەسەر نەك چاوی خۆمان نابینا بکەینو بەردەوام ئەو قسانە بڵێینەوە کە هەرگیز کۆتاییان نایەت، قسەی لەو چەشنە کە: ئاخۆ پێغەمبەر ڕاستەوخۆ پەیامەکەی لە خوداوە وەرگرتووە یان نا –وەك هەندێ لە خۆرهەڵاتناسەکان ئەمە دەکەن-. ئەم خاڵە پەیوەستە بە گرفتێکی ترەوە کە لەوانەیە هەرگیز نەگەینە چارەسەرێكو ئەمە لە دنیای مەسیحییەتیشدا هەر بەو شێوەیەیەو ڕوبەڕووی هەمان زەحمەتی دەبینەوە، مەبەستم زەحمەتیی دۆزینەوەی ئەو پەیوەندییە هاوجومگەییەی لە نێوان عیسای ناسری/ و یەسوعی مەسیح، کوڕی خودادا هەیە.

ئیسلام وەك خۆرهەڵاتناسو سۆسیۆلۆجیستە خۆرئاواییەکان باسی دەکەن، شتێکە لە تێکستەکانو لە زاری موسڵماناندا بوونی هەیە، هەروەها لە گوتاری جەماعیشدا بوونی هەیە، ئەوان وا دەزانن بەو سیفەتە ئیسلام دەناسن کە یەك ئیسلامە، واتە ئیسلامی نەمرو ئەبەدی. بەڵام دەشێت ئێمە ئیسلام بە کۆ وێنا بکەین، واتە بە چەندین ئیسلامی جیاجیا وێنای بکەین: واتە ئیسلامی تیۆلۆژیو ئیسلامی سۆسیۆلۆژیو ئیسلامی مێژوویی. ئەگەر بە وردی لە ئیسلام بڕوانین دەبینین بریتییە لە چەندین ئیسلامی جیاواز نەك یەك ئیسلام. سەبارەت بە من وەکو موسڵمانێك ناتوانم سەر بە یەکێك لەو شێوە باوانەی ئیسلام بم، چونکە هەموویان دژی ئەو مۆدێرنە فیکرییەن کە من پشتگیریی دەکەمو لەگەڵیدام. من ئەو دەنگەم لەناو ئیسلامەوە بەرز

دەبێتەوە تا بڵێت لێرەدا ڕێگەیەکی ترو شێوازێکی تر بۆ لێکۆڵینەوە لە دیاردەی ئایینی هەیە. من دەنگێکم لەنێو دەنگەکانی تردا کە هەوڵدەدات گوزارشت لە خۆی بکاتو شوێنی خۆی لە کۆمەڵگەداو لەناو توێژەرە زانستییەکاندا بگرێت، ئەمەش لە میانی گفتوگۆیەکی کراوە کە دەیەوێت بە هەمو مانایەکی فیکریو ئەقڵییەوە گفتوگۆیەکی دیموکراتی بێت[55].

ئەو چەمکەی (نەك سنوور بۆ کێشانێکی داخراو) کە دەمانەوێت لە بارەی دیاردەی ئاینییەوە پێکی بهێنین، هەرگیز چەمکێکی جەوهەری یان چییەتی نییە[56]. لە واقیعدا ئەو شێوازو ئەو ڕێگەیەی گرتوومەتە بەر تا ئەندازەیەکی گەورە شێوازێکی ئیجابیو کراوەو واقعییە (بەڵام بە دڵنیایی پۆزەتیڤیزم نییە)، ئەمە ڕێگەو میتۆدێکی هەستیارەو هەموو سنوردانانێکی پێشوەختو هەموو ئەو هەڵوێستە زانراوانە ڕەت دەکاتەوە کە زیانی بە هەردوو نێوەندی خۆرئاواییو ئیسلامی گەیاندووە. لەبەرئەوە ئێمە ناچارین جەنگەکە لەسەر زەویی واقیعدا دەست پێبکەین، ئەمەش جەنگێکی وەهمی یان ئەبستراکتی نییە لە نێوان ئەو ڕۆشنبیرانەدا ئەنجام بدرێت کە لە بورجی عاجی خۆیاندا خۆیان داخستووە[57].

بەشی دووەم

عەلمانییەت وەکو
"خاڵی بەیەکگەیشتن"ی نێوان
موسڵمانان و مەسیحییەکان

یەکەم :موسوڵمانان و مەسیحییەکان : میراتی رابردوو

لێرەدا دوو هێڵی بەیەکگەیشتن لە نێوان موسڵمانان و مەسیحییەکاندا هەیە کە دەبێ یەکێکیان هەڵبژێرین، ئەمە ئەگەر مافی هەڵبژاردنمان بۆ بڕەخسێت، چونکە ئەم مافە هەموو کاتێ مسۆگەر نییە بەهۆی بوونی چەندین کۆت و سەپاندن، مەبەستم لە کۆت و سەپاندنی سیاسیی نییە، لانیکەم لە فەرەنسەدا.. بەهەرحاڵ ئەو دوو هێڵە ئەمانەی خوارەوەن:

1-هێڵی یەکەم هێڵێکی تەقلیدییە و بریتییە لە چوونە ناو گفتوگۆ و مشتومڕێکی بێ ئەنجام و نەزۆك کە کۆتایی نایەت. بۆ نموونە گرفتی بەراوردکردنێکی تایبەت بە لاهوتی هەردوو لایەنی ئیسلامی و مەسیحی، ئینجا گرفتی پێغەمبەرایەتی و سروش و گرفتی کوڕی خودا و.. هتد. هەموو ئەم شتانە بە ڕێگەیەکی تەقلیدی و لە میانی موفرەداتی فەرهەنگی کۆنی لاهوتی چارەسەر دەکرێن. جا ئەگەر چووینە ناو ئەو چەشنە گفتوگۆ و مشتومڕە گەرمانەی نێوان موسڵمانان و مەسیحییەکان، ئەوا هەرگیز لێی دەرناچین. ئەم جۆرە گفتوگۆیانە چەندین سەدەیە تا ئەمڕۆش بەردەوامە.

هەر لە سەرەتای سەرهەڵدانی هەرسێ ئایینە ئاسمانییەکەوە، ئەم مشتومڕەی نێوان ئیسلامی – مەسیحی، یان نێوان یەهودی – مەسیحی یان یەهودی – ئیسلامی بوونیان هەیە. لێرەدا چەندین کتێبخانە هەیە پڕن لەو کتێبانەی ئەو جۆرە گفتوگۆیانەیان لە خۆ گرتووە. ئەم ئەزموونە هەزاران جار ئەوەی سەلماندووە کە مومکین نییە لەو ڕێگەیەوە چارەسەرێك یان دەریچەیەك بدۆزرێتەوە. زۆر کەس باسی دیالۆگی مەسیحی – ئیسلامی دەکەن، بەڵام من ئەم وشەیەم پێ خۆش نییە، نەك لەبەرئەوەی دژی دیالۆگم، بەڵکو لەبەرئەوەی ئەم وشەیە ڕەواییەك بە دوو خودگەراو و بە دوو خەیاڵگراوی جەماعی دەبەخشێت کە هەردوو ئەو خەیاڵگەیە لە ئاستی

وێناکردنە بە میراتبۆماوەکانیانەوە دەچنە ناو پێکدادانێکی راستەوخۆوە. (واتە ئەم چەشنە دیالۆگ و مشتومڕە بێ ئەنجام و نەزۆکە دەبێتە مایەی پێکدادانی هەردوو خەیاڵگەی ئایینیی مەسیحی – ئیسلامی). ئەمە لە کاتێکدا کە دەبێ ئێمە بچینە نێو قووڵاییەکانەوە تا بگەینە ئەو ڕێسا هاوبەشە یان ئەو ڕیشە هاوبەشەی بیروباوەڕەکانی لەسەر دامەزراوە، مەبەستم ئەو بیڕوباوەڕانەی یەکدی نەفی دەکەن و ئەوانەی لە راستیدا پەیوەستن بە بارودۆخێکی مێژوویی و کولتووریی دیاریکراوی مێژووەوە. کاتێکیش ئێمە ئیشکالیەتەکان لە شوێنگە تەقلیدییەکانی خۆیان دەلەقێنین و دەیانبەینە ناو ئاستێکی تری شیکردنەوە و تێگەیشتنی هاوبەشەوە، ئەوا لەو ئاستەدا نامێنینەوە کە بریتی بین لە چەند بازنەیەکی داخراو و لەگەڵ یەکدیدا لە شەڕ و ململانێدا بین. واتە بە لەقاندنی ئیشکالیەتە تەقلیدییەکان دەتوانین بازنەکان بە ڕووی یەکتردا بکەینەوە، ئیدی دوای ئەوە دەچینە ناو توێژینەوەیەکی هاوبەشەوە و خاڵە هاوبەشەکانی نێوان ئاینەکان دەدۆزینەوە، چونکە ئێمە هەر هەموومان لە نێو هەمان ئەو سنوورە هاوبەشەدا گیرمان خواردووە.

2-هێڵی دووەم هەمان ئەو هێڵەیە کە من پێشتر لە کتێبەکانی ترمدا نەخشەم بۆ کێشاوە، واتە هێڵی پراکتیزەکردنی زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان بەسەر ئایینەکاندا. بە پێی ئەم میتۆدە دەبێ دەست بکەین بە پرۆسیسەکردنی سۆسیۆلۆجیا و ئەنترۆپۆلۆجیا و زانستی زمانەوانی و زانستی مێژوو بە پێی تازەترین ڕێگەی مێژوونووسە هاوچەرخ و نوێیەکان کە روانینێکی دیکەی جیاواز لە بارەی دیاردەی ئایینی دەخەنە ڕوو. باوەڕم وانییە ئەم میتۆدە ببێتە هۆی بێنرخکردنی ئیمان بە مانا قوڵەکەی وشەی ئیمان[58]. بەڵکو ئەم دیدە نوێیە ڕێگە بۆ ئایینەکان خۆشدەکات گوزارشت لە خۆیان بکەن، بە زمانێکی وا گوزارشت لە خۆیان

بکەن کە بتوانێت ئێمە لەو مشتومڕە بێ ئەنجامە ڕزگار بکات کە جگە لە جیابوونەوە و لێکترازان هیچی دیکەمان بۆ بەرهەم ناهێنێت. ئێمە دەبێ ئەمڕۆ هێڵی دووەم بگرین و لەسەر ئەم هێڵە گوزەر بکەین.

لەبەرئەوە من وام پێ باشە قسە لەسەر پێویستبوونی "هاوکاری" بکەین، پێویستبوونی هاوکاریی یەکدی، واتە لەوەدا هاوکاریی یەکتر بکەین کە بە شێوەیەکی هاوبەش بەرپرسیاریی سەرجەم کەلەپورە ئایینی و کولتوورییەکان لە ئەستۆ بگرین، لە جیاتی ئەوەی بچینە نێو دیالۆگ و مشتومڕێکەوە کە دەمانباتە سەر چەمکی لێکبوردنێکی تەوەزل و بێپەروا و فەرامۆشکردنی ئەو گرەوە تازانەی لە گۆڕین و بەرهەمهێنانی ماناکانەوە دێتە دی. بەلام لە ئەستۆگرتنی بەرپرسیاریی کەلەپوورە ئایینی و کولتوورییەکان بە شێوەیەکی هاوکار و هاوبەش ناچارمان دەکات گرفتەکان لە ئاستێکی ریشەدارتر و قووڵتردا بخەینە ڕوو وەك لەو ئاستە سادە و ساکارەی زانا تەقلیدییەکانی فیقهو لاهوت و میتافیزیکیای کلاسیکی تا سەرهەڵدانی فەلسەفەی گومان[59] لەسەری وەستاون. بۆ نموونە ئەگەر سرووش لە مەسیحیەتدا شتێکی تری غەیری ئەو سروشە بێت کە لە ئیسلامدا هەیە، ئەوا دەبێ گرفتەکە روون بکەینەوە چونکە ئەمە گرنگییەکی ریشەدار و قووڵی هەیە. واتە دەبێ لە چوار چێوەی مەعریفیی مۆدێرنەدا ئەو گرفتە بخەینەڕوو و ئاشکرای بکەین نەك لە ڕێگەی زمان و زاراوە لاهوتییە تەقلیدییەکانەوە کە هەژموونی خۆیان بەسەر هەموو تایفەیەکدا دەسەپێنن. بەلام ئەم زمان و زاراوە تەقلیدییە لاهوتیانە ناتوانن هەژموونی خۆیان بەسەر ئیپستیمۆلۆژیای نوێدا بسەپێنن[60].

هێڵی دووەم تەنها ئاستی فیکری ناگرێتەوە، بەڵکو بایەخ بە مەسەلەی ژیانی هاوولاتیانیش دەدات لە کۆمەڵگەدا. لێرەدا بە عەلمانییەت دەگەین بە باشترین و وروژێنەرترین مانای وشەی عەلمانییەت. بەلام ئەم عەلمانییەتە

بەشێوەیەکی پتەو پشت بە جۆری ئەو کولتوورە دەبەستێت کە لە کۆمەڵگەدا هەیە. پاشان ئەمە لە جۆری ئەو کولتورە باوەی لە کۆمەڵگە ئیسلامییەکاندا (عەرەبی بێت یان غەیرە عەرەبی) بلاّوە شتێکی مەحاڵە و بگرە مومکین نییە وێنابکرێت. من کە لێرەدا باسی کولتوور دەکەم، لە راستیدا باسی جۆری کولتووری باو دەکەم نەك باسی ئایین یان ئیسلام و قورئان، چونکە ئەمانە شتێکی ترن. کاتێك وشەی "کولتوور" واژە دەکەم مەبەستم تێکڕای ئەو تەوژمە ئایدیۆلۆژییانەیە کە بە شێوەیەکی توندوتیژ دێنە نێو کۆمەڵگاکانی ئێمەوە بە تایبەتی لە ساڵی (1950) بە دواوە. ئەم توندوتیژییە ئایدیۆلۆژییە تەنها بریتی نییە لە بەرهەمی لۆکاڵی و ناوخۆیی ئەو کۆمەڵگایانە، بەڵکو ئەمە لە بنەڕەتدا هێڵی گەڕانەوەی ئەو شۆکە توندوتیژە دەنوێنێت کە هەژموونی داگیرکاری (ئیستیعماری) و دوای ئەوەش هەژموونی شارستانیەتی ماتریالی سەپاندوویەتی. لەبەرئەم هۆیە ئەو کۆمەڵگایانە ناچارن لە میانی ئەو زمانە ئاینییەی لەبەردەستیاندایە گوزارشت لە خۆیان بکەن. لەم چەشنە کولتورەشدا ئاشکرایە کە عەلمانییەت بەو شێوەیەی روونمان کردەوە شتێکە مومکین نییە لە کۆمەڵگە ئیسلامی و عەرەبییە هاوچەرخەکاندا وێنا بکرێت یان بیری لێبکرێتەوە. بەلاّم بە داخەوە چاودێرانی دەرەوە و هۆیەکانی راگەیاندنی خۆرئاوا و ئەوروپا ئەوە رەتدەکەنەوە کە دابەزنە نێو ئەم ئاستە قووڵەی شیکردنەوەوە، بەڵکو هەمان ئەو قسە باوانە لە بارەی موسڵمانان دووپات دەکەنەوە کە تیایاندا فرەژنی باوەو پیاوی موسوڵمان ژنی خۆی تەڵاق دەدات و جیهاد دەکات و باسی میرات و توندوتیژی و دەمارگیریی ئایینی دەکەن[61].

ئەمە لەسەرێك، بەلاّم لە سەرێکی تر تێبینی ئەوە دەکەین کە ئەو عەلمانییەتەی بەرپرسە سیاسییەکانی فەرەنسە خۆیانی پێ سەرقاڵدەکەن عەلمانییەتێکی ناتەواوە. بۆ نموونە کاتێك دەڵێن مومکین نییە خەڵکی

مەغریب (مەبەست لە ولاتە عەرەبییەکانە) ببنە کەسانی رۆشنبیر و مەدەنی و ئاوێزانی کۆمەڵگەی عەلمانی بن، ئەمە لە راستیدا دەرخستنی جۆرێك لە دەمارگیرییە کەشایستەی کولتووری فەرەنسی نییە[62]. لە راستیدا مەحاڵە مێژوونوسێکی فیکری فەرەنسی لەوە تێبگات چۆن دەشێ سەرکردەیەکی سیاسیی فەرەنسی کولتوورە دێرینەکەی خۆی لەبیر بکات هەر تەنها لەبەر چەند هۆیەکی ئایدیۆلۆژی و بۆ پێداویستییەکانی خۆی سەبارەت بە ستراتیژی هەڵبژاردن و بە دەستهێنانی دەنگەکان. ئەم چەشنە هەڵوێستانە لەلای سەرکردە سیاسییەکان، خراپ تێگەیشتن و بەدحاڵیبوونی نێوان هەردوو لایەنی ئەوروپی و ئیسلامی بەهێز دەکات و کەشوهەوای باوی کۆمەڵایەتیی فەرەنسی دەشێوێنێت. ئەمە دەبێتە مایەی کاردانەوەی توند و بەهێز لەلایەن جالیەی مەغریبی و عەرەبی کە هەست بەوە دەکەن لەلایەن فەرەنسییەکانەوە دوور دەخرێنەوە و سوکایەتییان پێدەکرێت هەروەکو چۆن لە قۆناغی داگیرکاریدا لە نیشتمانەکەیان دوورخرابوونەوە. ئێمە لە هەمان هەڵوێستی رەتکردنەوەی گرتنەئەستۆی بەرپرسیاریی هاوبەش رووبەرووی هەمان دیاردە دەبینەوە، واتە کاتێك ئەوروپییەکان بەرپرسیاریی دیاردە ئاینییەکان بە هاوبەشی لەگەڵ ئێمەدا لە ئەستۆ ناگرن، دوچاری هەمان کاردانەوە دەبینەوە. جاران هەژموون و بالادەستیی داگیرکەر هەبوو، بەلام ئەمڕۆ ئەو هەژموونە فۆرمی دیکەی لە خۆ گرتووە.

لە راستیدا ئەم چەشنە ململانێیانە مێژوویەکی دوورودرێژیان هەیە، ئەمە مێژووی دەریای سپیی ناوەڕاستە. حەوزی دەریای سپیی ناوەڕاست ماڵی پێکەوە ژیانی ئێمە بووە، هەروەکو شوێنی نەفیکردنی یەکدیش بووە. سا ئەگەر قۆناغی بورژوازیی لەدایکبوو لە ئیسلامدا لە سەدەی یانزەهەمی زاینییەوە دەستی بە لاوازی و وەستان کردبێت، ئەوا لەوبەرەوە هێزی خۆرئاوایی و بورژوازیی خۆرئاوا بەرەو هەڵکشان دەچوو، ئیدی لەو

ساتەوەختەوە جەنگە سەلیبییەکان دەستی پێکرد بێگومان بۆ کۆنترۆڵکردنی رێگاوبانە بازرگانییەکان هەر لە ئۆقیانوسی هیندییەوە تا خۆرئاوای ئەوروپا. بۆ ئەم بابەتە دەبێ بگەڕێینەوە بۆ کتێبە گرنگەکەی مامۆستای گەورەمان (فیرنان برۆدێل) بە ناوی "جیهانی ناوەراست لە سەردەمی فیلیپی دووەمدا". ئەو گیروگرفتانەی ئەمڕۆ پێیانەوە دەناڵێنین دەگەڕێنەوە بۆ ئەو مێژووەو تەنانەت بۆ بەر لەو مێژووەش. بەڵام یادەوەریی مێژوویی لەلای خەڵك زۆر کورتە، تەنانەت جەنگی جەزائیریش کە لە رابردوویەکی زۆر نزیکدا رووویداوە، خەریکە بیر دەچێتەوە یان بیرچۆتەوە وەك بڵێی هیچ شتێ رووی نەدابێ. لە کاتێکدا ئەو جەنگە کۆمەڵێ وانە و پەندی زۆر گرنگی تێدایە و تیشك دەخاتە سەر چۆنێتی میکانیزمی ئیشکردنی دامەزراوە فەرەنسییەکان و فیکری فەرەنسی. ئەو کتێبە زۆرانەی لە فەرەنسەدا لەبارەی مەغریبی گەورەوە چاپ کراون و دەکرێن هەرگیز نەگەیشتوونەتە راڤەکردنێکی راستەقینەی دیاردەی ئایینی لەو کۆمەڵگایانەدا. ئەو نووسەرانە یان پێیان وایە ئایین لە مەغریبدا شتێك نییە، یاخود پێیان وایە ئایین لە مەغریبدا هەموو شتێکە و هەموو شتێکیش یەکلا دەکاتەوە و بگرە تەفسیری هەموو شتێك دەکات. ئەم بەراوردکارییە دژبەیەکە بۆ فاکتەری ئایینی لە بنەڕەتدا دەگەڕێتەوە بۆ قوتابخانەی (دۆرکهایم). تا ئەمڕۆش ئەم دید و ئەم بەراوردکارییە لە فەرەنسەدا بالادەستە کاتێك بەردەوام ئەوە دووپات دەکەنەوە کە مەغریبییەکان و عەرەبەکان بە گشتی، تا هەتایە مەحکومن بەوەی لە ژینگەیەکدا بژین کە هەردوو فاکتەری ئایینی و سیاسی تێکەڵ دەکات، واتە لە کەشوهەوایەکدا دەژین فاکتەری ئایینی و فاکتەری سیاسی ئاوێزانی یەکدی دەبن. لێرەدا ئاماژەیەکی روون دەبینین سەبارەت بە چۆنێتی

تێگەیشتن لە عەلمانییەت و میکانیزمی ئیشکردنی عەلمانییەت لە بیری فەرەنسیدا و بگرە لەوانەیە لەبیری خۆرئاواییشدا.

ئیسلام لە خۆیدا، بەرووی عەلمانییەت، داخراو نییە، واتە ئیسلام هەموو دەرگاکانی بەرووی عەلمانییەت دانەخستووە. جا بۆ ئەوەی موسڵمانان بگەنە دەرگاکانی عەلمانییەت، ئەوا دەبێ خۆیان لە بە زۆر سەپاندن و لە کۆت و پێوەندە دەروونی و زمانەوانی و ئایدیۆلۆژییەکان رزگار بکەن، واتە خۆیان لەو فشارە زمانەوانی و دەروونی و ئایدیۆلۆژییە دەرباز بکەن کە باری قورس کردوون، نەك تەنها بە هۆی کەڵەکەبوونی پاشکەوتوویی مێژوویی تایبەت بە خۆیان، بەڵکو بە هۆی فاکتەرە دەرەکییەکان و هۆکارە نێو دەوڵەتییەکانیشەوە. جا بۆ ئەوەی بگەنە ئەو مەبەستە، ئەوا دەبێ بگەڕێنەوە بۆ حەقیقەتی مێژوویی فیکری ئیسلامی لە چوار سەدەی یەکەمی کۆچیدا. لە واقیعدا لە نێوان سەدەی دووەم و سێیەمی کۆچیدا لە ناو ئیسلامدا بزووتنەوەیەکی رۆشنبیران هەبووە کە پێیاندەوترا "موعتەزیلە". دواتر موعتەزیلەکان لە مێژووی ئیسلامدا دوچاری چەوسانەوە بوونەوە. مانای وشەی "موعتەزیلە"ش واتە: ئەو کەسانەی خۆیان جیا کردەوە و بە تەواوی ئیرادەی خۆیانەوە خۆیان بۆ رامان و لێوردبوونەوەو بیرکردنەوە تەرخان کرد. بەڵام ئەرتۆدۆکسی ئیسلامی ناوەکەیان شێواند و مانایەکی وایان کردە بەر کە ئەمانە خۆیان لە ئوممەی ئیسلامی جیاکردۆتەوە یان گوایە ئەمانە لە ئوممەتی ئیسلام نین بۆ ئەوەی سوکیان بکەن و وەك کەسانی بێ عەقڵ نیشانیان بدەن. لە راستیدا ئەو رووناکبیرانە (واتە موعتەزیلەکان) مەسەلەگەلێکی بنچینەییان لە گۆڕەپانی فیکریدا وروژاندووە کە جێی بایەخی ئێمەیە، ئەمەش بەهۆی مەرجەعیەتی دوولایەنیی رۆشنبیرییان کە خۆی لە دیاردەی سروش و بیری گریکی دەنواند. موعتەزیلەکان سەرباری بایەخدان و لێکۆڵینەوەیان لە

بارەی سروشی ئیسلامی، بایەخیان بە تەوەرێکی دیکەی فیکر دەدا کە فیکری گریکی بوو، واتە جگە لە ئەقڵی ئیسلامی لایان لە پرۆسەکەی تری ئەقڵ کردەوە کە ئەقڵی گریکییە. مەبەستم ئەو پرۆسیسەی لە یۆنانی کلاسیکییەوە هاتە ناو ئیسلام و هەر لە سەدەی دووەمی کۆچییەوە بەهێز و وزەیەکی پەلامارداەرەوە هاتە ناو کۆمەڵگای ئیسلامییەوە. ئەمانە بە شێوازێکی تر سەیری سرووشی ئیسلامی و بیری گریکییان دەکرد کە جیاواز بوو لە شێوازی فەیلەسوفەکان (واتە شێوازی موعتەزیلەکان جیاواز بوو لە شێوازی فەیلەسووفە ئیسلامییەکان).

مەسەلەکە لەلای ئەو روناکبیرانە (واتە موعتەزیلەکان) گەیشتە ئاستی خستنە ڕووی گرفتێك کە بە "قورئانی خوڵقێنراو" ناوزەدیان کرد، هەر تەنها داننانیان بەوەی کە قورئان شتێکی خوڵقێنراوە ئەمە لە بەرامبەر دیاردەی سروشدا هەڵوێستێکی دەگمەن دەنوێنێت. ئەمە لە راستیدا هەڵوێستێکی مۆدێرن و تازەگەرانەیە لە نێوجەرگەی سەدەی دووەمی کۆچی/ هەشتەمی زاینیدا. ئەم هەڵوێستە تیۆلۆجییە داهێنەرەی کە موعتەزیلەکان گرتیانە بەر، کایەیەکی مەعریفی نوێی دەکردەوە کە توانای ئەوەی هەبوو ئەقلانییەتێکی رەخنەگرانەی وا بەرهەم بهێنێت رێك لەو ئەقلانییەتە بچێت کە لە سەدەی سیانزەهەمی کۆچی لە خۆرئاوای ئەوروپادا سەریهەڵدا، بە تایبەتی ئەگەر ڕووبەڕووی ئۆرتۆدۆکسی ئیسلامی بالادەست نەبوونایە کە لە سەدەی پێنجەمی کۆچی/ یانزەهەمی زایینی و لەسەر دەستی (خەلیفە ئەلقادر) پەلامارداران و چەوسێنرانەوە. مەسەلەی وتنی ئەوەی کە قورئان شتێکی خوڵقێنراوە تەنها ئاخاوتنێکی رووت نییە بەڵکو مانای ئەوەیە کە رەهەندی کولتوور و زمان بخرێتە ناو خستنەڕووی گرفتەکەوە، ئەم دوو شتەش (کولتوور و زمان) دروستکراوی بەشەرن نەك خودا. ئەمە واتە ئەو دوو رەهەندە سەبارەت بەو کۆششەی لە پێناوی

تەملیککردنی پەیامی سروشبەخشدا سەرف کراوە، لەبەرچاو بگیرێت (واتە رەهەندی کولتوور و زمان لە قورئان و پەیامدا حیسابی گەورەیان بۆ بکرێ)، هەروەها مانای وایە دان بە بەرپرسیاریی ئەقڵ و بەشداریکردنیدا بنرێت لە کۆششی ئەو تەملیککردنەدا[63].

ئەم بزاوتە فیکرییە رەسەنە (واتە موعتەزیلە) بەندە بە چوارچێوەی کۆمەڵایەتیی مەعریفەوە نەك بە ئیسلام وەك ئاینێك. واتە پەرەسەندنی ئابووری و کۆمەڵایەتیی شارە گەورەکان راستەوخۆ تەحەکومی بە بڵاوبوونەوەی زانستە ئەقڵانییەکان دەکرد، ئەو زانستە ئەقڵانییانەی دەبوونە مایەی عەلمانیبوونی فیکر و بوون، یان بە پێچەوانەوە بەرتەسکی دەکردنەوە و لە نێوی دەبردن[64]. (واتە فیکر دەکەوێتە ژێر کاریگەریی بارودۆخ و فاکتەرە مادییەکانەوە)، ئیدی لەوێوە قرتاندنی پلە بە پلە و شێواندن و داپچڕان دوچاری فیکری ئیسلامی بوون بە تایبەتی لە سەدەی یانزەهەمی زایینی بە دواوە نەك لە سەدەی نۆزدەهەمەوە کە ئایدیۆلۆژیای خەباتگێڕیی بزوتنەوە رزگاریخوازییە نیشتمانییەکان ئەو وەهمەیان پێدەفرۆشتین[65]. ئەوەی کە بە ئیسلامی "ئەرتۆدۆکسی" ناودەبرێت لە راستیدا ئیسلامێکی قرتێنراو و بێ وزە و هیلاکە بە هۆی ئەو بڕیارە سیاسییە دیاریکراوانەی لە رابردوودا دەدران. سا ئەگەر رێگە بە هەڵوێستی موعتەزیلەکان بدرایە سەبارەت بە قورئانی خوڵقێنراو کە بەردەوام بن لەسەر کارو هەڵوێستەکانی خۆیان وەك یەکێ لە هێڵە تیۆلۆجییەکانی ناو ئیسلام، ئەوا ئیسلام تەنها نەدەبوو بە "ئایینی کتێب". بەڵام یەکلاکردنەوەی کێشە و مەسەلەکان بە هۆی چەند هۆکارێکی مێژوویی و ئایدیۆلۆژی و سیاسییەوە ئەنجام دراوە نەك بەهۆی ململانێی سروشتیی بیروباوەڕ و فیکرە جیاوازەکان وەك چۆن ئەمە (واتە ململانێی سروشتیی بیروباوەڕە جیاوازەکان) بە درێژایی چوار سەدەی یەکەمی کۆچی روویدا.

هەر بە هۆی ئەم هۆکارە مێژوویی و ئایدیۆلۆژی و سیاسییانەوە بوو کە خەتی تیۆلۆجیی (ئەشعەری) دەبێت بە تەنها خەتێکی تیۆلۆجیی رەسمی لە ناو ئیسلامدا (ئەشعەری لە سەدەی دەیەمی زاینییدا ژیاوە)، ئەمە رێك لە سەدەی یانزەهەم رووویدا کاتێك خەلیفە ئەلقادر بریارێکی خەلیفانەی دەرکرد[66] و تیایدا ئەوەی قەدەغەکرد کە باسی هەڵوێستی تیۆلۆجیی موعتەزیلەکان سەبارەت بە قورئانی خوڵقێنراو بکرێت، هەر کەسێك ئاماژە بۆ ئەوان بکات یان هەڵوێستی ئەوان دوپات بکاتەوە خوێنی حەڵاڵ دەکرێت. هەموو ئەم شتانە ئێمە لە تیۆلۆجیا (یان زانستی لاهوت = کەلامناسی) دوور دەخاتەوە. ئەم چەشنە ئیسلامە ئۆرتۆدۆکسییە بۆ ماوەی نۆ سەدە بەشێوەیەکی عەمەلی سەرکەوتنی بەدەست هێناو بنجی داکوتاو بەردەوام بوو و ئەو دەرەنجامانەی لێکەوتەوە کە ئەمڕۆ دەیزانین (واتە ئیسلامێکی وشك و بێجوڵە و سکولاستیکی لێکەوتەوە). بەمجۆرە دەبینین ئەمڕۆ چەندین کۆنگرەی ئیسلامیی گەورە سازدەکرێ و ژمارەیەك زانای موسوڵمانان کۆدەبنەوە و کەچی ناوی گەورەی وەکو (ئیبن روشد) و (ئیبن عەرەبی) لادەبرێ و کەس باسیان ناکات، دیسان ئەمڕۆ بە ئاشکرا هەڵکشانی ئیسلامێکی سکولاستیکی تاریکگەرا دەبینین.

بەڵام دەبێ خۆرئاوا و ئەوروپاش بارستایی ئەو رووداوانە بپێون کە لە لای خۆیاندا رووی داوە، بۆ نموونە کاتێك لە خۆرئاوا باسی ئەو لێکدی جودا کردنەوەیەی نێوان کەنیسە و دەوڵەت دەکەن، یان کاتێك باسی لێکترازانی لوتکەی ئایینی و لوتکەی سیاسی دەکەن، ئەوا لەو ئەزموونەوە دەست پێدەکەن کە لە شۆڕشی فەرەنسەوە دەستی پێکردووە و تا ئەمڕۆش بەردەوامە. بەڵام لێرەدا دەبێ وریا بین نەکەوینە ناو گرفتی هەڵەکاریی مێژووییەوە. راستە لە جیهانی مەسیحیدا دوو دامەزراو هەبووە: دامەزراوی کەهنوتی کە پاپا لە لوتکەیدا بوو، پاشان دامەزراوی سیاسی کە پاشا و

ئوروستوکراتەکان رابەرایەتییان دەکرد. بەلاّم دەبێ ئەوەش ببینین چۆن ئەم دوو دەسەلاّتە بە درێژایی مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست تا ساتەوەختی جیابوونەوەیان پرۆسەی کارەکانی خۆیان کردووە. ئێمە دەزانین رەوایی دەسەلاّتی سیاسی دانی پێدا نەدەنرا ئەگەر لەلایەن قەداسی گەورەوە مەشروعیەتی دەسەلاّتی رۆحیی بەبەردا نەکرایە، واتە دەبوایە دەسەلاّتی رۆحی و ئایینی رەوایی بە دەسەلاّتی سیاسی ببەخشیایە، کە لە کاتی دانانی پادشای فەرەنسە یان ئیمپراتۆرێکدا ئەم کارەیان لە کاتیدرائیەی شاری رانسی فەرەنسیدا ئەنجام دەدا. کاتێکیش ئەمڕۆ باسی پەیوەندیی نێوان کەنیسە و دەوڵەت دەکەین، مومکین نییە ئەم مێژووە دوور و درێژە فەرامۆش بکەین و بیسڕینەوە و وەك بڵێی هیچ شتێ ڕووی نەدا بێ. هەمیشە لوتکەی دەسەلاّتی سیاسی هەبووە بەلاّم لە تەکیدا هەمیشە لوتکەی سەروەریی بالاّش هەبووە کە دەسەلاّتێکی ئایینی بووە و رەوایی بەخشیوە بە دەسەلاّتی سیاسی[67]. ئەم قسەیە بە جۆرێکی تر بەسەر مۆدێلی دیموکراتیانەی حوکمیشدا دەگونجێت، ئەو مۆدێلەی دواتر لە سەدەی نۆزدەهەمدا لەگەڵ سەپاندنی مافی دەنگدانی گشتیدا خۆی دەچەسپێنێت. بۆ نموونە دەبینین لەگەڵ هاتنی سەردەمی کۆماریدا لە فەرەنسە، رژێمی کۆماری جۆرە سرووتێك بۆ پیرۆزکردن بە خۆوە دەبینێ، بەلاّم ئێمە ئەمڕۆ ئەو ناوەی لێ نانێین چونکە ئەمڕۆ ئێمە زمانێکی عەلمانیانە بەکاردەهێنین، بەلاّم ئەنترۆپۆلۆژیستی فەرەنسی (جۆرج بالاندێ) بۆی دەرخستووین کە هیچ دەسەلاّتێکی سیاسی لە هیچ کۆمەلگەیەکدا نییە بەبێ دەرهێنانێکی شانۆیی کە جۆرێك لە ئاهەنگسازی و چەشنێك لە تەقالیدی ئایینی لە خۆدەگرێت.

سا ئەو ژینگەیەی دەسەلاّتی تیادا پرۆسیس دەکرێت، دەسەلاّتێکی ئایینی بێت یان عەلمانی، پێویستیی بە رەوایی و بە لوتکەی سەروەریی بالاّ هەیە و مومکین نییە مەشروعیەت لە دەسەلاّت جیا بکرێتەوە. پەیوەندیی

دیالێکتیکیی نێوان سەروەریی باڵا / و دەسەڵاتی سیاسی بەپێی ناوەندە کولتووری و مێژووییەکان گۆڕانکاریی بەسەردا دێت (واتە ئەو پەیوەندییە بە گوێرەی کۆمەڵگاکان و بەپێی پەرەسەندنی مێژووش دەگۆڕدرێت). بەڵام ئەم پەیوەندییە بەردەوام پێمان دەڵێت: مەحاڵە کارکردی ئایینی بە مانای فراوانی وشەکە (واتە لوتکەی سەروەریی باڵا) بە شێوەیەکی ریشەیی لە کارکردی سیاسی (واتە لوتکەی دەسەڵاتی سیاسی) جیا بکرێتەوە. مەسەلەی سەروەریی باڵا بە درێژایی سەدەکانی ناوەڕاست هەژمونێکی بێ ئەملاو ئەولای هەبوو کە پێدراوی سرووش بە تەواوی زاڵ ببوو و وەك سەرچاوەی هەموو حەقیقەتێکی باڵا کاری دەکرد، بەڵام هەر لەو چرکە ساتەی کە دەنگدانی گشتی شوێنی سرووشی وەکو تەنها سەرچاوەی حەقیقەت گرتەوە، ئەوسا دەسەڵاتی دەوڵەت دەستی کرد بە سەپاندنی سەرچاوە و رێگە تایبەتییەکانی شەرعیەتی خۆی و بە شێوازی تایبەتی خۆی رەوایی خۆی سەلماند.

ئەو پرسیارەی دەمانەوێ لێرەدا بیخەینە ڕوو، بەمجۆرەیە: بە ناوی چی و بە ناوی کێوە ئینسانێك قایل دەبێت تاعەت پێشکەش بە ئینسانێکی تر بکات کە خاوەنی دەسەڵاتە؟ توێژەری فەرەنسی (مارسیل گوشیێ) وەڵامی ئەم پرسیارە دەداتەوە و دەڵێ بنەمای ئەم پەیوەندییە (واتە پەیوەندیی تاعەت) بریتییە لە: "قەرزدارێتی مانا" (مديونية المعنى)*. ئایا

* ئەم زاراوەیە بیریاری فەرەنسی مارسیل گوشیێ دایهێناوە. ئەمە مانای وایە تۆ واهەست دەکەیت بەشێوەیەکی مەعنەوی قەرزاری کەسێکی چونکە ئاسۆیەکی مەعریفی فراوانی بۆ کردویتەتەوەو شتێکی فێرکردویت پێشتر نەتزانیوە، یان ڕێگای راستو هیدایەتی پیشان داویت.بەمجۆرە لە رابردوودا خەڵکی دوای پێغەمبەرەکان کەوتوون، هەروەك دوای قەشەو پیاوانی ئاینو تەنانەت بیریارە گەورەکانیش کەوتوون، چونکە وا هەست دەکەن بەماناو بە ئیمانو بە مەعریفە قەرزاری ئەوانن.(بڕوانە : محمد أركون، نزعة الأنسنة في الفكر العربي – ترجمة هاشم صالح، دار الساقي 1997، ص 22).

قەرزدارێتی مانا یانی چی؟ ئەمە یانی من رازیم تاعەتی کەسێك بکەم کە ئارەزووم تێر دەکات لە گەیشتن بە مانایەکی چڕو پڕ، پاشان من بە هۆی پێداویستییەکی ناوەکی و خودی تاعەتی دەکەم نەك یەکێ لە دەرەوە بە زۆر ئەوەی بەسەردا سەپاندبم. لێرەدا و لەم کاتەدا دەسەلاّت دەبێت بە سەروەریی باڵا و رەواییەکی تەواوی دەبێت و پێویستیی بەوە نابێت ناچاربێت پەنا بەرێتە بەر هێز لە پێناوی ئەوەی خەڵکی تاعەتی بکەن. ئەمە لە مێژوودا روویداوە. حاکمەکان بە درێژایی چەندین سەدە "قەرزدارێتی مانا" یان لە سرووشەوە وەرگرتووە، ئەمە لە جیهانی مەسیحیدا رووی داوە هەروەکو لە جیهانی ئیسلامیشدا رووی داوە[68]. ئەمڕۆش دەسەلاّتداران بە هەموو هێزی خۆیانەوە هەوڵدەدەن لە ڕێگەی مافی دەنگدانی گشتییەوە بە دەستی بهێنن. بەلاّم ئەم مافە بەردەوام رووبەڕووی زەبر و شۆك دەبێت کە لە بەهاکەی کەم دەکاتەوە – بێگومان ئەمەش لە میانی پرۆسەی فیعلیی دەسەلاّتەوە-. ئەم "قەرزدارێتیی مانا"یە ئەمڕۆ لە سیستمی دیموکراتیدا لە قۆناغی توانەوەو لە نێوچوونداید، لە راستیدا بەبێ ئەوەی پشکنینێکی قووڵ لە قەرزدارێتی مانا ئەنجام بدەن، فەرامۆشیان کردووە و لە پڕێکدا بڕیاری ئەوەیان دا کە ئەم قەرزدارێتییە تەنها بە کەڵکی میللەتە سەرەتاییەکان دێت و شایستەی میللەتانی پێشکەوتوو و شارستانی نییە[69].

با ئەم خاڵە زیاتر روون بکەینەوە. کاتێك سەری لویسی شازدەهەمیان پەڕاند، لە ڕاستیدا سنوورێکیان بۆ "لوتکەی سەروەریی باڵا" (ذروة السيادة العليا) دانا کە تەقدیسکردنی پاشای فەرەنسی لە کاتیدرائیەی شاری رانس هێمای بۆ دەکرد (واتە پیرۆزکردنی پاشا هێمای بۆ لوتکەی سەروەریی باڵا دەکرد). بەلاّم پێناچێت فەیلەسوفانی ئەو کاتە، بەم پرۆسەیە، گرفتی قەرزدارێتی مانایان چارەسەر کردبێت. ئەوان بە تەنها سەری پاشایان

نەپەڕاند، بەڵکو زۆر بە خێرایی مەسەلەکەشیان یەکلاکردەوە. بەمجۆرە لە "سەروەریی باڵا"ێکەوە گواستیانەوە بۆ "سەروەریی باڵا"ێکی تر. واتە لە ڕێگەی چەندین زەبری کوشندەی یەك لە دوای یەکەوە سیستمێکیان لە مەشروعیەت گۆڕی بە سیستمێکی تری مەشروعیەت. لە واقیعدا مێژوو لە ڕێگەی هێزەوە دروست دەکرێ و دواتریش ڕەوایی دەکرێ بەبەر دەسەڵاتی سەرکەوتوودا ئەمەش لە ڕێگەی هەوڵدانی فەرمانڕەواکان بۆ دۆزینەوەی قەرزدارێتیی مانا لە شوێنێکی تر (واتە دۆزینەوەی ڕەوایی لە شوێنێکی تر). هەر لە ئێستاوە و هەر لێرەشەوە ئەم هەوڵدانە بۆ دۆزینەوەی ڕەوایی (یان با بڵێین هەر لە چرکەساتی شۆڕشی فەرەنسییەوە) هەوڵدان بۆ دۆزینەوەی ڕەوایی کەوتۆتە سەر شانی مرۆڤێکی تایبەتی کە دابڕاوە لە بڵندگەرایی و لە هێماکاریی ئایینی. بەمجۆرە مرۆڤ بۆ ڕەهەندەکانی خۆی کورت کرایەوە. هەر بەم مانایەش دەبێ لە گرفتی خەلافەت و سەڵتەنەت سەبارەت بە ئیسلام بکۆڵینەوە. چونکە لە ئیسلامیشدا بە هۆی لوتکەی سەروەریی باڵا، کە لە پیاوانی ئایینیدا خۆی دەنواند، جۆرێك لە پیرۆزکردنی دەسەڵاتی سیاسی هەبوو. بەمجۆرە خەلیفە نوێنەرایەتیی موقەدەسی دەکرد (یان نوێنەرایەتیی ئامادەبوونێکی پیرۆزگەرایی دەکرد)[70]. ئەمە بە چەشنێك بوو کاتێك (کەمال ئەتاتورك) لە ساڵی 1924دا سیستمی سەڵتەنەتی عوسمانیی هەڵوەشاندەوە، نارەزایی و خەمێکی گەورەی لەسەرانسەری دنیای ئیسلامیدا ورووژاند. ئێمە ئەمڕۆ ئەوەش دەزانین کە لەم بارەیەوە و لە کاتی سەرکەوتنی (ئیمام خومەینی) بۆ لوتکەی دەسەڵات، چ شتێك روویدا.

سا ئەگەر کۆمەڵگە ئیسلامییەکانی ئەمڕۆ دوورن لە کاتیگۆرییە عەقڵییەکان (واتە بیرکردنەوەی ئەقڵانی) و هەروەها دوورن لە مەرجەعیاتە ڕۆشنبیرییەکانی دی بۆ خستنەڕووی مەسەلەی سەروەریی باڵا

و دەسەڵاتی سیاسی بە هەموو رەهەندەکانیەوە، ئەوەی کە لە سەردەمی خەلافەتدا بە درێژی گفتوگۆیان لەسەر کردووە، ئەوا ئەو شتە لە یەك کاتدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەم کۆمەڵگایانە هەم لە کەلەپووری تایبەتیی خۆیان دابڕاون و هەم لە مۆدێرنەیەکی رەخنەگرانە دابڕاون[71]. بەڵام سەرباری هەموو شتێك، ئەمڕۆ مەسەلەکان چارەسەر بوون و گۆڕاون.

لە دوای ئەزموونی شۆڕشی "عەرەبی" لە تەك جەمال عەبدولناسر و شۆڕشی "ئیسلامیی"ی حاڵی حازر، هەست بە دەرکەوتنی جۆرێك لە پێشکەوتن دەکەین، بەڵام پێشکەوتنێکی خاو و لەسەرخۆ کە بەر چەندین لەمپەرو رێگر دەکەوێت، دەبێ لەم مەسەلەیەدا ئەو توێژە بەرفراوانەی ناو جیهانی ئیسلامیمان لەیاد نەچێت کە تا ئەمڕۆش نەخوێندەوارن، توێژگەلێکی فراوان هەر لە بەنگلادیشەوە بۆ پاکستان و تا دەگاتە ئەفریقیای رەش نەخوێندەوارن. تا ئێستاش دانیشتوانی ئەو ناوچانە خاوەنی کەلەپورێکی زارەکین، بەڵام ئەو کەلەپورە زارەکییەش ئەمڕۆ لەلایەن هۆیە نوێیەکانی راگەیاندنەوە تێکدراون و چوارچێوە تەقلیدییەکانی کولتوری زارەکی تێکشکێنراوە، بەو پێیە لەسەدا حەفتا تا لە سەدا هەشتای دانیشتوان هاوسەنگیی خۆیان لە دەستداوە، ئەوان لە ئاژاوەیەکی مەعنەویی گەورەدا دەژین، چونکە کەشوهەوای مەعنەویی تەقلیدییان بە توندی سوکایەتی پێکراوە و لەلایەن کولتورێکەوە رووخێنراوە کە بەمۆدێرن ناودەبرێت و ئەمە ئەو شتەیە کە لە رێگەی ئامێری رادیۆ و تەلەڤیزیۆنەوە هێنراوە. گوتاری فیکریی من مومکین نییە بچێتە نێو ئەو خەڵکە بەش مەینەتەی بوون بە ئامرازی مانۆری سیاسی و گەمەی سیاسی رژێمە حوکمڕانەکان. کاتێکیش لە وڵاتێکی ئیسلامی یان عەرەبیدا قسە دەکەم، ئەوا قسەکانم تەنها دەگەنە کەمێکی زۆر کەمی هاووڵاتییان، بە تایبەتی ئەو گەنجانەی لە زانکۆدا دەخوێنن یان ئەو

کەسانەی بۆیان رەخساوە ئاستێکی دیاریکراو لە خوێندن بە دەست بێنن. کەچی بزاوتە ئیسلامییەکانی ئەمڕۆ کاریگەرییەکی گەورەیان هەیە تەنانەت لە نێوەندی ئەو گەنجانەشدا کە بەر لە هەرچی ئارەزوو دەکەن لە رووی سیاسییەوە خۆیان بسەلمێنن، (بێگومان گوتاری بزوتنەوە ئیسلامییەکان زۆر بە ئاسانی دەچێتە نێوەندی جەماوەری بەرفراوانەوە).

بە کورتی، هەموو ئەو شتانەی پێشتر وتم واتە دەبێ توانای کۆمەڵگایەك بۆ وەرگرتن و پێشوازی لە بەرچاو بگیرێت. بەڵام دەشێت زۆر شتی دیکەش لە بارەی ئەو رێگرو بەربەستانە بوترێن کە ناهێڵن لە کۆمەڵگە ئیسلامی و عەرەبییەکاندا رزگاریی کولتووری بێتەدی. من لێرەدا لەسەر یەکێك لەو بەربەستانە دەوەستم:

لە واقیعدا وڵاتانی خۆرئاوا لە بابەتی فەرەنسە، لە مەسەلەی ئیسلامدا شتەکان ئاڵۆز دەکەن و هیچ نموونەیەکی مێژوویی باوەڕپێکراو ناخەنە ڕوو. من ئەمە دەڵێم و بیر لە بارودۆخی کرێکارە کۆچبەرەکان و ئەو گوتارە باوە دەکەمەوە کە لە خۆرئاوادا لە بارەی ئیسلام هەیە. بۆ نموونە لێرەدا ئیسلامێکی ریفۆرمخواز و رەخنەگرانە هەیە کە لەبەرامبەر مۆدێرنەدا کراوەیە، بەڵام بایەخی پێنادرێ و فەرامۆش دەکرێ، چونکە لە رووی سۆسیۆلۆجییەوە کەمینە پێکدەهێنن[72]. ئێمە دەزانین لە وڵاتە دیموکراتییەکاندا تا چ ئاستێك حەقیقەتی سۆسیۆلۆجی گرەو لە مافی راستەقینەی مرۆڤ دەباتەوە.

لەم ئاستەشدا عەلمانییەتی فەرەنسی کورت دەکەینەوە بۆ هێڵی بەیەکگەیشتنی موسوڵمانان و مەسیحییەکان. ناکۆکیی ئایینی تەنها لە نێوان ئایینەکاندا نییە، بەڵکو لە نێوان عەلمانییەت و ئاینیشدا هەیە بەو شێوەیەی بە درێژایی ماوەی رابردوو لە فەرەنسەو وڵاتانی تری خۆرئاوادا پرۆسە کراوە. دیسان ئەو گیروگرفتانەی لێرەدا باسیان دەکەین، هەڵوێستی

ئاتەئیستەکان(مولحیدەکان)یش دەگرێتەوە. چونکە دەبێ هەردوو لایەنی رۆحی و رەوتە فیکرییەکان کۆك بن لەسەر پێداچوونەوە و پشکنینی شوێنگەی فاکتەری ئایینی لەم قۆناغەی ئێستای مۆدێرنەدا. بەڵام بەداخەوە رای گشتیی خۆرئاوایی تا ئەمڕۆش وای پێ باشە موسوڵمانەکان تەریك بکات و سەبارەت بە دیاردەی ئایینی لە ناو روانینێکی خەیاڵی و بەسەرچوودا دیلیان بکات، ئەمە سەرباری ئەوەی موسوڵمانان، بە تایبەتی لە فەرەنسەدا، ئامادەی ئەوەن بەشداری لە دروستکردنی ئەزموونێکی نوێی عەلمانیەت بکەن[73].

دووەم: هەڵوێستی عەلمانی ئەوەی پێشتر هەبووەو ئەوەی دەشێت ببێت؟

وا پێدەچێ عەلمانییەت لە فەرەنسەدا، بە تایبەتی ئەو لایەنەی پەیوەندیی بە سیستمی فێرکردنەوە هەیە، جۆرێك لە بێپەروایی فیکری بنوێنێت بەرامبەر ڕەهەندی ئاینیی مرۆڤ و کۆمەڵگاکان[74]. بۆ نموونە کە لە قوتابخانەکاندا مێژووی کۆمەڵگە بەشەرییەکان دەخوێنن، بێگومان باسی ئەو ڕووداوانە دەکەن کە بە هەڵوێستە ئاینییەکانەوە گرێدراوە، وەکو جەنگە خاچپەرستییەکان، کەچی ئایین وەکو یەکێ لەو فاکتەرانە لەبەرچاو ناگرن کە تەحەکوم بە بوونی فەردیو جەماعیی مرۆڤەوە دەکات. بەم جۆرە عەلمانییەت یان بە شێوەیەکی تر هەڵوێستی عەلمانی، بە شێوەیەکی تەریب لەگەڵ هەڵوێستی ئاینیدا، دەمێنێتەوە. واتە هەڵوێستی عەلمانیو هەڵوێستی ئایینی، بە هۆی چەندین هۆکاری سیاسیو فیکری، لە یەکدی دووردەکەونەوە. لێرەوە هەلومەرجی ململانێ لە نێوانیاندا دروست دەبێت کە هیچ پاساوێکی نییە. ئیدی ئەو هەڵوێستە ئەقڵانییەی من پشتگیریی لێدەکەم لە گۆڕەپانەکەدا ون دەبێت، مەبەستم هەڵوێستێکی ئەقڵانی کە

هەردوو لایەنی ئایینیو عەلمانی لە یەکدی نزیك دەکاتەوە. ئەم دوو هەڵوێستو تێڕوانینە جیاوازە، پەیوەستن بە دوو میکانیزمی جیاوازو بە پەرتبوونێکی قووڵەوە کە لە هەناوی مرۆڤ خۆیدا جێگیرە[75].

ئەو مرۆڤە باوەڕدارەی لایەنگرو پشتگیری هەڵوێستی ئاینییە، ئەم خاسیەتانەی هەیە: بەبێ ئەملاو ئەولاو بەبێ هیچ گفتوگۆو پرسیارکردنێك "پێدراوی سروش" وەردەگرێتو قەناعەتێکی تەواوی پێ هەیە. چونکە لە ناوەوە وا تێدەگات کە ئەم پێدراوە (یان ئەم سروشە) شتێکی موتەعالی –بڵندگەراییەو لە خوداوە هاتووە، بۆیە گوێ نادات بە هیچ قسەو گفتگۆیەکی بەشەری. بەڵام ئەم مەسەلەیە لە مەسیحییەتدا کاڵبۆتەوەو ئەم جۆرە هەڵوێستە دوچاری لەقبوون بووە. بەڵام دان بەوەشدا دەنێن کە هێشتا توێژێکی تایبەتیو بە ژمارە کەمی مرۆ هەن سەرپشکن لە خوێندنەوەی پێدراوی سروش یان سروشی پێدراو وهەر تەنها ئەوان دەتوانن سروش بخوێننەوەو تەفسیری بکەنو یاسای پیرۆزی لێدەربهێنن سەرباری یاسای قەزایی تەشریعیو یاسای ئەخلاقی کە لە یەکدی جودا ناکرێنەوە، پاشان ئەو یاسایانە دەسەپێننو پێیان وایە ئەمانە یاسای ڕاستو دروستو لە سروشەوە هەڵێنجراونو شوێنی گفتوگۆ نین. لە ئیسلامدا ئەم توێژە تایبەتیو ژمارە کەمە پێی دەوترێ "توێژی تایبەتی" وەك جیاکردنەوەیەك لەگەڵ توێژی بەرفراوانو گشتی "عەوام". لێرەدا خەتێکی تیۆلۆجی یان لاهوتیی ئیسلامی هەیە پێی وایە نابێت بە زمانی عەوام قسە لەگەڵ ئەو کەسە "تایبەتی"یانەدا بکرێت. (بڕوانە کتێبە ناودارەکەی غەزالی بە ناوی: "الجام العوام عن علم الكلام").

هەرچۆنێك بێت، ئەو باوەڕو یاسایانەی لە سروشەوە وەرگیراون، شورایەکی دۆگمایی یان پەرژینێکی عەقیدەیی داخراو پێکدەهێنن کە ئەقڵی مرۆییش لە ناویدا قەتیس دەبێت. من ئەمەم بە دیاریکراوی ناو

نابوو "ئەقڵی ئیسلامی" ڕێك وەكو ئەوەی لێرەدا ئەقڵی مەسیحیو ئەقڵی یەهودیو ئەقڵی ماركسی هەیە. تەنها توێژی پیاوانی ئایین یان فەقیهەكان بۆیان هەیە ئەو ئەقڵە بەكاربهێنن كە دواتر دەسەڵاتی عەقائیدی پرۆسەی دەكات. هەموو ئیمانداریكیش، ئەم تێڕوانینە بۆ شتەكان، بە قوڵترین مانای وشەكە، لەخۆ دەگرێت. ئەم تێڕوانینەش دەگۆڕدرێت بۆ پرۆسیسەیەكی ڕۆژانە نەك لە ڕێگەی ئەو یاسایەی گوایە لە سروشەوەیەو بەسەر هەمووواندا سەپێنراوە، بەڵكو بە هۆی كۆمەڵێ سروت و پەرستنەوە پرۆسە دەكرێت. ئەم پەرستنو سرووتانە ڕۆڵێكی گرنگیان هەیە بە سیفەتی ئەوەی پاڵپشتێكی گەورەن بۆ ئەم ڕوانینەی جیهان. چونكە ئەم تەرزە ڕوانینە بۆ جیهان لە لای كەسی ئیماندار لە جوڵانەوەی جەستەدا دەردەخرێت، واتە لەو شێوەیەدا كە (پییێر بوردیۆ) بە "عادەتی بەرجەستەكار" ناوی دەبات (واتە نەریتو تەقلیدێك كە هەندێ جوڵانەوەی جەستەیی- بۆ نموونە وەكو نوێژ- بەرجەستە دەكرێت)، واتە بەو شتەی لە ناخماندا نیشتەجێیەو مومكین نییە بە ئاسانی ڕزگاربین لێی (نەریتی سروتئامێز لە ناخی مرۆڤدا نیشتەجێیە وەكو چۆن مرۆڤ لە ماڵدا نیشتەجێیە)، (چونكە ئەم شێوە سرووتە لە ڕێگەی دووپاتكردنەوەو زۆر بەكارهێنانی، بووەتە بەشێكی دانەبڕاو لە جەستەمان).

بەڵام هەڵوێستی عەلمانی بریتییە لە دابڕانێكی ڕەگوڕیشەیی لە هەموو هەڵوێستێكی ئایینیو ئەو شتانەی ئایین تەحەكومیان پێوە دەكات. ئەم هەڵوێستە عەلمانییە گریمانەی ئەوە دەكات كە مەسەلەی خودا یان بوونی خودا شتێكی پێویست نییە لە پێناوی گوزەراندا، پاشان سروش سەبارەت بە كەسی عەلمانی دیاردەیەكە یاخود پێدراوێكە وەكو هەر دیاردەو پێدراوێكی تر. دەشێت ئێمە وەكو مێژوونووسو وەك سۆسیۆلۆجیست لێكۆڵینەوەی لەسەر ئەنجام بدەین، بەڵام ناشێت خۆمانی پێوە ببەستینەوەو قبوڵی

بکەین، یان ئەو شتە قبوڵ بکەین کە (پۆل ڕیکۆر)ی فەیلەسوڤ فەرەنسی بە "هەڵبژاردنی کۆیلەکراو" ناوی دەبات، مەبەست لەم زاراوەیە ملکەچ پێکردنی ئەقڵە بۆ پێدراوێکی دەرەکی. هەڵوێستی عەلمانی لە ڕێڕەویدا تا ئەم خاڵەش دەڕوات. ئەم مەسەلەیە بە تەنها مەسەلەیەکی سیاسی نییە کە خەڵکی لە دەوریدا دابەش بنە سەر لایەنگرو دژ، بەڵکو ئەم مەسەلەیە زۆر لەمە زیاترو قووڵتریشە. لێرەدا دوو جۆر هەڵبژاردن هەیە: هەڵبژاردنی کۆیلەکراو (واتە هەڵبژاردنێك کە بە زۆر سەپێنراوەو جگە لەوە هەڵبژاردنێکی ترت لە بەردەمدا نییە) و هەڵبژاردنی خودی یان هەڵبژاردنی ئازاد. ئەم دابەشبوونە، لە بونیادو پێکهاتەی قووڵی دەروونیدا دوچاری هەموو کەسێك دەبێت، واتە ئەم دابەشبوونە دوچاری بونیادو پێکهاتەی قووڵی سایکۆلۆجیی مرۆڤ دەبێت. کەواتە بە فیعلی لێرەدا دابڕانێکی بنچینەییو ڕیشەیی لەگەڵ سروشدا هەیە بۆئەوەی مرۆڤ بە تەواوی سەربەخۆیی ئەقڵ بەدەست بهێنێت. بەڵام لێرەدا جیاوازییەکی تر دەردەکەیێ هەروەك لە میانی کاروانی مێژوودا دەیبینین:

1-لێرەدا شتێك هەیە دەشێت ناوی بنێین عەلمانییەتی خەباتگێڕی یان عەلمانەوییەتی خەباگێڕو پۆزەتیڤیزم (کە عەلمانییەتێکی توندو پەڕگیرە)، ئەم عەلمانیەتە هەر لە چەرخی ڕێنیسانسەوە پێی وایە هەڵوێستی ئایینی هەرگیز لەگەڵ هەڵوێستی ئەقڵیی سەربەخۆدا ناگونجێت. (ئۆگست کۆنت) وایدەبینێ کە قۆناغی "تیۆلۆجی" یان "لاهوتی" لە ژیانی بەشەریدا شتێکە بەسەرچووەو سەر بە قۆناغی ڕابردووەو مرۆڤ تێی پەڕاندووە. بە پێی ئەم ڕوانینە ڕاستەهێڵەی پێشکەوتنی ڕۆح، ئێمە گەیشتووینەتە قۆناغێکی ئیجابیو هەستپێکراو لە مەعریفە. ئەم قۆناغە بە تەواوی هەڵوێستی ئایینی ڕەت دەکاتەوەو پێی وایە ئایین شتێکی کۆنەو بەسەرچووە. ئەم هەڵوێستە لە ئەوروپای خۆرئاواییداو بە تایبەتیش لە فەرەنسەدا بۆ

ماوەیەکی درێژ هەژموونی هەبووە. ئەم هەڵوێستە تەنها بەسەر نێوەندە سیاسییەکاندا زاڵ نەبووە کە دەیانەوێ کەنیسە لە دەوڵەت جیابکرێتەوە، بەڵکو بەسەر نێوەندە فیکریو ڕۆشنبیرییەکانو نێوەندی توێژەرانیشدا باوو بڵاو بووە، لە ڕاستیدا سیاسییەکان هیچیان نەکردووە تەنها بەکارهێنانی ئەو فەلسەفەیە نەبێت کە بیریارە ئەوروپاییەکان سەپاندوویانە[76]. لێرەوە هەڵوێستێکی خەباتگێڕی یان ململانێی دژ بە کەهنوت (پیاوانی ئایین) هاتە ئاراوە، بەڵام بە تەنها دژی کەهنوت نەبوو. ڕاستە ئەو ململانێو دژایەتییە هەبووە لە دژی هێزی گەورەی پیاوانی ئایین (کەهنوتییەکان) کە دەیانەوێ هەژموونی خۆیان بەسەر هەموو خەڵکیدا بسەپێنن، لە ڕاستیدا ئەمانە دەیانەوێ هەژموونی ئایینو پەروەدەریی بەسەر ژیانی کۆمەڵایەتیو ژیانی گشتیداو بگرە بەسەر ژیانی تایبەتیی تاکە کەسیشدا بسەپێنن. ئەم ململانێیە بوونی هەیەو لە مێژووشدا بە شێوەیەکی توندوتیژ ڕوویداوە، بەڵام هەڵوێستی عەلمانی لەمەش دوورتر دەڕوات: ئەمە هەڵوێستی ڕۆح دەنوێنێت لە بەرامبەر گرفتی مەعریفەدا، ئەمەش خاڵی یەکلاکەرەوەی بابەتەکەیە وەك پێشتر بینیمان.

ئەم هەڵوێستە خەباتگێڕییە لە خۆرئاوادا، بە هۆی مارکسیزمەوە، توندتر بووەوە، فەلسەفەی مارکسیزم بۆ پەرەسەندنی شتەکان بەو شێوەیە تیۆریزەی کردووە (واتە مارکسیزم لە بەرامبەر ئایینداە بە شێوەیەکی توند تیۆریزەی کردووە)، ئەمە نەك تەنها بە ئاراستەی پێکهێنانی سیستمێکی مەعریفیی تازە (یان ئیپستیمۆلۆژیایەکی نوێ)، بەڵکو بە ئاراستەی پێکهێنانی فەلسەفەیەك بۆ پرۆسیسەو بۆ کاری سیاسیش. ئیدی ئەم تیۆرە دەڵێت فاکتەری ئایینی یان ئایین جگە لە ڕووکارو توێکڵی دەرەوە شتێکی تر نییە، یان ئەمە تەنها بونیادی سەرەوەیە (سەرخان) و بایەخو گرنگییەکانی

ئەوتۆی نییە. ئەم وێناکردنە جیاوازانە پشتگیریی یەکتریان دەکرد تا تەفسیرێکی ناتەواو و کورتکراوەیی [77] بۆ جیهانو مێژووی مرۆڤ لە کۆمەڵگەدا بسەپێنن. تێکستی مارکسی پێی وایە هێزە ڕاستەقینەکانی مێژوو لە هەناوی پەیوەندییە ئابورییەکاندایەو ئەم هێزە بەتەنها لە سیستمی ئاڵوگۆڕو بەرهەمهێناندا پەنهانە. کەواتە لێرەدا چینێك هەیە خاوەنی ئەم سیستمە ئابورییەیەو دەستی بەسەردا گرتووەو لە بەرامبەریدا چینێکی تر هەیە مژدەی پێیەو هەڵگری ئایدیۆلۆجیایەکی تەبشیرییە لەپێناوی ئەوەی لەلای هاووڵاتیان پەسەندکراو بێت. ئێمە لێرە لە بەرامبەر فەلسەفەیەکداین زۆر توندو تۆکمەیەو دیاردەی ئایینی لە ڕووبەرەکانی خۆیدا دەسڕێتەوە یان بایەخی ئایینو وەزیفەکانی ئایین تەسك دەکاتەوە.

لە ڕاستیدا خەڵکی لێرە لە فەرەنسەدا بەرامبەر بە هەموو ئەم مەسەلانەو گرەوەکانی، هوشیار نین، تەنانەت وشەی "عەلمانییەت"یش خەریکە دەبێت بە وشەیەکی کۆنو بەسەرچوو، کاتێك باسی عەلمانیەت دەکرێت جۆل فێری یان کۆماری سێیەممان بیردەکەوێتەوە. ڕاستە لە ساتەوەختی قەیرانەکاندا کاردانەوەی قووڵ دروست دەبێت وەك لەم دواییەدا لەو خۆپیشاندانەدا ڕووی دا کە تایبەت بوو بە گرفتی خوێندنی ئازاد. بەڵام هیچ کەسێ لە ئاستی فیکریدا شتێکی تازەی پێ نییە پێشکەشی جەماەری بکاتو مانای ڕووداوەکان یەکاڵا بکاتەوە. بە ڕاستی هیچ کەس شتی نوێی پێ نییە جگە لەو سیستمە تەقلیدییانەی لەسەر ستراتیژی ڕەتکردنەوە کاردەکەنو لە هەموو دۆخێکدا ئایین دوور دەخەنەوە یان با بڵێین ڕەتی دەکەنەوە.

2-لەبەرامبەر ئەم عەلمانەوییەتە خەباتگێڕەدا کە ئایین دووردەخاتەوە، دەشێت وێناکردنێکی ترو هەڵوێستێکی تر سەرهەڵبدات، بەڵام من هیچ شیکردنەوەیەکی ڕۆشن بۆ مەسەلەکان نابینم، مەبەستم

لێکۆڵینەوەیەکی شیکاری نابینم کە هەوڵ بدات لە نزیکەوە چاودێریی کێشەکان بکاتو بچێتە نێو ڕیشەی شتەکانەوەو مەسەلەی سروشیش بە شێوەیەکی جیدی لەبەرچاو بگرێت. من لێرەدا وەکو مێژوونووسێك باسی مەسەلەی (سروش-وەحی) دەکەم نەك وەکو کەسێکی عەقائیدی(دۆگماتیست)[78]. لە ڕووی مێژووییەوە نابێ هیچ کەسێ (سروش) فەرامۆش بکات وەك فاکتەرێك یان کارکردێکی مێژوویی کە بەشدار بووە لە دروستکردنی ئەو شتەی بە "کۆمەڵگەکانی کتێب" ناوی دەبەم. نابێ هەروا بەسادەیی بەسەر چیرۆکی سروشدا تێپەڕین یان سەرپێیی باسی بکەین وەك لە قوتابخانە ناوەندییەکانی فەرەنسەدا ئەمە دەکەن، بە تایبەتی کاتێ باسی دانەرە مەسیحییەکانی وەك باسکال یان بوسویە یان شاتوبریان دەکەن، یان کاتێ باسی مەرسومی نێوداری "نانت"[79] دەکەنو لەو ململانێ توندوتیژو خوێناوییە دەدوێن کە لاپەڕەکانی مێژووی فەرەنسەیان تەنیوە. بەڵکو دەبێ بە شێوەیەکی قوڵترو جیدیتر لە سروش بکۆڵینەوە بە هەموو ئەو هێزو کاریگەرییەی لەسەر ڕەوتی مێژوویی میللەتانو کولتورەکانو سایکۆلۆجیای مرۆڤەکانو سیستمی فیکردا هەیبووە.

من لە لێکۆڵینەوەیەکی تردا هەوڵم داوە چوارچێوەی زانستیو قۆناغە پێویستەکانی لێکۆڵینەوە لە "چەمکی سروش" بە شێوەیەکی نوێ دیاری بکەم. حەزدەکەم خوێنەر بچێتەوە سەر ئەو باسەم بەنێوی "چەمکی سرووش: لە ئەهلی کتێبەوە بۆ کۆمەڵگەکانی کتێب". (ئارکۆن لە زۆربەی نووسینو کتێبەکانیدا لەم مەسەلەیە دەدوێ، خوێنەر دەتوانێ بگەڕێتەوە بۆ بەشی پێنجەم لە لاپەڕە (55)ی ئەم کتێبە: محمد اركون، **اين هو الفكر الاسلامي المعاصر**، ترجمة وتعليق: هاشم صالح، دار الساقي- ط 2- 1995- ص ص 55- 78 ". یان کتێبی: **الفكر الاسلامي قراءة علمية**).

دواتر دەبینین کە چۆن توانای ئەوەمان هەیە ئیشکالیەتە تەقلیدییەکانی تیۆلۆجیای یەهودیو مەسیحیو ئیسلامی تێپەڕێنین بێگومان لەگەڵ میتافیزیکیای کلاسیکیش. ئێمە هەموو ئەمانە تێدەپەڕێنین بۆ ئەوەی مەسەلەی سروش بخەینە نێو مەعریفەی زمانەوانیو سیمیۆلۆجیو مێژوویيو ئەنترۆپۆلۆجییەوەو لەو تێڕوانینەوە لە سروش بکۆڵینەوە. کاتێکیش ئەم کارە ئەنجام دەدەین، ئەو سیستمە مەعریفیانە لە ڕەگەوە دەلەقێنین کە یان لە کەلەپووری تیۆلۆجییەوە وەرمان گرتووە یان لە خەتی فیکریی عەلمانییەتێکی توندڕەو (واتە عەلمانەوی نەك عەلمانییەتێکی ڕاستو دروست). ئێمە بۆیە ئەمە دەکەین تا پرۆسەیەکی تری مەعریفە ئەنجام بدەین، ئەوسا مومکین نییە شتە کۆنەکان بە داڕشتنێکی ترو بە فۆرمێکی ترەوە بگەڕێنەوە تا هەمان ڕۆڵی پێشوویان ببینن. ئێمە لە پشتی هەموو ئەو شتانەوە ئەم ئامانجەمان هەیە: لە ڕێگەی تیۆرێکی مەعریفیی تەواو جیاوازەوە جارێکی تر بە هەموو ئەو پێدراوو ئەو ململانێ مێژوویيانەدا بچینەوە کە کۆمەڵگاکانی ئێمە لەژێر پەردەی چەندین دوالیزمدا بە خۆیەوەی بینیوە، واتە دوالیزمو زاراوەی وەکو: ئیمان/ ئەقڵ. زانست/ ئایین. زەمەنی/ ڕۆحی.... هتد، نەوەکانی پێشووی ئێمە بۆ چەندین سەدە بە دوای ئەم مەسەلانەوە بوونو بەبێ هیچ دەرەنجامێك ململانێی توندیان لەسەر کردووە. بەبۆچوونی من دوالیزمی "عەلمانییەت/ و ئایین" (ئەگەرچی کردوومە بە ناونیشانی توێژینەوەکەم) شێوەیەکی ترە یان ڕێگەیەکی ترە لە هێنانەوەی ئەو دوالیزمەی لە ڕابردووەوە بۆمان ماوەتەوە. ئەمە دوا گۆڕانی ئەو دوالیزمەیە کە قۆناغی سەدەکانی ناوەڕاستو پاپاکانی کەنیسە دەبرێتو قووڵتر دەڕواو دەگاتە قوڵایی فیکری گریکی. وەك دەزانرێ فیکری گریکی بەر لە ئێمە باسی سەربەخۆیی ئەقڵی کردووە کە دەشێت لە لای ئێمە

شتێکی تازەو عەلمانیانە بێت. نابێ ئەو کێبەرکێ دوورو درێژە لە بیربکەین کە لە نێوان ئەفلاتونیزم (کە باوەڕی بە ئەفسانەو خەیاڵ هەبوو) و ئەرستۆتالیزم (کە بە بیانووی ئەقڵانییەت ئەفسانەو خەیاڵی ڕەت دەکردەوە) ڕووی دا. لە ڕاستیدا لۆگۆس/ و میتۆس Logos/ Mythos یان ئەقڵو ئەفسانە، هەر لەو ساتەوە جۆرێك لە ململانێی دەنواند لە نێوان مەعریفەی ئایینی لە سەرێكو مەعریفەی عەلمانیەتو پۆزەتیڤیزمی ئیجابی یان ئەقڵانی لە سەرێکی تر. پاشان سەردەمی ئاینەکانی کتێب هات و سروش هاتە ناوەوەو جارێکی تر گفتوگۆو مشتومڕی نێوان (ئیمان و/ ئەقڵ)ی داگیرساندو ئاگری ناکۆکییەکەی خۆشتر کردو تەنانەت ئێمەیش تا ئەمڕۆ لە چوارچێوەی ئەو دوالیزمانەدا مشتومڕو ململانێ دەکەین.

بەڵام سەرباری ئەو هەموو شتانەی پێشتر وتمان، لێرەدا شتێکی تازە لە ئەزموونی عەلمانییەتدا هەیە وەك ئەوەی لە خۆرئاوادا ئامادەیەو بە تایبەتیش لە فەرەنسەدا. ئێمە تێبینی ئەوەمان کردووە کە هەندێ پێشکەوتنو گۆڕانکاریی کەم یان زۆر لە ئارادایە، بە تایبەتی لە بواری زانستەکانی مرۆڤ و کۆمەڵگەو پرۆسە پراکتیکیەکانیان. ڕاستە ئێمە تا ئێستاش دەرکەوتنی فەلسەفەیەکی گەورە نابینین کاریگەریی دوو بیریاری گەورەی وەکو (دیکارت)و (کانت)ی بەسەرەوە نەبێت. بەڵام فەیلەسوفان ناتوانن پرۆسەی کاری بیرکردنەوە بکەن تەنها ئەوکاتە نەبێ کە پێویستە بە زانستی مێژوو و زمانەوانیو ئیتنۆلۆجیا (زانستی نەژاد یان ڕەگەز) و ئەنترۆپۆلۆجیاو سایکۆلۆجیادا تێپەڕن، واتە بەبێ ڕۆیشتن بەناو ئەو زانستانەدا ناتوانن شتێك بڵێنو بکەونە نێو پرۆسیسەی بیرکردنەوەوە. بەم جۆرە چەشنێك پەرتبوون لە مەعریفەدا دەبینین بەڵام ئامانجی ئەم فرە مەعریفەیە بریتییە لە کۆکردنەوەی پارچەو بەشەکانی زانستو مەعریفەو پسپۆڕەکانو ئینجا یەکخستنیان. لەنێو ئەم تێڕوانینەشدا

دەرکەوتنی ئیشکالیەتێکی نوێ دەبینین کە وابەستەی دوالیزمە کۆنەکان نییە، بەڵکو دەچێتە نێو ڕوانینێکی یەکگرتوو بۆ مرۆڤ بە سیفەتی ئەوەی ئەم مرۆڤە کارەکتەرێکی تەواوو کاملەو لە یەك کاتدا هەم خاوەنی ئەقڵو هەم خاوەنی ئەندێشەو خەیاڵە بە چەشنێك ئەقڵو خەیاڵ تیایدا لێکدی جودا ناکرێنەوە. لێرەوە ڕوانینێکی تریش بۆ کارو چالاکییەکانی مرۆڤ لە کۆمەڵگەدا بەرهەم دەهێنرێ، ئەم ڕوانینە دان بەوەدا دەنێت کە خەیاڵو خەیاڵکراو لە پێکهاتەی مرۆڤدا بەشێکی گرنگ و دانەبڕاون.

لەنێو ئەم ڕوانینە تازەو فراوانەی زانستە مرۆڤایەتییەکاندا دەتوانین جارێکی تر سروش بهێنینەوەو تێکەڵی بکەین، واتە دەشێت جارێکی تر بەم ڕوانینە نوێیە لە "پێدراوی سروش" بکۆڵینەوە، ئەوەی کە لەسەر دەستی زانستی لاهوتدا بە شێوەیەکی تۆکمەو پێکەوەبەستراو دارێژراوە[80]. ئێمە دەتوانین سروش بهێنینەوەو لەگەڵ ئەم ئەزموونە تازەیەی تیایدا دەژین، واتە ئەزموونی عەلمانییەت، تێکەڵی بکەین. ڕاستە عەلمانییەت لە فەرەنسەدا سەرکەوتنی بەدەست هێناوەو هەنگاوی گەورەی بڕیوە، بەڵام هەرگیز نەگەیشتۆتە قۆناغی ڕەتکردنەوەیەکی ڕەگوڕیشەیی بۆ ڕەهەندی ئایینی، هەروەکو نەگەیشتۆتە قۆناغی چەوسانەوەی ئایینو قەدەغەکردنی، هەروەکو ئەمە لە یەکێتی سۆڤیێتی جاراندا ڕووی داو سرووتە ئاینیەکانیان قەدەغە کرد، من وایدەبینم ئەزموونی عەلمانیانەی فەرەنسە یاخود مۆدێلی فەرەنسی دروستترینو باشترینیانەو پتر دەتوانێت هانی بیرکردنەوەو تێڕامان بدات سەبارەت بە عەلمانیەتو بە عەلمانیکردن.

بەمجۆرە دەبینن من هەوڵدەدەم فیکرو عەقڵی خۆم بە چ ئاراستەیەکدا ببەم، من ئەم کارە دەکەم بە سیفەتی ئەوەی ئەندامێکم لە ئەندامانی ئیسلامو بەشداریشم لە ئەزموونی ئیسلامیو لە بوونی ئیسلامیدا[81].

سێیەم: بەرەو "گەڕاندنەوەی" عەلمانییانەی ئیسلام

ئێستا ڕوانینی خۆمتان بۆ شتەکان لەناو ئیسلامدا بۆ ڕوون دەکەمەوە، لە تەك لەبەرچاوگرتنی هەموو ئەو فیکرانەی پێشتر خستنمەڕوو.

لە ئیسلامدا سێ شت هەیە کە من بە سێ دال ناوی دەبەم: (دین)و (دونیا)و (دەوڵەت). دین وەکو خۆتان دەزانن ئەوە ئایینە، دونیاش جیهانی دنیایی سەرزەمینە، دەوڵەتیش پەیوەندیی بە جیهانی سیاسەتەوە هەیە. ئەمانە ئەو سێ جەمسەرەن کە بەردەوام لە گۆڕەپانی ئەقڵیی ئیسلامیدا قسەوباس‌و گفتوگۆیان لەسەر دەکرێت.

دیاردەی قورئانی ڕەهەندێکی هێنایە ئاراوە کە بریتییە لە ڕەهەندی سروشی پێدراو یان پێدراوی سروش، هەروەکو لە مەسیحیەتیشدا ئەمە ڕووی داوە. ئێمە لێرەدا پێکهاتە تیۆلۆجی- لاهوتی‌و چەشنەکانی ئەو تیۆلۆجییەمان بەلاوە گرنگ نییە کە لەم تەرەف یان لەوی دیکە بلاوببۆوە. سروشی پێدراو سەبارەت بە تێڕوانین‌و شیکردنەوەی ئێمە جەمسەرێکی بنەڕەتی پێکدەهێنێت، واتە تێڕوانینی مرۆڤایەتی پتر تەرکیز دەکاتە سەر خوداو بەرەو لای خودا ئاراستەکراوە. ئەم خودایە خودایەکی زیندووە، خودایەکە قسە دەکاو دێتە نێو مێژووی مرۆڤەوە. کەواتە ئەم خودایە تەجریدێکی زیهنی نییە[82]، بەڵکو بوونەوەرێکی زیندووەو لە مێژوودا دەردەکەوێ‌و دێتە نێو ژیانی ئینسانەوەو ئیرادەی خۆی دەردەبڕێ‌و فەرمان دەردەکات بۆئەوەی مێژووی بەشەرییەت بە پێی بینین‌و پلانەکانی خۆی بەڕێوە بچێت. ئەم پێدراوی سروشە (یان ئەم سروشی پێدراوە) بە وردی دیاریکراوەو لە چەند پەرەگراف‌و دەستەواژەیەکی دیاریکراودا قەتیس کراوە کە دەتوانین بیانخوێنینەوە. ئەمە ئەو قورئانەیە کە لە شێوەی دەقێکی تەدوینکراوی ڕەسمی‌و داخراودایەو پێی دەوترێت (المصحف)،

دەتوانین هەمان شت سەبارەت بە نووسینە موقەدەسەکانی مەسیحییەتیش بڵێین.

من وەکو کەسێکی عەلمانی ئەم قسانە دەکەم نەك بە سیفەتی پیاوی ئایین. پاشان باوەڕی تایبەتیی خۆم یان جۆری ئەو باوەڕە گرنگ نییە، بەڵکو هەوڵ دەدەم تا دوورترین سنوور ئاسۆی تێگەیشتن‌و مەعقولیەت قووڵ بکەمەوە، مەبەستم ئەو مەعقولیەت‌و تێگەیشتنەیە کە بە هەمان پلە پەیوەندیی بەکەسی باوەڕدارو بێباوەڕیشەوە هەیە[83]. ئەمەیە ڕێگەی عەلمانییەت لە خستنەڕووی گرفتەکەدا، ئەو ڕێگەیەی هەوڵدەدات "فاکتەری ئایینی" بهێنێتە نێو پرۆگرامەکانی خوێندنەوە نەك دووری بخاتەوەو فەرامۆشی بکات. من وتم "فاکتەری ئایینی" نەك خودی ئاینەکان‌و عەقیدەکان بە هەموو ناوەرۆك‌و تەفاسیلەکانیانەوە. ئێمە هەوڵ دەدەین فاکتەری ئایینی بخەینە ناو توێژینەوە مێژووییەکانمان‌و لەو پێکهاتەیە ڕامێنین کە کۆمەڵگاکانمانی لەسەر سەوز بووەو هەروەها لە میکانیزمی ئیشکردنی ئەو پێکهاتەیە ڕامێنین.

شتی گرنگ سەبارەت بە ڕەوت‌و میتۆدو تێڕوانینی ئێمە بریتییە لە کەشفکردنی هەڵوێستە هاوبەشەکان‌و پێدراوەکان‌و بونیادە هابەشەکانی سەرجەم ئەو فەزاو بوارانەی کە دیاردەی کتێبی پیرۆز، لە ڕووی مێژووییەوە، دەچێتە نێویانەوە. کاتێك ئەم جۆرە گوزارشت‌و ئەم چەشنە زاراوەیە بەکاردەهێنم، نابێ ئامادەبووان بە پێی بیرو نەریتە بنج بەستووەکانیان (کە تیۆلۆجیای کلاسیکی[84] سنووری بۆ داناوە) کاردانەوەیان هەبێت. دەبێ هەوڵ بدەین بە جۆرێك لەم دیاردەیە (دیاردەی کتێبی پیرۆز) تێبگەین بە سیفەتی ئەوەی ئەمە دیاردەیەکی شارستانییەو دەشێت بەم شێوەیەی خوارەوە دیاریی بکەین: لێرەدا شتێك هەیە نووسراوە، ئەو شتە کیتابە، دواتر باوەڕداران خۆیانی پێوە دەبەستن‌و

بەردەوام بۆی دەگەڕێنەوە. ئیدی دەبێ ئێمە میتۆدێك بدۆزینەوە بۆ ڕوونکردنەوەی دیاردەی کیتاب، بە چەشنێك کە لەلایەن هەموو تایەفەکانی سەر بەیەهودیەتو مەسیحیەتو ئیسلام شتێکی مەقبول بێتو بتوانن وەریبگرن، هەروەها دەبێ لەلایەن سەرانسەری خەڵکەوە مەقبول بێت. بەڵام ئەم ئەرکە ئاسان نییەو بگرە سەختو زەحمەتیشە. بۆچی؟ چونکە بیروباوەڕی بەمیراتبۆماوەی ئەو تایەفانە بیروباوەڕێکی داخراو و کەللەڕەقەو بە ڕووی جێبەجێکردنی ئەو ئەرکەدا دەوەستێتەوە. بەڵام ئەوەی کەمێك دڵخۆشمان دەکات ئەوەیە کە ژمارەی نێوەندەکانی توێژینەوەی زانستیو ژمارەی توێژەرە زانستییەکان تا دێت زیاد دەکاتو لە سەرانسەری جیهاندا زۆرترو فراوانتر دەبێت.

با ئێستا هەوڵ بدەین ئەو مەسەلەیە شی بیکەنەوە کە چۆن فەزای ئیسلامی (یان بوارو ڕووبەری ئیسلامی) شکڵی گرتووە، ئەمە پێش ئەوەی جۆری شکڵگرتنی کەلەپووری یەهودیو کەلەپووری مەسیحی ببینین. سەبارەت بە حاڵەتی قورئان، دەبینین ئەو گوتارە زارەکییەی پێغەمبەر وتوویەتی دواتر گۆڕاوەو بووە بە دەقێکی تەدوینکراوی ڕەسمیی داخراو[85]، (واتە بووە بەوەی کە پێیدەوترێ: المصحف). لێرەدا ئەو موسحەفە هەمیشە بووە بە مایەی تەئویلێکی کراوە لە پێناوی ئاراستەکردنو پێشڕەویکردنی مێژوودا. مەبەستم لە مێژووی سەرزەمینییە کە بە تێڕوانینێکی ئاخیرەیی دەژی ئەوەی کە مەسیحییەکان پێی دەڵێن: مێژووی نەجات. لێرەدا ئەوە گرنگە کە چەمکی "کەلامی خودا"مان پێ باشتر بێت لە چەمکی "قورئان"، کەلامی خودا یان وتەی خودا شتێکە لە بن نایەتو مومکین نییە دوایی بێت. ئێمە کەلامی خودا بە کوللیەتی خۆی، نازانین. جۆرەکانی سروش (وەحی) کە دوابەدوای یەك بۆ پێغەمبەرەکان هاتووە، واتە هاتنی وەحی بۆ موساو پێغەمبەرەکانی تەوراتو پاشان بۆ عیساو لە کۆتاییشدا بۆ

موحەممەد، ئەم وەحییانە شتێك نین جگە لە چەند بەشێکی داپچڕاو لە کەلامی گشتیی خودا. تیۆری "کتێبی ئاسمانی" هێمایەکە بۆ وتنی ئەو شتەی کە لێرەدا کتێبێکی تر هەیەو ئەم کتێبە هەر هەموو کەلامی خودا لەخۆ دەگرێت (دایکی کتێب). واتە دایکی کتێب (ام الکتاب) سەرانسەری قسەی خودا لەخۆ دەگرێت. بەم مانایە دەبینین قورئان باسی (اللوح المحفوظ) دەکات کە مەبەستی لەو کیتابە کامیلو گشتییەیە کە کوللیەتی قسەی خودا لەخۆ دەگرێتو تەنها لە ئاسماندا هەیە. هەرچۆنێك بێت ئێمە لە گوتاری قورئانیدا دەرکەوتەیەکی زەمینی بۆ کەلامی خودا دەبینین کە لە ئاسماندا پارێزراوە.

لێرەدا دەبێت زانستی زمان بێتە ناوەو لەم مەسەلەیە بکۆڵێتەوە. گوتاری قورئانی پێی دەوترێ "گوتار" یان "وتار" لەبەرئەوەی لە سەرەتادا نەنووسرابووەوە، بەڵکو قسەیەکی زارەکی بووە، یان کۆمەڵێ دەستەواژەی زمانەوانیی زارەکی بوونو بە پێی بۆنەکانو موناسەباتو بارودۆخە گۆڕاوەکان وتراون. ئەمە بۆ ماوەی بیست ساڵ بەردەوام بووە. بەڵام سەبارەت بە مەسیحیەت، ئێمە دەزانین کە یەسوع بە درێژایی سێ 3 ساڵ قسەی کردووەو کۆمەڵێ شتی لە بارەی باوك (خودا) وتووەو گواستویەتیەوە بۆ خەڵك. ئەو بە زمانی ئارامی دواوەو لە فەلەستیندا شتەکانی خۆی وتووە کە حاخامەکانی یەهودی لێبووە. وشەکانی یەسوع دەچوونە نێو کەلەپورێکی ئایینی دیاریکراوەوە، ئەوکاتە دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی هەژموونی بەسەر فەلەستیندا هەبووە. ئەم دۆخە سیاسییە، لە ڕووی مێژووییەوە، ئەو دەستەواژە ناوداریەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە دەڵێت: "ئەوەی هی قەیسەرە بۆ قەیسەرو ئەوەیشی هی خودایە بۆ خودا". ئەو دەمە مەسیح ناچار بوو شت بدا بە قەیسەر چونکە هێز لەلای ئەو نەبوو[86]. دەتوانین بڵێین لەوێدا دوو هێز هەبوو:

1-هێزی کنێست (یان پەرستگەی جولەکە) کە زۆر بەهێز بوو.

2-هێزی حکومەتێکی بیانی کە ئەویش خاوەنی دەسەڵاتو هەژموونێکی گەورە بوو. ئیدی یەسوع نەیدەتوانی –لە ڕووی مێژووییەوە- هێزو دەسەڵاتێك داگیربکات، تەنها شوێنگەیەکی پەراوێزیو بچووك نەبێت. واتە پتر شوێنێکی بچوکی لە وتاری ئایینیو تەبشیری ڕۆحیدا گرتبوو.

لەم ئاستەدا تێبینی ئەوە دەکەین کە جیاوازییەك لە نێوان ئەزموونی یەسوعو شوێنگەی موحەممەددا هەیە، یان با بڵێین تەجەللای قسەی خودا لە گوتاری قورئانیدا، واتە ئەو قسانەی پێغەمبەری ئیسلام واژەی کردوون. کاتێك موحەممەد هات شوێنێکی بەتاڵو چۆڵی لەبەردەمدا بوو، ئەو شوێنە چاوەڕێی یەکێك بوو بێتە ناویەوەو کاری تیادا بکات. مەبەستم ئەوەیە شوێنێکی مێژوویيو سیاسیی لە بەردەمدا بوو کە تا ئەوکاتە کەس پێی تێنەخستبوو و چاوەڕێی کەسێك بوو بزانێت چۆن داگیری بکات تا دەوڵەتێکی یەکگرتووی تیادا دروست بکات. لەم لایەنەوە جیاوازیی نێوان حاڵەتی یەسوعو حاڵەتی موحەممەد، لە ڕووی مێژووییەوە، گرنگە. بەڵام ئەو شتە بنچینەییەی کە دەبێ لێرەدا تەرکیزی بکەینە سەر، ئەوەیە کە: دەستەواژە قورئانییەکانو ئەو دەستەواژانەی یەسوع واژەی کردوون، لە زمانێکی مرۆییدا بەرجەستە بوونو لەگەڵ مێژووی واقیعیدا کارلێکیان کرد. بەڵام هەرگیز نابێت ئەوەمان لە یاد بچێت کە ئەو پەیوەستکارییە زمانەوانییە –لە میانی دەستەواژەکانی یەسوعو موحەممەددا- لە سەرەتادا پەیوەستکاریەیکی زارەکی بووەو بەردەوامییەکی زارەکییانەی هەبوو. لەوێدا قوتابیو کەسانێك هەبوون گوێیان بۆ قسەکانی مامۆستا ڕادەدێرا. لێرەدا ئەوە گرنگ نییە کە چ شتێك گەیەنراوەو چ شتێکی دی نەگەیەنراوە (واتە ئەوەی لە ڕێگاداو لە کاتی گواستنەوەدا ون بووەو بیرچۆتەوە)، بەڵکو گرنگ ئەوەیە چەندین پیاو هەبوون گوێیان لە پیاوێکی دی دەگرت کە بە

هەمان زمانی مرۆیی ئەوان قسە دەکات. ئەو شتانەی گوێیان لێدەگرت لە بەریان دەکردو لە یادوەریدا دەیانپاراست بە چەشنێك ئەمڕۆ ئێمە ناتوانین بە هۆی میتۆدی مێژووییەوە لەو مەسەلەیە بکۆڵینەوەو بیپشکنین. ئەوەی لە هەردوو لایەندا ڕووی داوە (واتە لایەنی ئیسلامیو لایەنی مەسیحی) شتێکە لە ئیرادەو توانای پشکنینی ئێمەدا نییە سەرباری ئەو هەموو شتانەی کە کەلەپوری ئەرتەدۆکسی لەم بارەیەوە دەیانڵێت[87]. لەبەرکردنی تێکستەکان لە ڕێگەی یادەوەرییەوە، بەرلەوەی ببێت بە تێکستێکی تۆمارکراو، بۆ ماوەیەکی زەمەنی درێژ بەردەوام دەبێت، واتە بەرلەوەی لەژێر فەرمانی دەسەڵاتی سیاسیدا ببێت بە تێکستێکی تەدوینکراوی ڕەسمیو داخراو، تێکستێکی زارەکی بووەو لە زاکیرەدا لەبەرکراوە.

هەموو ئەمانە مانای چییە؟ لە زانستی زمانەوانیدا، مەبەستمان لە "تەدوینکراوی تێکست" یان "تێکستی تەدوینکراو" یان "تێکستی نووسراو" (تێکست لە زارەکییەوە بۆ نووسراو): بریتییە لە ژمارەیەك لە دەستەواژەی زارەکیی زمانەوانی[88] کە دواتر کۆکراوەتەوە تا یەکەیەك پێکبهێنێتو ئەم یەکەیە لە ئیسلامدا پێی دەوترێت موصحەف. ئەم یەکە کۆکراوەیە دەیەوێت هەموو ئەو دەستەواژە تێکستییانە لەخۆبگرێت کە مامۆستا (یان پێغەمبەر) واژەی کردوون. پاشان ئەم تێکستە نووسراوە لە ئیسلامو مەسیحییەتو یەهودیەتیشدا "ڕەسمی"یە. لێرەدا مەبەستمان لە "ڕەسمی" چییە؟ مەبەست ئەوەیە کە ئەمە لەژێر کۆنترۆڵی دەسەڵاتدایە کە لە ئیسلامدا خۆی لە دەسەڵاتی خەلیفەدا دەنوێنێت. کەلەپووری ئیسلامی پێمان دەڵێت کە عوسمانی خەلیفەی سێیەم (644 ز- 656 ز) فەرمانی دەرکرد کە سەرجەمی ئەو دەستەواژە زارەکییانە (یان ئەو ئایەتانە)ی لە یادەوەریی ئەسحابەکاندا پارێزراوە، کۆبکرێنەوە لە پێناوی تەدوینکردنو نووسنیەوەیانو بۆئەوەی تێکستێکی نووسراوی ڕەسمیی داخراو (واتە

کۆتایی) پێك بهێنرێت. مەبەستمان لە وشەی "داخراو" یان تێکستی داخراو، ئەو تێکستەیە کە لە دوای کاری کۆکردنەوەی سەرجەم ئەو دەستەواژە زارەکییانەی شوێنی باوەڕو دان بە ڕاستو دروستییاندا نراوە، پێك دەهێنرێت. واتە دوای پرۆسەی کۆکردنەوەیەك کە پێیانوایە تەواوەو شامیلو کامیلە، ئیدی ڕایدەگەیەنن کە ئیتر لێرەوە ئەم تێکستە نووسراوە دادەخرێت. لە پاش ئەوە ئیتر هیچ کەسێك لە جیهاندا بۆی نەبوو شتێکی بۆ زیاد بکات یاخود شتێکی لێ دەربهێنێتو بڵێت ئەوە هەڵەیەو ڕاستەکەی بەم جۆرەیەو.... هتد، بێگومان لە مەسیحییەتیشدا شتێکی نزیك لەمەی ئیسلام ڕووی داوە.

لە دوای پێکهێنانی تێکستی زمانەوانیی نووسراوو ڕەسمی (موسحەف)، باوەڕداران یان لانیکەم توێژێك لە باوەڕداران قۆڵیان لێ هەڵماڵیو خۆیان بۆ لێکدانەوەی تێکست حازر کرد، ئیدی دەستیان کرد بە خوێندنەوەی (یان تەفسیرکردنی) تا دواجار فیقهی لێدەربهێنن (یان یاسای لێدەربهێنن) و تا تیۆلۆجیا (لاهوت) یان زانستی کەلام (کەلامناسی)*ی پێکبهێننو هەروەها سیستمێکی ئەخلاقیو دواتر دەزگاو دامەزراو دروست بکەن. من ئەمە ناودەنێم تەفسیر یان کتیبەکانی تەفسیر یان تێکستە نووسراوەکانی تەفسیر[89]. لە واقیعدا ژمارەیەك لە تەفسیر هەیە بەقەدەر بوونی ژمارەی موفەسیرەکانو بگرە تەنانەت خوێنەرەکانیش، چونکە خوێنەرەکانیش بە ڕێگەی تایبەتیی خۆیان موفەسیرن. بەم مانایە پەرژین یان شورەیەکی داخراو بوونی نییە. ئەوان هەموو ڕۆژێ چەند تێکستێکی خوێنراوو چەند تێکستێکی تەفیسرکراو بەرهەم دەهێنن. لە کەنیسەشدا دەسەڵات هەیە بە توندی هەژموونو کۆنترۆڵی بەسەر تەفسیرێکی تێکستەکاندا هەیە[90].

---

* (زانستی کەلام یان کەلامناسی یان لاهوت یان تیۆلۆجیا..تایبەتە بە دیراسەکردنی ئاخاوتنی خودا)

بەڵام لە ئیسلامدا ئەم شتە بوونی نییە، مومکینە هەرکەسێك بتوانێت تەفسیر بکات بەڵام دەبێ دەنگی بیستراو بێت و توانای قەناعەت پێهێنانی ئەوانیدیی هەبێت، دەنا خوێندنەوەکەی هیچ کاریگەرییەکی نابێت.

بۆچی ئێمە بەردەوام تێکست دەخوێنینەوەو نەوە لە دوای نەوە دەگەڕێینەوە بۆ ئەو تێکستە؟ لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا باوەڕداران دەڵێن: ئێمە خەڵکێکین لەناو کۆمەڵگەدا دەژین و مێژوویەکی زەمینیمان هەیە، خوداش هاتۆتە نێو مێژووەوە تا هیدایەتمان بداو ڕێی ڕاستمان پیشان بدات، هەموو ئەو خوێندنەوەو تەفسیرانەیش بەشدار دەبن لە پیشاندانی ڕێی ڕاست و هیدایەت و کارەکانماندا. لێرەوە بونیادی سیستمی خەلافەت لەدایك بوو کە پێدادەگرێ لەسەر پراکتیك کردنی ئەو یاسایەی لە تێکستەکانەوە (مەبەست لە تێکستی ئاینییە) دەرهێنراوە، پراکتیك کردنێك بە پێی ئەو مەنهەجەی گەورە ڕاڤەکاران گەڵاڵەیان کردووە. (لەم بارەیەوە بڕوانە کتێبی "ڕەخنە لە عەقڵی ئیسلامی" کە لە لایەن هاشم سالحەوە کراوە بە عەرەبی بە ناونیشانی: تاريخية الفكر العربي الاسلامي= مێژووگەرایی بیری عەرەبی ئیسلامی).

لە مەسیحییەتی ئەوروپاشدا تا هاتنی شۆڕشی فەرەنسی هەمان شت باوو بڵاو بووە. ئێمە لە مەسیحییەتدا هەمان مەرجەعیات و هەمان ڕەوتی عەقڵی و کولتووری دەبینین کە لە ئیسلامیشدا بۆ وەبەرهێنانی[91] پێدراوی سروش بەکارهاتووە (واتە هەمان ئەو مەرجەعیەتە ئەقڵی و کولتوورییە بۆ تەئویلکردنی تێکستە مەسیحییەکان بەکارهێنراوە). جا بۆئەوەی تیۆلۆجیستە دۆگماییەکان مۆنۆپۆلی حەقیقەت بکەن و گوایە هەموو حەقیقەت لای ئەوانە، ئەوا ستراتیژی ڕەتکردنەوە بەکاردەهێنن (واتە جگە لە باوەڕی خۆیان هەموو باوەڕێکی تر ڕەت دەکەنەوە) بە واتای ئەوەی ئەوان نکوڵی لە بوونی زەمینەیەکی ڕەمزی و مێژوویی هاوبەش دەکەن

لەلای ئایینە کتێبدارەکان، پتر تەرکیز دەکەنە سەر تایبەتمەندیی تەئویلو پێکهاتە دۆگماییەکان. واتە تایبەتمەندیی هەریەکێك لەو سێ تیۆلۆجیایەی ئیسلامیو مەسیحیو یەهودیو دابڕانیان لە یەکترو هەریەکەشیان خۆی لەوی تر پێ باشترو بەرزترە. تا ئەمڕۆش لە ساتەوەختی ڕێکخستنی دیدەنیی ئیسلامی- مەسیحیدا لەو گێژاوە لاهوتییەی سەدەکانی ناوەڕاستدا دەژین، تەنانەت لە نووسینە ئەکادیمیو "زانستییەکان"یشدا هەست بە هەمان تایبەتمەندی دەکەین.

ئەمڕۆ گەڕانەوەی فاکتەری ئایینی یاخود دیاردەی ئایینی، جارێکی تر ئەو قاڵبە دۆگماییە فیکریو ئەو لێکدوورکەوتنەوەیە دەچەسپێنێت کە لە نێوان تایەفەکاندا هەیەو ئەوەی کە بە درێژایی سەدەکانی ڕابردوو باو بووە. نوێنەرانی تایفە گەورە جیاجیاکان ئەوە ڕەت دەکەنەوە کە دان بە "کۆگای ڕەمزیو سیمیۆلۆژیی هاوبەش"[92] لەلای سەرجەم ئایینە کتێبدارەکاندا، بنێن. مەبەستمان ئەوەیە نوێنەری سەرجەم تایەفە گەورەکان ڕەهەندی مێژوویی و مێژووی سەر زەمینی ڕەت دەکەنەوەو باوەڕیان بەو مێژووە سەرزەمینییە نییە کە لە ڕاستیدا سەرانسەری فاکتەری سیاسیو ڕۆحیش لەخۆ دەگرێت.

هەموو ئەوەی باوەڕداران –بە پشتبەستن بە پێدراوی بنچینەیی سروش- ئەنجامی دەدەن، تەنها بۆ دامەزراندنی سیستمێکی کۆمەڵایەتیو سیاسی نییە، بەڵکو بۆ گەیشتنیشە بە دونیای نەمریو بۆ ئاخیرەت. بە بۆچوونی من ئەم تێڕوانینەیە کە هەموو ئەو کۆمەڵگایانە جیادەکاتەوە کە بە شێوەیەکی عەمەلی دیاردەی سروشیان وەرگرتووەو قبوڵیان بووەو جێبەجێیان کردووە، سا ئەو کۆمەڵگایە یەهودی بێت یان مەسیحی یان ئیسلامی.

ئەم تێڕوانینو ئەم قاڵبە تیۆلۆجییە لە بواری ئیسلامیدا ڕۆڵی خۆی بینیوەو بە درێژایی سەردەمی خەلافەت هەژمونی هەبووە: واتە لەساتەوەختی مەرگی پێغەمبەرەوە(632 ز) تا سەردەمی هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت لە ساڵی (1258 ز). هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت لە ساڵی 1258ی زاینی لەسەر دەستی مەغۆلەکاندا بووە نەك لە ساڵی 1924 لە لایەن ئەتاتورکەوە، چونکە خەلافەت سەڵتەنەت نییە. ئەتاتورك سەڵتەنەتی هەڵوەشاندەوە. خەلافەت لە سەردەمی حوکمی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا هیچ نەبوو جگە لە لەقەبێکی زەوتکراو لە پێناوی بەخشینی ڕەوایی بە دەسەڵاتی حاکمو خواستەکانی سوڵتان. لێرەدا مەبەستمان لە حاکم، سوڵتانە. ئێمە جیاوازیمان لە نێوان سەڵتەنەتو خەلافەتدا دانا، چونکە "سوڵتان" لە زمانی عەرەبیدا واتە "دەسەڵات"، بەڵام لەقەبی خەلیفە واتە "وەکیل" یان "بریکار" یان "جێگر- نائیب" (لە زمانی لاهوتیی مەسیحیشدا: Vicaire)، واتە جێگری پێغەمبەر. پاشان ئەم مەسەلەیە پەیوەستە بە دوو دەسەڵاتی تەواو جیاوازو لێکنەچوو. ئەمە جگە لەوەی لەم مەسەلەیەدا ناکۆکییەك لە نێوان شیعەو سوننەدا هەیە، شیعەکان زاراوەی "ئیمام" بەکاردەهێنن کەچی سوننە زاراوەی "خەلیفە" بەکاردەهێنن. ئێمە ناتوانین لێرەدا بە درێژی هەموو ئەو گفتوگۆو مشتومڕە دوورو درێژانە شەرح بکەین کە لە نێوان شیعەو سوننەدا ڕوویان داوە بە تایبەتی سەبارەت بە فەلسەفەی سیاسیو تیۆلۆجیای سیاسی، ئەگەرچی بابەتەکە گرنگیشە. (خوێنەر دەتوانێت بۆ زیاتر شارەزابوون لەم مەسەلەیە، بگەڕێتەوە بۆ لێکۆڵینەوەی ئارکۆن بە ناوی "ئیسلامو عەلمانییەت" کە لە کتێبی "تاریخية الفكر العربي الاسلامي"دا بڵاوکراوەتەوەو هاشم ساڵح وەریگێڕاوەو چاپی دووەمی لە ساڵی 1996 لە بەیروت کراوە.

هەروەها بڕوانە کتێبێکی تری ئارکۆن بە ناوی "الاسلام: الاخلاق والسیاسة) کە ئەمیش لە لایەن هاشم سالح وەرگێڕدراوە).

لە واقیعدا سیستمی سەلتەنەتی عوسمانی جۆرێك لە عەلمانییەتی پێکدەهێنا[93]، بەلام عەلمانییەت چاوەڕێی هاتنی ئەم سیستمەی نەدەکرد تا لە بواری ئیسلامیدا شکل بگرێت. لە ڕاستیدا ئەو عەلمانییەتە لە ساڵی 611ی زاینییەوە دەستی پێکردووە، واتە لە پاش سی 30 ساڵ لە مەرگی پێغەمبەر. لەو مێژووەدا (موعاویە) توانی دەست بەسەر دەسەلاتدا بگرێتو دیمەشق بکات بە سێنتەری دەسەلاتەکەیو لایەنگرانی (عەلی کوڕی ئەبو تالیب) لەناو ببات، ئەو ئەنسارانەی دواتر دەبن بە شیعە، لەسەر دەستی موعاویەدا دەکوژرێن. موعاویە کودەتایەکی خوێناویی ڕاستەقینەی ئەنجام دا بۆ ئەوەی دەست بەسەر دەسەلاتدا بگرێتو ئامانجەکانی خۆی بەدی بهێنێت. بەلام "خولەفا" ئومەوییەکان لە دیمەشق، لە دوای سەرکەوتنی موعاوییە، بەرگی ڕەوایی ئاینییان بە بەردا کرد. واتە ئەم کارە بەیارمەتی ئەو پیاوە ئاینییانە ئەنجام درا کە دەستیان کردبوو بە پێکهێنانی تیۆلۆجیا (زانستی لاهوت)ێکی ڕەسمی. ئەمەش سەرەتای کەلامناسی (علم الکلام)* بوو لە تەك هەموو ئەو گفتوگۆ توندو گەرمانەی یاوەریی شکلگرتنی کەلامناسییان کردووەو ئەوەی تا ئەمڕۆش ئاگادای زۆر لایەنی نین. بەلام لێرە سەرجەم چیرۆکی خەلافەت لە ئیسلامدا کۆدەبێتەوە کە پێویستە توێژەرێك لە گۆشەنیگایەکی مێژووگەراییەوە لێکۆڵینەوەی لەسەر بکات. (دیسان بڕوانە لێکۆڵینەوەکەی ئارکۆن بە ناوی "ئیسلامو عەلمانییەت" کە

---

* (زانستی کەلام یان کەلامناسی –علم الکلام- بەرامبەر بەزانستی لاهوت –تیۆلۆجیا- لەلای مەسیحییەکان. ئەم زانستە تایبەتە بەدیراسەکردنی ئاخاوتنی خودا. بڕوانە :محمد ارکون، معارك من اجل الانسنة في السیاقات الاسلامیة، ترجمة وتعلیق هاشم صالح، دار الساقي 2001 ص56 .)

لـە کتـێبی "تاریخیة الفکـر العربي الاسلامي"دا بڵاوبۆتـەوە، بـە تایبـەتی ئـەو بەشـەی ئـەم ناونیـشانەی هـەڵگرتووە: "خەلافـەت: بنـەما مێژووییـەکانو مەســەلەی بەخــشینی ڕەوایــی" ل 279.) هەرچــۆنێك بێــت، سیــستمی سـەڵتەنەت لـە سـەدەی شـانزەهەمدا دامـەزراوەو تـا سـاڵی 1924 بـەردەوام بـووە کـە لـەو سـاڵەدا ئـەتاتورکی دامەزرێنـەری کۆمـاری تورکیـا بـە ڕەسمـی هەڵیوەشاندەوە.

دەبێ لێرەدا کەمێك لەلای ئەزموونی ئەتاتورکدا بوەستین بـە سـیفەتی ئەوەی تاکە ئەزموونێکی عەلمانییەتێکی ڕیشەییە لە بواری ئیسلامیدا، ئـەم عەلمانییەتـەی ئـەتاتورك بـە تونـدی دژی دابونەریتـەکان بـوو و هـەروەها جۆرێــك لــە پــەڕگیریی لــەخۆگرتبوو. لــە ڕاســتیدا ئــەتاتورك لــە ڕووی مەعریفییەوە لە ئەوروپادا خوێندوویەتیو لە شاری تولۆزی فەرەنسیو لـە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا لە ئەکادیمیای سەربازیدا ڕاهێنانی کـردووە. بـە تـەواوی چـووە نێـو ئایـدیۆلۆجیای پـۆزەتیڤیزم (الوضعية) کـە ئـەو کاتـە سەرانسەری فەرەنسای تەنیبوو. پاش ئەوە بیروبـاوەڕی عەلمانییـەتی لـە لادا چەسپی، گەڕایەوە بۆ تورکیاو لە پاش شـەڕی یەکـەمی جیهانیـدا دەسـەڵاتی گرتە دەست. ئیدی تەربوشو پۆشاکی تەقلیدیی ڕەتکردەوەو لـە بـری ئـەوە شەپقەی ئەوروپیو پـانتۆڵی سـەپاند، پاشـان ڕیـشو سمێڵـی قەدەغـە کـردو تەقویمی ئیسلامیی لابردو پیتی عەرەبیی گۆڕی بـە پـیتی لاتـینی، هـەروەها خوێدنی وانەی ئایینی لە قوتابخانەکانـدا قەدەغـە کـردو.. هتـد. بـەم جـۆرە ئـەو وێنـە کاریکاتۆرییـەی عەلمانییـەتێك دەبیـنین و لـە پـشتی ئـەو جـۆرە بڕیارو کردەوانەدا ڕوخساری تورکیایـەك دەبیـنین بـەو شـێوەیەی لـە سـاڵی 1950دا ناسیومانە. گومانی تیا نییە کە چەندین لایەنی نوێو ئیجابی لـە شۆڕشی ئەتاتورکـدا هەیـە، بـەڵام لـە سـاڵانی 1950-1960 و لەوەبـەدواش جارێکی تر لە تورکیا مەرجەعیەتی ئایینی سەرهەڵدەداتەوە، هێزی بزاوتـە

ئاینییەکان زیادی کرد هەروەکو لە وڵاتە ئیسلامییەکانی تریشدا ئەو هێزە بەرەو هەڵکشان دەڕۆیشت، گەشەکردنی هێزی بزاوتە ئیسلامییەکان کاردانەوەوی ناوەندە عەلمانییەکانی وروژاندو بە ڕوویدا وەستانەوە. لە ڕاستیدا ئەو ناوەندە عەلمانییانە زۆر لە عەلمانییەتی بەرتەسکی فەرەنسییەکان دەچوو نەك عەلمانییەتێکی کراوە، مەبەستم ئەو خەباتگێڕانەی بە توندوتیژی دژی پیاوانی ئایین بوونەوەو دەیانویست هەموو دیاردەیەکی ئایینی لە کۆمەڵگەدا دووربخەنەوە. بە هیچ جۆرێ ئاینیان بەلاوە گرنگ نەبوو چونکە پێیان وابوو ئایین سەر بە چەرخی ڕابردووەو بە بۆچونی ئەوان بەسەرچووە. لە واقیعدا مومکین نییە ئەم جۆرە هەڵوێستە بە "عەلمانی" وەسف بکەین بەڵکو ئەمە زیاتر عەلمانەوییەتێکی نێگەتیڤانەیەو لێبوردەیی نازانێت. (عەلمانەوی: واتە عەلمانییەتێکی پەڕگیر، واتە ئەوەی پێی وایە عەلمانییە بەڵام لە ڕاستیدا دوورە لە جەوهەرو ناوەڕۆکی عەلمانییەتێکی پۆزەتیڤیو راستەقینە). ئەمە هەڵوێستێکی ئایدیۆلۆجیی دوژمنکارانەو داخراوە کە ڕێك بەرامبەر هەڵوێستی پیاوانی ئایین یان هەڵوێستی کەنیسەیە کە ئەوانیش دەمارگیرو داخراون[94] (واتە دەمارگیریی عەلمانەوی لە بەرامبەر دەمارگیریی ئاینیدا یەکسانە بە پێکدادانی بەردەوامی دوو دژو دوو جەمسەری ناکۆك کە هیچ لایەکیان لێبوردە نین).

ئەو دەمەی ئەتاتورك لە تورکیادا سەڵتەنەتی هەڵوەشاندەوە، زۆربەی وڵاتانی عەرەبیو ئیسلامی، هەر لە مەغریبەوە تاوەکو ئیندونیسیا، لەژێر هەژموونی خۆرئاوادابوون. مەسەلەی دامەزراوی سیاسیش بە شێوەیەك لە شێوەکان لە کارکەوتبوو، هەروەها پەرەسەندنی ناوەکیو تایبەتیی ئەو کۆمەڵگایانە ئیفلیج ببوو. دەبوو چاوەڕێی ئەوە بکەین لە پەنجاکاندا جەنگی ڕزگاریخوازی نیشتمانی هەڵبگیرسێت تا شتەکان بشڵەقێنو دەست

بە جووڵانەوە بکەن. لەگەڵ بەدەستهێنانی سەربەخۆییشدا، ئەو وڵاتانە تەنها بۆ ماوەی سی یان چل ساڵ سەروەریی خۆیان بەدەست هێنا. ئەمەش لە ژیانی دەوڵەتانو میللەتانو ئەزموونە مێژووییەکاندا ماوەیەکی کەمە. ڕێك لەبەر ئەم هۆیە دەشێت باسی بوونی فشارێکی دەرەکیی بەردەوام بکەین کە پاڵەپەستۆی دەخستە سەر چارەنووسی مێژوویی ئەو کۆمەڵگایانەی توانای ئەوەیان نییە بە شێوەیەکی تایبەتیو ئازاد مێژووی خۆیان دروست بکەن. ئەو خۆرئاوایەی بە هێزەوە فشار دەخاتە سەر ئەم مێژووە یاخود جڵەوی دەکات دوودڵ نییە لە سوکایەتیکردن بە وێناکردنە ئایینیو سیاسییە دواکەوتووەکانی میللەتانی ئیسلامی[95]. لە راستیدا خۆرئاوا لەخۆبەگەورەزانینەوە نیگایەکی نزمو پڕ لە سوکایەتی دەگرێتە ئەو مێژووە. بەڵام دەبێ خۆرئاوا ئەوە بزانێت کە ئەم میللەتانە خۆبەخۆ دەسپێشکەرییان لە دروستکردنی مێژووی خۆیاندا نەکردووەو مێژووی خۆیان بە دەستی خۆیانەوە نەبووە تەنها پێش چل ساڵ نەبێت! ماوەی چل ساڵیش لە تەمەنی پەرەپێدانو پەرەسەندنی مێژوویی نەتەوەو میللەتاندا زۆر نییەو بگرە ئێجگار کەمیشە. بۆیە ناشێت خۆرئاوا داوایان لێبکات سیستمێکی سیاسیی کراوەو لێبوردە دابمەزرێنن، ئەو سیستمەی کە فەرەنسە لە ماوەی چەند سەدەیەکدا توانیویەتی بنیاتی بنێتو کەچی هێشتا کەمەوکورتیی تێدایە. چاودێرانو لێکۆڵەرەوە خۆرئاواییەکان کاتێك باسی گیروگرفتی کۆمەڵگە ئیسلامییەکانو خودی ئیسلام دەکەن، بایەخێکی شایستە بەو لایەنە نادەن. سا ئەگەر ئەمڕۆ موسڵمانان زۆر بە توندی خۆیان بە قورئانەوە گرێ دابێت[96] ئەوا ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ بوونی بۆشاییەکی مێژوویی کە چاوەڕێ دەکات یەکێك بێتو ئەو بۆشاییە پڕبکاتەوە. ئەم بۆشاییە فیکریو مێژووییەش ناگەڕێتەوە بۆ زەمەنی داگیرکار –وەك هەندێ کەس وا دەڵێن- بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ زەمەنێکی

درێژتر، بەڵام داگیرکار(ئیستیعمار) ڕۆڵی لە گەورەبوونو توندبوونی گیروگرفتەکاندا هەبووەو بۆشاییە فیکریو مێژوویەکەی گەورەتر کردۆتەوە.

تا ئەمڕۆش ئەو کۆمەڵگەیانە لەناو ئەقڵییەتێکی تەقلیدیدا دەژین. بەڵام دەبێ ئەوەمان لەیاد بێت کە لە ماوەی پێنج سەدەی یەکەمی کۆچیدا بوژانەوەیەکی گەورە لە کۆمەڵگەدا بەرپا بووە لەژێر ئاڵای فیکری ئیسلامیو کولتووری عەرەبیی کراوەدا. کەچی دۆخی ئێستای کۆمەڵگە عەرەبیو ئیسلامییەکان ئاستێکی زۆر نزمتری هەیە لەچاو ئەو سیستمە سیاسیو کولتوورییەی لە سەردەمی سیستمی خەلافەتدا هەبووە. ئەودەمە لەوێدا فیکرو ڕوناکبیران هەبوون، لەوێدا فیکرێك هەبوو توانای هەڵگرتنی بەرپرسیاریی هەبوو، ئەو گرفتانەی دەخستەڕوو کە پەیوەست بوون بە مەعریفەی زانستیو هەروەها بە ئاخاوتنی خودا، هەروەکو ئەمە لە سەدەکانی ناوەڕاست لە مەسیحییەتیشدا ڕووی دا. ئێمە پێشتر نموونەیەکمان لە دینامیکییەتی بیری عەرەبی- ئیسلامیدا هێناوەتەوە ئەویش ئەو بزاوتە ناودارەیە کە بە (موعتەزیلە) ناسراوە. ئەم بزاوتە توانیویەتی جیاوازی لە نێوان ئەم دوو ئاستەدا دابنێت: ئاستی وتەی خودا، و ئاستی گوتاری قورئانی. ئەم جۆرە ئاگاییەو ئەم جۆرە بیرکردنەوە جیدییە لە گرفتەکان، ئەمڕۆ لە کۆمەڵگە عەرەبیو ئیسلامییەکاندا نابینین. لەو کاتەدا بنەماکانی فیقھ ببوو بە جۆرێك لە پرەنسیپو ئیپستیمۆلۆژیای یاسا، ئەمانە ببوون بە گرەنتییەك بۆ ئەو یاسایانەی لە تێکستە پیرۆزەکانەوە وەرگیرابوون. کەچی ئەمڕۆ کەسێك نییە بایەخ بەم شتانە بدات تەنانەت لە زانکۆکانیشدا. موسڵمانان هەر ئەوەندە دەڵێن کە قورئان بوونی هەیەو هەموو شتێکیشی تیادایەو هەموو شتێکیشمان

پێدەڵێت. ئیدی لە ڕێی هێنانەوەی هەندێ ئایاتی قورئانیدا وەهمی ئەوەیان لە لادا دروست دەبێت کە ئیتر هەموو گیروگرفتەکانیان چارەسەر کردووە.

بەمجۆرە دەبینین موسڵمانان نوقمی ناو ئایدیۆلۆجیایەکی تەواون‌و لەم چەشنە کەشوهەوایەی ناو جیهانی ئیسلامیشدا هیچ بیرکردنەوەیەکی دروست‌و جیدی بوونی نابێت. لێرەشەوە لەوە دەچێت عەلمانییەت لەم کەش‌و دۆخەدا شتێکی مەحاڵ یان ئەستەم بێت. لەوەش زیاتر من وای بۆ دەچم کە وەزیفەی پێغەمبەرایەتی شێوێنراوەو زەوتکراوە بە تایبەتی لەسەر دەستی ئەو بزووتنەوە سیاسییە ئایدیۆلۆجییانەی ئیسلام بۆ کاری سیاسی بەکاردەهێنن، ئەم جۆرە بزووتنەوانە (واتە ئیسلامی سیاسی‌و ئایدیۆلۆجی) بە تەواوی بێئاگان لە مافەکانی ڕۆح‌و کەچی بە دوای حەقیقەتد دەگەڕێن.

دیاردەی ئیسلامی، وەك دیاردەیکی ژیاری، کە دەمانەوێ لێرەدا لێی بکۆڵینەوە، لە بنەڕەتدا دیاردەیەکی شل‌و شێواوو پەرتە. لە واقیعدا کۆمەڵگە ئیسلامییەکان لە زەمەنی پێغەمبەردا لە بنەڕەتدا بریتی بوون لە کۆمەڵگەی شارستانی (حضري)، واتە کۆمەڵگەی مەدینی (مەدینە= شار) و کۆمەڵگەی بەدەوی لادێی نەبوون زۆر کەم نەبێت. واتە ئەو دیاردە مەدینییە لە سنورێکی بچوکدا بڵاوبوو. بۆیە هەرکە شەپۆلی هاتنی میللەتانی تری وەکو تورك‌و دواتریش مەغۆلەکان بۆ ئەو ناوچەیە دەستی پێکرد (هەروەکو لە ناوچەی ئێران‌و عێراقدا ڕووی دا) ئیتر خۆبەخۆ هەموو شتێك داڕما. ئەمە لە نێوان هەردوو سەدەی یانزەهەم‌و سیانزەهەمدا ڕوویدا. پاشان شەپۆلێکی پەلامارەر لە خۆرئاواوە هات‌و ئەمە سەرەتای جەنگە خاچپەرستییەکان بوو کە دەیانویست گۆڕی مەسیح ڕزگار بکەن. جەنگی سەلیبیەکان بۆ ماوەیەکی زەمەنیی دوورو درێژ بەردەوام بوو. لە دوای قۆناغی جەنگی سەلیبیش، جوڵانەوەیەکی پێچەوانە

دەستی پێکردو ئەوەبوو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دەستی کرد بە هێرشو پەرلاماردان بە ئاراستەی خۆرئاوای ئەوروپیو باکووری ئەفریقیاو باشووری ئیتالیاو تەنانەت بە ئاراستەی ڤییەننای پایتەختی نەمسایش. بەم چەشنە کێبەرکێو ململانێ لە دەریای سپی ناوەڕاستدا لە نێوان ئیسلامو ئەوروپادا لەدایك بووە.

بەڵام من جارێکی تر دەیڵێمەوە کە ژیاری عەرەبی ئیسلامی لە بەغداو لە ڕۆژگاری عەباسییەکاندا گەیشتبووە ئاستێکی بەرز. لەو دەمەدا بزووتنەوەی ڕاستەقینەی هیومانیزم سەریهەڵداو پەرەی سەند، ئەم بزووتنەوە هیومانیستییە زۆر کراوەو زۆریش لیبرالی بوو و لەسەر پایەی ئەقڵانییەتێکی ڕاستەقینە وەستابوو و تێڕوانینێکی فراوانو کراوەی بۆ ئینسان هەبوو. بەڵام ئەو دەستکەوتە تازانەی ئەو سەردەمە تۆکمەو توندوتۆڵ نەبوون بۆیە هەر خێرا کەوتە ژێر هەژموونی هێزە دەرەکییەکانو ملکەچی فشاری ئەو هێرشو پەلامارانە بوو کە لە خۆرهەڵاتو لە خۆرئاواوە دەهاتن.

ئەو شەپۆلە پەلاماردەرانە توانییان بە یەکجاری شارستانیەتی کلاسیکی ئیسلامی لەناوبەرن. ئیتر لەو مێژووە بەدواو لە ئاکامی ئەو هۆکارانەدا جۆرێك لە پەرتبوونو پاشەکشە دەبینین کە ئەو کۆمەڵگایانە (واتە کۆمەڵگە ئیسلامییەکان) وردە وردە گەڕانەوە بەرەو فۆرمو پێکهاتە قەبەلیو دێرینەکانی بەر لە ئیسلام. دواتریش چووە نێو چەرخی بزووتنەوە ئیخوانییەکان (مەبەست لە ئیخوان سەفای ئەوسایە نەك ئیخوان موسلمینی ئەمڕۆ) و شێوازەکانی سۆفیەتەوە، کە شوێنی دەسەڵاتە مەرکەزییەکانیان لە وەرگرتنی دەسەڵاتدا گرتەوە، هەروەکو لە وڵاتانی مەغریبی گەورەدا ڕوویدا، بەم جۆرە ئەو شتە هاتە ئاراوە کە بە دیاردەی (مورابیتەکان) ناسراوە.

مورابیتەکان کێن؟ مورابیتەکان ئەو کەسانەن شتێکی زۆر کەم لە بارەی پرەنسیپی ئایینی دەزانن، بە شێوەیەکی تەقلیدی فێربوونەو پاشان بەو زانیارییە کەمو پڕ لە هەڵەوە چوونەتە نێوەندی هۆزەکانو پاشان بۆ گوندو لادێکان. زانیویانە چۆن خۆیان بخزێننە نێو ئەو لادێ نشینانەی ئیسلامی ڕەسمیو فەسیحو ڕاستیان پێنەگەیشتووە بە شێوەیەکی زۆر کەم نەبێت. ئەو خەڵکە لادێ نشینو سادانە نوقمی ناو کولتوورە کۆنەکانی خۆیانو ئەو بیروباوەڕانە بوون کە بەر لە ئیسلام هەبوون. مورابیتەکانیش بە کۆمەڵێ زانیاریی لاهوتیی خۆڕسکو سەرەتاییانەوە دەچوونە نێویانەوە. لەو نێوەندو لەو ژینگە زۆر کۆنانەوە کە خاوەنی کەلەپورێکی زۆر سەرەتایی بون، وەکو موبەشیرو مزگێنی بەخش هەڵسوکەوتیان دەکرد، ئیدی ئەو مورابیتانە ڕۆڵێکی سیاسیو ئایدیۆلۆجییان لە لای دانیشتووواندا دەبینیو پاشان وەکو دادوەرو وەکو کەسانی ئاشتکەرەوەی نێوان هۆزەکان کاریان دەکرد، واتە ڕۆڵی ناوەندێکیان دەبینی بۆ ئاشتیی نێوان هۆزەکان لە سەرێك، لە سەرێکی تر ئاشتیی نێوان گرووپە ناوچەییەکانو دەسەڵاتی مەرکەزیی ژێر سایەی داگیرکاردا. لە ڕاستیدا ئیدارەی داگیرکاری دانیشتوانی ناچار کرد پترو پتر بەسەر خۆیاندا دابخرێنو زیاتر ڕووبکەنە دەسەڵاتە لۆکاڵییە ناوچەییەکانو ملکەچی ئەوان بن. ئێمە دەزانین ئەو بزووتنەوە ڕزگاریخوازییە نیشتمانییانەی دواتر پەیدابوون، یەکسەر ڕووبەڕووی ئیسلامێکی میللی (و دواکەوتوو) بوونەوە کە لە لایەن مورابیتەکانەوە پشتگیری دەکران. دوای ئەوە ئاستی ململانێی کۆنی نێوان ئیسلامی زانا/ و ئیسلامی میللی زیادی کرد.

کاتێکیش تەماشای کۆمەڵگە ئیسلامیو عەرەبیەکان دەکەین، دەبێ دان بەوەدا بنێین کە ئەو کۆمەڵگایانە خاڵین لە ئازادی. نەئازادیی ڕادەربڕین بوونی هەیە، نە ئازادیی ڕۆژنامەنووسیو نەئازادیی فێربوونو پەروەردە.

سەبارەت بە مافەکانی مرۆڤیش هیچ شتێك نییە گرەنتیی ئەو مافانە بکات. تەنانەت ڕاگەیاندنی ئیسلامیی مافەکانی مرۆڤ کە لە ساڵی 1980دا لە یونیسکۆ ڕاگەیەنرا، بەروبوومی کۆششێك نەبوو کە تایەفەی ئیسلامی بەرهەمی هێنابێت[97]، یان ئەنجامی پێگەیشتنێکی خۆیی‌و ناوەکی‌و سروشتی بێت، بەڵکو جاڕدانی ئیسلامی مافەکانی مرۆڤ بریتییە لە مشەخۆرییەك بەسەر ئەو بیرانەی لە دەرەوە لەدایك بوون، پاشان هەندێ شتی بۆ زیادکراو گوایە ئەمە بەشێکە لە کەلەپووری کۆنی ئیسلامی. بێگومان ئەقڵیەتی ئیسلامی سەرسامە بەو بیرانە، بۆیە دەیەوێت بگاتە دەوڵەتە نوێیەکان‌و کۆمەڵگە نوێیەکان.

پێکهاتەی ئەم دەوڵەت‌و سیستمە سیاسییانەو ئەو دۆخەش کە تەحەکومیان پێدەکات، تا ئەم ساتەوەختەش ڕێگەمان پێنادات بتوانین قسە لەسەر بوونی مافەکانی مرۆڤ لەو ناوچانەدا بکەین. مومکین نییە باسی بوونی مافەکانی مرۆڤ لەو وڵاتانەدا بکەین ئەگەرچی ئەوان وای نیشان دەدەن پەرۆشی ئەم مەسەلەیەن‌و بەردەوام لە ڕاگەیاندنەکاندا باسی دەکەن‌و لە ڕووکاردا داکۆکیی لێدەکەن[98]. بەڵام ئەم هەرایە لەسەر مافەکانی مرۆڤ جگە لە خستنەڕووی هەندێ دەستەواژەی ئاڵووالا شتێکی تر نییە لە کاتێکدا ئەو کۆمەڵگایانە بە دەستی کێشەیەکی تر دەناڵێنن‌و کۆمەڵێ پێداویستی تر هەیە کە دەبێ بۆیان دابین بکرێت[99]. ئێمە لەم ئاستەدا هەڵوێستی زۆربەی ئەو حکومەت‌و ڕژێمانە دەزانین لە بەرامبەر کۆمەڵەی بەرگریکردن لە مافەکانی مرۆڤ، ئەم جۆرە ڕێکخراوانە (لە چەشنی گروپەکانی بەرگریکردن لە مافەکانی مرۆڤ) لە زۆربەی وڵاتە عەرەبییەکاندا دامەزراوەو ئەو وڵاتانەش وەك ئیلتیزامکردن بە مۆدێرنەو پێشکەوتن، لە سەرێك پشتگیریی دەکەن‌و لە سەرێکی تر لەوە دەترسن پێشێلکارییە زۆرو زەوەندەکانیان ئاشکرا بکرێت.

تێبینی ئەوەش دەکەین کە وڵاتانی خۆرئاواو کۆمەڵگاکانیان پتر سەرقاڵی خۆیانن‌و سەرقاڵی پاراستنی دەستکەوتەکانی خۆیانن‌و کەمتر ئامادەیی ئەوەیان هەیە یارمەتیی میللەتانی تر بدەن لە دابینکردنی پلە بە پلەی مافە سەرەتاییەکانی مرۆڤ. من باوەڕم وایە لێرەدا دوو زەمینەی گونجاو هەیە بۆ پشتگیریکردنی هاوکاریی نێوان خۆرئاواو جیهانی سێیەم:

یەکەم: لێرەدا زەمینەیەك هەیە بۆ هاوکاریی سیاسی کە دەبێ پێشوەخت، لە پێناوی بەدیهێنانیدا، گۆڕانکارییەکی تەواو لە ستراتیژدا ئەنجام بدرێت سا لە لایەنی خۆرئاوادا بێت یاخود لە لایەنی وڵاتە تازە پێگەیشتووەکاندا. ئەمرۆ هەموویان باسی زەرورەتی ڕێزگرتن لە مافەکان دەکەن وەك مافی گەلان لە دیاریکردنی چارەنووسی خۆیان و هەروەها مافی گەلان لە پەرەپێدان‌و پێشکەوتن. لە بەرامبەر هەموو دانپیانانێك بە مافێك لە مافەکان، پێویستە ئێمە هەست بە لێپرسراوێتی پراکتیزەکردنیدا بکەین، واتە دەبێ لە ڕووی عەمەلییەوە کاری بۆ بکەین، نەك تەنها لە ئاستە تیۆرییەکەیدا بووەستین. بەڵام من تێبینی ئەوە دەکەم کە ئەم بەرپرسیارێتییە پێویست‌و گرنگە لە هاوکاریکردندا بوونی نییە نە لەم لاو نە لەولا. وتم بەرپرسیاریی پێویست، چونکە لە پێناوی ئەوەی ئەو پرەنسیپە جوانە پراکتیزە بکەین کە ماف بە میللەتان دەدات خۆیان چارەنووسی خۆیان دیاری بکەن. ئێمە ئەوەش دەزانین کە بە ناوی ئەم پرەنسیپەوە چ هەڵەیەکی گەورەو چ زیادەڕۆیی‌و پەرگیرییەك کراوە. لە ڕاستیدا بە ناوی پرەنسیپی مافی چارەی خۆنووسینەوە چەندین تاوانی گەورە ئەنجام دراوە بێئەوەی کەسێك یان لایەنێك هەوڵی ڕێگەگرتنی لەو تاوانە دابێت، بە پاساوی ئەوەی نابێت دەست لە کاروباری ناوخۆی وڵاتانی دی وەربدرێت. ئەمە چ نیفاق‌و دووڕوویییەکە! دەبینین لە پاش سەربەخۆییشدا جەخت لە مافی میللەتانی "پاشکەوتوو" دەکرا بۆ

پەرەپێدانو پێشکەوتن. بەڵام کام پەرەپێدانو کام پێشکەوتن؟ ئەوەی ئەنجام دراوە بریتی بووە لە چەندین کارەساتو نەهامەتی بە چەندین شێوەو ڕەنگی جیاجیا. خۆرئاوایش کێشەکانی ئەو میللەتانەی بەلاوە گرنگ نەبووە بەڵکو گرنگ ئەوە بووە بەرهەمو شمەکەکانی بخاتە بازاڕی وڵاتە تازەپێگەیشتووەکانەوە بەبێ گرنگیدان بە دۆخی بەشەریو ڕۆشنبیریی ئەو میللەتانە. ئەمە وەکو لە سەردەمی شادا سەبارەت بە پەرەپێدانی ئێران ڕووی دا، هەروەها سەبارەت بە پەرەپێدانی هەندێ وڵاتی عەرەبیش. دەبێ جارێکی تر بیر لەو فەلسەفە سیاسییە بکەینەوە کە لە پشتی ئەو کێشەیەی نێوان خۆرئاواو وڵاتانی جیهانی سێدا پەنهانە. ئەمەش بێگومان پێویستیی بەوەیە پێشوەخت جۆرێك لە هاوکاری لە ئاستی سیاسیدا هەبێت. جا بۆئەوەی ئەم هاوکارییە بێتە دی، دەبێ یەکەم جار گۆڕانکارییەکی ڕیشەیی لە ئەقڵیەتەکانو لە جۆری بیرکردنەوەکاندا ڕووبدات، هەروەها دەبێ گۆڕانکارییەکی ڕیشەیی لە ستراتیژە سیاسییەکانو لەو ئامێرە کولتوریو ئەقڵییەدا ڕووبدات کە لە ڕابردوویەکی نزیكو دوورەوە بەمیراتوەرگیراوە[100].

دووەم: لێرەدا جۆرێکی تر لە هاوکاریو هاریکاری هەیە کە هیچی لەوەی یەکەم کەمتر نییەو بە بۆچوونی من مەرج بۆ هاوکاریی یەکەم دادەنێتو تەحەکومی پێوە دەکات، ئەویش بریتییە لە: هاوکارییەك لە هێنانەوە پێشی کەلەپوری هاوبەشی ئاینیی کۆمەڵگە کتێبدارەکان. لێرەدا مەبەستم لە وشەی هێنانەوەپێش، واتە لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی لە دیاردەی ئاینی بە گشتیو لە کەلەپوری هاوبەشی هەرسێ ئایینە سەرەکییەکە لە میانی فراوانترین تێڕوانینەوە. بەڵام مادامەکی ئەمڕۆ خۆرئاوا پێی وایە ئیسلام نامۆیەکی کولتوریو ئاینییە[101] و لە شوێنێکی تردا –واتە دوور لەوان- بوونی هەیە، واتە لە شوێنێکدایە پەیوەندیی بە ئەزموونی ئاینیی

خۆرئاواوە نییە، مادامەکی لاهوت یان تییۆلۆجیای مەسیحی، بە شێوەیەکی ڕیشەیی‌و ڕەخنەگرانە، گرفتی سروش ناخاتەڕوو لە ڕێگەی گرێدانیەوە بە دیاردەی کتێب وەکو دیاردەیەکی کولتووری، مادامەکی خۆرئاوا ئەم شتانەی نەکردووە، ئەوا زەحمەتە بتوانین، سەبارەت بە چارەنووسی مرۆڤ‌و ماف‌و ئەرکەکانی، بەرپرسیاریی هاوبەشمان لە ئەستۆ بگرین. من پێشتر هەر لەم جێگایەداو لە بارەی مافەکانی مرۆڤ لە ئیسلامدا داوای ئەو چەشنە هاوکاری‌و هاریکارییەم کردووە. سەرلەنوێ جارێکی تریش دووپاتی دەکەمەوە کە دەبێ چەشنێك لە هاوکاری لە بواری توێژینەوەو فیکرو کارکردندا بێتە ئاراوە، چونکە ئەم هاوکارییە مەرج بۆ جۆری ئەو چارەسەرکردنانە دادەنێت کە بۆ گیروگرفتە زۆرو زەوەندەکان خراونەتە ڕوو، مەبەستم چارەسەری ئەو گیروگرفتانەی کە پێکەوەژیانی نێوان موسڵمانان‌و جولەکەو مەسیحییەکان‌و عەلمانییە خۆرئاواییەکان دەیخاتەڕوو، سا لە خۆرئاوادا بێت یاخود لە وڵاتە ئیسلامییەکاندا بێت.

دواجار، چی بکەین؟

ئێستا، لە فەرەنسەدا دەتوانین چ شتێك لە ڕووی عەمەلییەوە ئەنجام بدەین؟ کۆششەکان بە چ ئاراستەیەکدا ببەین تا بە باشترین‌و بە خێراترین شێوە موسڵمانان تێکەڵی کۆمەڵگایەکی بە عەلمانیکراو بکەین؟ دەبێ سەرەتا دان بەوەدا بنێین کە موسڵمانان لە فەرەنسادا مافی قسەکردنیان نییە. مافی قسەکردن بۆ ژمارەیەکی کەمی ئەو ڕۆشنبیرانەش دەستەبەر نەکراوە کە تەنها ئەو توێژە دەگمەنە دەتوانن بەراوردێکی زانستی ئەنجام بدەن لە نێوان دەستکەوتە ئیجابیەکانی بیری عەرەبی –ئیسلامی لە سەرێك‌و لە سەرێکی تر شوێنگەی بیری فەرەنسی لە بواری بۆ نموونە عەلمانییەتدا. بەڵام سەبارەت بە کرێکارە کۆچبەرەکان، ئەوا بە هۆی دۆخی خراپ‌و ئاستی نزمی ڕۆشنبیری‌و

کۆمەڵایەتیو سیاسییان، توانای ئەوەیان نییە داواکارییەکانی خۆیان بە شێوەیەکی ورد گەڵاڵە بکەن، تەنها لە ڕێگەی هاوارو پرۆتیستۆو ناڕەزاییو دروشمەوە نەبێت. (لەم بارەیەوە بڕوانە داواکاریی ئەوان بۆ تەرخانکردنی چەند جێگایەك بۆ نوێژکردن، یان داواکارییان بۆ ڕێزگرتنی پۆلیس لێیان، یان بەدەستهێنانی ناسنامەی فەرەنسیو.. هتد). کەچی هۆیەکانی ڕاگەیاندنی فەرەنسیو وڵاتە خۆرئاواییەکانی تریش ئەو خەیاڵدانە نێگەتیڤە بەهێز دەکەن کە لە دژی ئیسلامە، یان با بڵێین ئەو وێنە نێگەتیڤییە لەسەر ئیسلامو عەرەب گەورە دەکەن. هەروەها ڕۆڵی ئەو ڕۆشنبیرە جیدییانەش کەم دەکەنەوە کە هەر ئەوان دەتوانن مەسەلەکان بە شێوەیەکی ڕوونو پێویست بخەنەڕوو. دەتوانم هەندێ نموونەی ورد بهێنمەوە لە ڕۆژنامەی لۆمۆند یان ئێکسپرێس یان گۆڤاری لویدیبا. لە بەرامبەر ڕەتکردنەوەی فەرەنسیدا، دەبێ ئەو سانسۆرە خودییە لەبەرچاو بگرین کە موسڵمانان لە بەرامبەر خۆیاندا پرۆسەی دەکەن، واتە تەنها ئەو شتانە دەڵێن کە بە ئاسانی تێدەپەڕنو هیچ گرفتێك ناخوڵقێنن. بەم جۆرە دەبینین، سەبارەت بەم مەسەلەیە، بە زەحمەت قسەی جیدی دەکرێو وەردەگیرێ. دەبێ بەردەوام خەبات بکەین لە پێناوی ڕزگاربوون لە تابووە ئایینیو سیاسییەکان بەڵام بێئەوەی لە لایەن ئایینەکەی خۆمانو لەلای نەتەوەکەمان دوور بخرێینەوە یان بخرێینە پەراوێزەوە[102]. بە باوەڕی من دەبێ بە یەك ئاراستە بۆ ئەم دوو ئامانجەی خوارەوە هەوڵ بدەین، یان با بڵێین ئەم دوو ئامانجە تێکەڵ بکەین:

1-لێرەدا مەسەلەیەك هەیە بە شێوەیەکی تایبەتی پەیوەستە بە تایفەی ئیسلامییەوە، ئەو تایەفەیەی چووە ناو جەنگێك لەو جەنگە دەچێت کە لە سەدەی نۆزدەهەمدا کرێکارانی خۆرئاوا لە دژی کەنیسە هەڵیانگیرساند. ئەمە جەنگێکی سیاسیو فیکرییە دەشێت بە چەکی

جیاجیا بکرێت، مەبەستم لە چەکی جیاجیا ئەو چەشنە کۆشش‌و خەباتکردنانەی خوارەوەیە: یان لە میانی حیزبە سیاسییەکانەوە، یان لە میانی ئەو کۆمەڵەو ڕێکخراوانەی بە کۆمەڵە ئاینییەکان ناسراون، یاخود لە میانی هۆیەکانی ڕاگەیاندندا بێگومان ئەو کاتەی بۆمان دەڕەخسێ بگەینە ئەوێ، یانیش لە میانی داهێنانی هونەری‌و فیکری. ئەوەیشی لەم ئاستەدا گرنگ‌و بە پەلەیە دروستکردنی رایەکی گشتییە وەکو ئەوەی لە سەدەی هەژدەیەمدا نووسەران‌و فەیلەسووفانی فەرەنسە دروستیان کرد. بوونی "ڕای گشتی" شتێکی پێویست‌و بنچینەییە لە پێناوی پرۆسیسەکردنی دیموکراسیەت‌و خۆڕاهێنان لەسەر دیالۆگ‌و گفتوگۆ کە ئەمڕۆ ئەو چەشنە دیالۆگە لە نێوان دەوڵەت‌و کۆمەڵگەی مەدەنیدا بوونی نییە.

2-ئامانجی دووەم پەیوەندیی بە ئاستێکی فراوانترو گەورتر هەیە، ئەو ئامانجەش ئاستی دیالۆگە لە نێوان کولتورەکانداو بگرە ئەو دیالۆگەش کە سنوورەکانی کولتوورە تایبەتمەندەکان تێدەپەڕێنێت. ئەمڕۆ مومکین نییە مرۆ بە تەنها لە ڕێگەی تایەفە ئاینییەکەی یاخود لە ڕێگەی میللەت‌و نەتەوەکەیەوە بگاتە سەقامگیری‌و ئارامی‌و ڕزگاری. بەڵکو دەبێ بەهاو ناسنامە تەقلیدییە بەمیراتبۆماوەکان تێپەڕێنین، واتە پێویستە لە سەرمان سنورەکانی ئەو ناسنامە تەقلیدییە دێرینانە ببڕین کە لەناو هەموو گروپ‌و تایەفەو نەتەوەو مەزهەبێکدا نیشتەجێیە. هەروەها دەبێ ڕەخنەگرتن لە بەها کۆنەکان گەورەترو فراوانتر بکەین. من بۆیە ئەمە دەڵێم چونکە دەبینم ئەمڕۆ بە شێوەیەکی سادەگۆیی‌و خێراو ئاسان باسی گەڕانەوەی ئایینەکان یان هەستانەوەی ئایینەکان دەکەن. ئەم هەستانەوە ئاینییە لە ڕووی ئەقڵییەوە شتێکی وەهمییەو بگرە تەنانەت ترسناکیشە، چونکە ئەمە جۆرێك لە زەوتکردنی ئەفسانەیی‌و سیاسیی فاکتەری ئایینی دەنوێنێت. بۆیە وایدەبینم جەنگ لەناو هەر کەلەپورێکدا دەبێ درێژبێتەوەو لە

ڕێگەی دیالۆگی کولتورەکانەوە دوورتر بڕوات، هەروەها لە ڕێگەی بەراوردکردنی نێوان گۆڕەپانە فیکرییە جیاجیاکان کە هێشتا کەس پێی تێنەخستووە تەنها لە لایەن توێژەرە دوورەپەرێزەکانەوە نەبێ بۆ نموونە خۆرهەڵاتناسەکان. من ئەمە دەڵێمو بیر لەو لایەنە بێهێزو سنوردارانە دەکەمەوە کە زانستە جیاجیاکانی گرتۆتەوە، بۆ نموونە زانستی وەکو ئەدەبی گشتیو ئەدەبی بەراوردکاریو مێژووی بەراوردکاریی ئایینەکانو مێژووی جیهانی ناوەڕاست کە بە سیفەتی ئەنترۆپۆلۆجیایەك بۆ ڕابردوو وێناکراوە. هەروەها بیر لەو ڕەخنەیە دەکەمەوە کە عەقڵی عەلمانی دەیکات، یان ڕەخنەی ئابووریی سیاسی کە پێدراوە تایبەتییەکانی ئەو کۆمەڵگایانە لەبەرچاو ناگرێت کە بە کۆمەڵگەی تازەپێگەیشتوو ناودەبرێت.. هتد. لێرەدا بابەتێك هەیە بۆ هەڵگیرسانی شۆڕشێکی ڕۆشنبیریو بۆ ئەنجامدانی گۆڕانێکی ڕەگوڕیشەیی لە گۆڕەپانی ئەقڵیی فیکری نوێدا.

من دەزانم ئەو کارەی لێرەدا ئاماژەی بۆ دەکەم، ئێستا لە خۆرئاوادا، بە هۆی کۆششی ژمارەیەکی ڕوو لە زیادی بیریاران‌و توێژەران‌و هونەرمەندان‌و نووسەران، لە قۆناغی جێبەجێکردندایە. ئێمە ئەمڕۆ لە فەرەنسەو ئەوروپاو بە شێوەیەکی گشتی لە خۆرئاوادا کۆمەڵێ پێداچوونەوەی گرنگو کۆمەڵێ دابڕانی یەکلاکەرەوە دەبینین لەگەڵ ئەو وێناو بیروباوەڕو هەڵوێستو تیۆرانەی لە ڕابردوودا بۆ ماوەیەکی درێژ باڵادەست بوون (واتە دابڕان لەگەڵ وێناو تیۆرە کۆنەکان) کە پێشتر بە تیۆرو وێنای "زانستی" و "گەردوونی" دادەنران. بەڵام هێشتا دۆزینەوەو خاڵە پێشکەوتووەکانی توێژینەوە، کە لەم دواییەدا لە خۆرئاوا بەدی هاتوون، لە چەند ڕووبەرو بازنەیەکی بەرتەسکی پسپۆڕان‌و توێژرەواندا قەتیس کراوە. ئەو بیرو ڕۆشنبیرییەی هۆیەکانی ڕاگەیاندنی بینراوو بیستراو بڵاوی دەکەنەوە، بە ئەندازەیەکی زۆر کەم سوود لەو بیرە نوێیە وەردەگرن کە پێیان وایە

بیرێکی زۆر قورسە. ئەو بۆچوونەی بەڕێوەبەرانی ئەو تەلەڤیزیۆنانە هەیانە کە پتر ملکەچی زەوق‌و ئارەزووی ژمارەیەکی هەرە زۆری خەڵکین، دەگاتە ئاستی بنیاتنانی دیوارێك لە نێوان ڕۆشنبیریی جەماوەری‌و ئەزمونگەری‌و ئایدیۆلۆجی لە سەرێك، ، و نێوان ئەو کۆششانەی دەیانەوێ سنوورە کولتوری‌و ڕۆشنبیرییەکان ببڕن‌و ڕەخنەیەکی فیکری جێگیر بکەن کە مۆدێرنە هێناویەتییە ئاراوە، لە سەرێکی تر.

ئەگەر لەم تێڕوانینەوە سەیری مەسەلەکان بکەین، دەتوانین بڵێین لێرەدا دابەزینێك لە ئاستی بارودۆخی ڕۆشنبیریی هەموو ئەو کۆمەڵگایانەدا هەیە کە ملکەچی هەمان دەسەڵاتی هۆیەکانی ڕاگەیاندنن. پاشان دەتوانین لەوە تێبگەین بۆچی عەرەب‌و موسڵمانە هاوچەرخەکان زۆر بە توندی هەموو خواستنێك لە فیکری ئەوروپی‌و خۆرئاوایی ڕەت دەکەنەوە. لە واقیعدا ئەوان ئاگایان لە ڕەوتە فیکرییە هەرە نوێیەکان نییە‌و بێئاگان لەو بیرە تازانەی بە داهێنانێکی جوانەوە خزمەتی گەورە پێشکەش بە مرۆڤایەتی دەکەن‌و لە ڕاستیدا ئەوان هیچ شتێك لە بارەی فیکری خۆرئاواییەوە نازانن تەنها ئەو نموونە سادەو ڕووکەشانەی بیری خۆرئاوایی نەبێت کە هۆیەکانی ڕاگەیاندن بڵاوی دەکەنەوە.

بەم جۆرە دەبینین نیگامان بۆ هەر لایەك هەڵبخەین، کۆمەڵێ ئەرکی قەبەو قورس لە بەردەمی خۆماندا دەبینین کە چاوەڕێی کەسانێك دەکەن جێبەجێیان بکەن‌و ئەو ئەرکە قورس‌و گرنگانە لە ئەستۆ بگرن. بەڵام ئەو ئەرکانە ئەرکگەلێکن شەهیەو ئارەزوو دەکەنەوەو شوێنی بایەخپێدانی ئەو کەسانەیە ئازایانەو بێترس خۆیانی بۆ ئامادە دەکەن‌و شانی دەدەنەبەر. ئەم ئەرکە قورس‌و گرنگانە پێویستیی بە سەرجەم وزەو ئەقڵە ڕۆشنەکانی ئەم چەرخە هەیەو پێوسیتیی بە گەورەکردن‌و زیادکردنی کۆششەکان هەیە تا ڕووبەرو پانتاییەکی زیاترو ئازادتر بۆ بارودۆخی مرۆڤایەتی بێتەدی.

تێبینی: هاشم ساڵح ئەم وەرگێڕانەی لە ڕێکەوتی 1989/11/19 لە پاریس تەواوکردووە.

پەراوێزەکانی هاشم ساڵح:

1-ئاشکرایە ئەو جەماوەرەی محەمەد ئارکۆن قسەیان بۆ دەکات جەماوەرێکی فەرەنسییە، یان جەماوەری توێژەران و ئەو کەسانەی بایەخ بەم مەسەلانە دەدەن و موتابەعەی ئەو سیمینارانە دەکەن کە سێنتەری تۆماس مۆر لە نزیك شاری لیۆن ڕێکی دەخات. عادەتی ئارکۆن ئەوەیە کاتێ قسە بۆ جەماوەرێك دەکات زیاتر ڕەخنە لە کەموکورتییەکانیان دەگرێت نەك موجامەلەیان بکات و کارە باشەکانیان بژمێرێ. بۆ نموونە کاتێ قسە بۆ موسڵمانان و عەرەبەکان دەکات، ڕەخنەیان لێ دەگرێ و ئەو وێنە هەڵەیەیان نیشان دەدات کە لە بارەی خۆیان و لە بارەی ئەورووپییەکانەوە هەڵیان گرتووە. کاتێکیش قسە بۆ جەماوەرێکی ئەورووپی یان فەرەنسی دەکات، ڕەخنە لەو وێنە سەلبییە دەگرێ کە ئەوان لەسەر موسڵمانان و عەرەب هەیانە. لێرەدا خەوشی فەرەنسییەکان دەردەخات کە لە ماوەی ئەزموونی دووورودرێژیان لە داگیرکردنی جەزائیردا پەند و عیبرەتیان وەرنەگرتووە، واتە (دیالۆگی کولتوورەکان)یان دروست نەکردووە کە دەبوایە دیالۆگی ڕۆشنبیرییان لەگەڵ عەرەب و ئیسلامدا دابمەزراندایە، لەوانەیە هۆی ئەمە بگەڕێتەوە بۆ ئەو هەستەی کە کەسی پێشکەوتوو و بڵند و سەرکەتوو پێی وایە لە پێش کەسێکەوەیە کە کەمتر پێشکەوتنی بەخۆوە بینیوە. بەڵام ئەمەش پاساو نییە بۆ هۆی دواکەوتنی ئەو دیالۆگە چاوەڕوانکراوەی: عەرەبی-ئەورووپی، یان بە گشتی دیالۆگی ئیسلامی-ئەورووپی.

2-لێرەدا مەبەست لە ئیپستیمۆلۆژیا (Epstemologie) زانستی تیۆری مەعریفە، یان فەلسەفەی مەعریفەیە، نەك مەعریفە لە خۆیدا، بەڵکو ئەو مەرجە سەرەتاییانەی وا لە مەعریفە دەکات شیاوی هەبوون بێت. لێرەدا ئارکۆن بانگەشەی ئیپستیمۆلۆژیایەکی نوێ دەکات کە دژی ئیپستیمۆلۆژیای ڕابردووگەرایی یان کلاسیکییە. ئەم ئیپستیمۆلۆژیا نوێیە ئەمڕۆ لەسەر دەستی ژمارەیەك لە توێژەرە پێشەنگەکان لە سەرانسەری دنیادا گەڵاڵە دەبێت و زۆر لە جاران فراوانتر و قبوڵکراوترە، چونکە دەیەوێ ئەو سنوورە چەسپیوانە بسڕێتەوە کە کولتوور و میللەتە جیاواز جیاوازەکان لە یەکتر دەترازێنێ. هەروەها ئەمە ئیپستیمۆلۆژیایەکی ڕەخنەگرانەیە، واتە ئامادەیە بەردەوام بگەڕێتەوە بۆ هەنگاوەکانی پێشووی لە پێناوی ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی. دیسان ئەمە ئیپستیمۆلۆژیایەکی کراوە و دینامیکییە نەك داخراو و ستاتیك.

3-واتە بە هۆی ئەوەی کە ئارکۆن لە خێزانێکی ئیسلامی و لەنێو کەلەپوورێکی ئیسلامی (لە جەزائیر) لەدایك بووە و گەورە بووە. بیرۆکەی باوی جەماوەری گشتیی خۆرئاواش ئەوەیە کە:" مومکین نییە موسڵمان ببێت بە کەسێکی عەلمانی کەچی مەسیحییەك یان جولەکەیەك بە ئاسانی دەبێت بە کەسێکی عەلمانی". هەموو هەوڵی ئارکۆنیش ئەوەیە تا پێچەوانەی ئەمە بسەلمێنێت: واتە موسڵمانیش هەروەکو جولەکە و مەسیحی دەتوانێت ببێت بە عەلمانی، موسڵمان لە ڕابردوودا –ئەوکاتەی خاوەنی شارستانییەت بووە- ئەم مەسەلەیەی سەلماندووە.

4-ئەمە مانای وایە چەمکی عەلمانییەت، بەپێی ئارکۆن، هاوواتای چەمکی ئازادییە. بەڵام ئازادی و هەروەها عەلمانییەتیش هەمیشە مەرجدارن، ئەگەرچی ئەو مەرجدارییە لە کۆمەڵگایەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکی تر و لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی تر جیاوازە. بۆ نموونە دەتوانین

بڵێین عەلمانییەت لە ڕۆژگاری مەئمون و موعتەزیلەدا بوونی هەبووە، زۆر زیاتر لەوەی ئەمڕۆکە لە زۆربەی وڵاتە عەرەبی و ئیسلامییەکاندا هەیە. ئەو پرسیارانەی موعتەزیلەکان لەو سەروبەندەدا ڕووبەڕووی قورئانیان کردەوە، مومکین نییە ئەمڕۆ پرسیارگەلێکی لەوجۆرە لە هیچ ناوەندێکی کولتووریی عەرەبی یان ئیسلامی بخرێتەڕوو. پاشان عەلمانییەت، بە دیاریکراوی، بریتییە لە هەڵوێست لە بەرامبەر مەعریفەدا. ئەمە هەڵوێستێکە دەیەوێت تا ئەندازەیەکی گەورە ئازاد و کراوە بێت، یان تا ئەو ئەندازەیەی نەك تەنها مەرجە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان ڕێگەی پێدەدەن، بەڵکو ئەو پێشکەوتنە مەنهەجیی و مەعریفی و تەکنیکییەش کە لە زەمەنێك لە زەمەنەکان یان لە شوێنێکدا باو و بڵاوە. لە بەرامبەردا دەتوانین بڵێین زەحمەتە –ئەگەر نەڵێین مەحاڵە- بە شێوەیەکی بابەتی و ماقووڵ باسی ئیسلام و شارستانییەتەکەی بکەین لە بەردەم جەماوەرێکی ڕاستڕەوی پەڕگیری فەرەنسیدا. هەروەکو مەحاڵیشە بە شێوەیەکی مێژوویی باسی فیرقە ئیسلامییە جیاوازەکان بکەین لە بەردەم جەماوەرێکدا کە پێکهاتبن لە کەسانی ناو ئیخوان موسلمین یان فەندەمینتالیستە شیعەکان یان ئەو فیرقە ئیسلامییانەی تر کە لەسەر یەقینیاتی دۆگمایی و ئەرتۆدۆکسی خۆیاندا نووستوون.

5-ئەمە ناگەڕێتەوە بۆ ئەو حوکمە پێشوەختەی گوایە ڕەگەزی ئەوروپی مەسیحی بە شێوەیەکی جەوهەری و ئەزەلی لە سەرووی ڕەگەزی عەرەبی ئیسلامییەوەیە.

6-لێرەدا ئارکۆن مەبەستی لە دابەشکردنی یاسایی: جیاکردنەوەی کەنیسەیە لە دەوڵەت. ئارکۆن پێی وایە عەلمانییەت شتێکە زۆر لەمە گەورەتر و قووڵتر و فراوانترە. ڕاستە جیاکردنەوەی ئاین لە دەوڵەت زۆر پێویستە بۆئەوەی یەکسانی لە نێوان هاووڵاتیاندا بێتە دی و چینێکی

پتـەوی کۆمـەڵگای مـەدەنی پێکبهێنـرێ، بـەڵام عەڵمانییـەت هـەموو ئەمانـە دەگرێتـــەوە و هاوکـــات دوورتـــریش دەڕوا وەك دواتـــر ڕون دەبێتـــەوە. بەهەرحاڵ، فەڕەنسە ماوەیەکی زۆرە ئەو ئەرکانەی جێبەجێ کردووە، بەڵام ئێـستا ئـیتر دەبـێ قۆنـاغی دووەمـی عەڵمانییـەت جێبـەجێ بکـات، کەچـی کۆمەڵگا ئیسلامییەکان تـا ئـەمڕۆش نـەیانتوانیوە نـە قۆنـاغی یەکـەم و نـە قۆناغی دووەم جێبەجێ بکەن.

7-ئەمە مانای وایـە ئەوەنـدە بـەس نییـە مەعریفـە بەرهـەم بهێـنین و ڕاسـتییەکان کەشـف بکـەین، بـەڵکو دەبـێ ئـەوەش بـزانین کـە چـۆن بیانگەیەنینـە جـەماوەر. لێـرەدا سـەرجەمی گرفتـی پەیوەسـتکاری (یـان کۆمیونیکەیشن) لە کۆمەڵگا مۆدێرنەکاندا خۆی دەخاتەڕوو. بەشـێکی زۆری توێـژەران لـە پـەراوێزدا دەمێننـەوە ئەگـەر نـەزانن چـۆن دەرەنجـامی توێژینەوەکانیان بگەیەننە جەماوەری پان و بەرین.

8-ئارکۆن لێرەدا ئاماژە بەو ململانێیـە دەدا کـە لـە سـاڵی (1984)دا و لـە سـەردەمی سۆشیالیـستەکاندا لـە نێـوان لایـەنگرانی قوتابخانـەی تایبـەتی (کـاتۆلیکی بـە شـێوەیەکی بنـچینەیی) و قوتابخانـەی گـشتیدابەرپا بـوو. ئارکۆن وای دەبینـێ پێویستە سـەرلەنوێ گرفتـی عەڵمانییـەت بـە شـێوەیەکی جیـاواز بخرێتـە ڕوو. ئێـستا ئـەمڕۆ هەنـدێ لـە توێـژەران و بەرپرسـە گەورەکانی فەرەنسە باسی پێویستبوونی گەڵاڵەکردنی "عەڵمانییـەتی نـوێ" دەکەن.

9-ڕەنگـە ئـارکۆن لێـرەدا لـە بەرامبـەر فەڕەنـسییەکان دڵـڕەق بووبـێ. ئـەزموونی عەڵمانییانـەی فەڕەنـسە یەکێکـە لـە هـەرە ئەزموونـە کۆنـەکانی مێژوو وەك دواتـر ڕوون دەبێتـەوە. بـەڵام لێـرەدا هەمیـشە جیاوازییـەك لـە نێـوان نموونـە و واقیعـدا هەیـە، یـان لـە نێـوان تیـۆر و / پراکتیـك. ئـەمڕۆ فەڕەنسییەکان هەوڵدەدەن عەڵمانییەتێکی نوێ گەڵاڵە بکەن کە زۆر فراوانتر

بـێ لـە عەلمانییـەتی سـەدەی نـۆزدە، بـەڵام بـەبێ هـیچ تـەنازولێك لـەو دەستکەوتە ئیجابیانەی عەلمانییەتی سەدەی نۆزدەهەم بە دەستی هێناون کە بوارێکی گەورەی بۆ پێکهێنانی فەرەنسای نوێ ڕەخساند و جەنگە ئاینی و مەزهەبییـەکانی لـەناوبرد (بـە تایبـەتی جـەنگی نێـوان کاتۆلیـك و پڕۆتـستانت). بـەڵام سروشـتی ئـارکۆن ئاوایـە، کاتـێ قـسە بـۆ جـەماوەرێکی دیاریکراو دەکات لە بەردەمی خۆیاندا بە توندی ڕەخنەیان لێ دەگرێ.

10-مەبەستی ئارکۆن لە عەلمانییە پەڕگیرەکان ئـەو کەسـە پەڕگیرانـەن کە خوێندن و توێژینەوەی هەر ئاینێك ڕەت دەکەنـەوە تەنانـەت ئەگـەر لـە گۆشەنیگای کولتـووری و مێژوویـشەوە بێـت. ئاینـەکان –بـە بۆچـوونی ئـەو کەسانە- دەبێ بە تەواوی ڕەت بکرێنەوە نەك تەنها وەك سرووت و پەرستن (بێگومان لە قوتابخانە گشتییەکاندا) بەڵکو وەك بابەتیش بـۆ لێکۆڵینـەوەی زانـستی. بـەڵام ئـەمڕۆ فەرەنـسییەکان باسـی ئـەوە دەکـەن کـە پێویـستە "بابەتی مێـژووی ئاینـەکان" لـە قوتابخانـە گـشتییەکاندا بخوێنرێـت لەگـەڵ دوورخـستنەوەی فێرکردنـی سـرووت و پەرسـتنی هـەر ئاینێـك. بێگومـان سرووتەکان لە شوێنی تایبەتی خۆیاندا مومارەسە دەکرێن (واتە لە کەنیسە و پەرسـتگا و کنێـست و مزگـەوت) نـەك لـە فـەزای گـشتی کۆمـەڵگا یـان لـە قوتابخانەدا. نابێ بە هیچ جۆرێ منداڵان لەسەر تەفریقەی ئاینی و تایـەفی و مەزهـەبی ڕابهێنـرێن، دەنـا جـەنگی نـاوخۆیی دەبـێ بـە شـتێکی حـەتمی، فەرەنساش لـە ڕابـردوودا نرخێکـی زۆری بـۆ تەفریقـەی ئـاینی و مەزهـەبی داوە.

11-موسڵمانەکان گاڵتە بە بیری عەلمانییەت دەکەن و پێیان وایە ئەمە شتێکە تایبەتە بە مەسیحییەکان و ئەمان پێویستیان پێ نییە. بۆچی؟ لەبەرئەوەی ئیسلام –وەك ئەوان دەڵێن- بریتییە لە (دین و دونیا). سەیر ئەوەیە خۆرهەڵاتناسەکانیش هەر هەمان شت دووپات دەکەنەوە، وەك بڵێی

مەسیحییەت بە درێژایی سەدەکانی ناوەڕاست و تا سەدەکانی مۆدێرنە بریتی نەبووبێت لە (دین و دونیا). پاشان موسڵمانەکان دەڵێن عەلمانییەت لە بنەڕەتدا لە دژی کەهەنوت (پیاوانی کەنیسە) هاتۆتە ئاراوە و جا لەبەرئەوەی ئەم چینە لە ئیسلامدا بەو شێوە هەرەمی و پلەداریە بوونی نییە، لەبەرئەوە عەلمانییەت هیچ پەیوەندییەکی بە ئیسلامەوە نییە. خۆ ئەگەر بشڵێیت پرۆتستانت ئەو پێکهاتە هەرەمییەیان نییە کە لەلای پیاوانی ئاینی کاتۆلیکیدا هەیە و لەگەڵ ئەوەشدا دان بە عەلمانییەتدا دەنێن، ئەوا لەم کاتەدا نازانن وەڵام بدەنەوە. ئەمە جگە لەوەی ڕاست نییە بڵێیت چینی کەهنوت (یان شێخ و مشایخ) لە ئیسلامدا بوونی نییە. ئەمە لە ئیسلامیشدا هەیە بەڵام بە شێوەیەکی جیاواز لەوەی لەلای کاتۆلیکدا هەیە. هەموو مەشایخەکان هەمان پلە و گرنگییان نییە. بۆ نموونە فەتوای شێخی ئەزهەر زۆر گرنگترە لە فەتوای شێخێکی ئاسایی، سەرباری ئەوەی سیستمێکی پلەداریی هەرەمی لەلای شیعەدا بوونی هەیە.

12-لێرەدا مەبەست لە "بێلایەن" کەسێکە گوێ بە هیچ نادات و هەموو ئاینەکان ڕەت دەکاتەوە و نایەوێ لە ئاینەکان بکۆڵرێتەوە و هەروەها بەرگەی هیچ بەرپرسیارییەکی مەعریفی ناگرێت. ئەمەش هەڵوێستێکی زۆر ئاسانە و هیچ لەسەر خاوەنەکەی ناکەوێت.

13-لە ڕاستیدا ئەو شتەی ئارکۆن دەیەوێ، بریتییە لە لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری ئاینەکان نەك لێکۆڵینەوەیەکی دابڕاوی مێژووی هەر ئاینێك بە جیا، ئەمە تێڕوانینێکی بەرفراوانی ئەنترۆپۆلۆژییە کە ئارکۆن دەیەوێ بەسەر لێکۆڵینەوەی دیاردەی ئاینیدا بیسەپێنێ، سا هەر ئاینێك بێت و لەهەر کۆمەڵگایەك بێت. بەڵام ئەم تێڕوانینە ئەنترۆپۆلۆژییە بەرفراوانەی کە دیوارەکانی تایبەتمەندی و دەمارگیریی ڕیشەداکوتاوی ناو دەروون دەڕمێنێ، لە لایەن زۆر کەسەوە ڕووبەڕووی بەرگرییەکی توندوتیژ

دەبێتەوە بە هۆی حەنینیان بۆ ڕابردوو و ئولفەتی دێرینەیان بۆ ئەو گوتەزا دەمارگیری و ئاینییانەی لەگەڵ شیری دایکدا خواردوویانەتەوە، ئیدی ئەوانە هەمیشە دەبنە دیلی قاڵبە تیۆلۆژی و لاهوتییە کلاسیکییەکان و ناتوانن لە بەرامبەر تێڕوانینی ئەنترۆپۆلۆژیای نوێدا بکرێنەوە.

14-بەپێی ئەو تێڕوانینەی ئارکۆن کاری لەسەر دەکات، دیاردەی ئاینی تەنها بەسەر هەرسێ ئاینە یەکتاپەرستییەکانی ئیسلام و مەسیحی و یەهودیدا (واتە ئاینەکانی سرووش) پراکتیك نابێت، بەڵکو ئاینەکانی دیکەی وەکو بودی و کۆنفۆشیوسی و تێکڕای تەجەلیاتی پیرۆزگەرایی کۆمەڵگا بەشەرییەکانیش دەگرێتەوە. چونکە مومکین نییە کۆمەڵگایەکی بەشەری بەبێ پیرۆزگەرایی یان حەرام بوونی هەبێت. ئاینە پلورالیستی و پەیگانیەکانیش وەك سەرجەمی ئاینەکانی دی نوێنەری پیرۆزگەرایین لە کۆمەڵگاکانی خۆیاندا. بەمجۆرە تێڕوانینی ئەنترۆپۆلۆژیای نوێ (واتە زانستی مرۆڤ و زانستی بەراوردکاری) ئاینە پلورالیستی و پەیگانییەکانیش دەهێنێتە ناو گۆڕەپانی لێکۆڵینەوە و بایەخپێدانەوە بە پێچەوانەی ئەو تێڕوانینە تەقلیدییەی پێشوەخت ئەو ئاینانە ڕەت دەکاتەوە.

15-زانستی ئیتنۆلۆژیا (Ethnologie) زانستێکە لە سەدەی نۆزدەهەمدا سەری هەڵداوە و گەشەی کردووە بە تایبەتی لەو سەروبەندەی کە میللەتانی ئەورووپی لە ڕێگای هەڵمەتی داگیرکاریدا میللەتانی دیکەیان ناسی. ئەم زانستە لە ڕابردوودا تایبەت بوو بە لێکۆڵینەوەی ئەو میللەتانەی بە "سەرەتایی" و "دڕندە" و "سارد" ناودەبران بۆ جیاکردنەوەیان لە میللەتانی خاوەن "شارستانییەت" و "مێژوو" و "گەرم". ئێمە ئەو وشانەمان خستە ناو دوو جووت کەوانەوە چونکە شتەکان پتر ڕێژەیین. بەڵام سۆسیۆلۆژیا (زانستی کۆمەڵناسی) تایبەت بوو بە لێکۆڵینەوە لە کۆمەڵگا ئەورووپییەکان. ئەمڕۆ سنوور و دیوارەکانی نێوان ئەو دوو زانستە

ڕووخێنراون، بە تایبەتی لەسەر دەستی چەند بیریارێکی ئازادی وەکو، بۆ نموونە؛ پیێر بۆردیۆ.

16-لەوانەیە هۆی ئەم دوورخستنەوەیە بگەڕێتەوە بۆئەوەی کە ئەوروپا مەسەلەی ئاینی وەك کێشەیەکی توندی کۆمەڵایەتی و سیاسی (واتە جەنگە ئاینی و مەزهەبییەکان هەر لە سەدەی شانزهەمەوە) تێپەڕاندووە.. و ئێستا سەرقاڵی کێشەی دیکەیە. ئەمە لە کاتێکدا تا ئێستاش دنیای ئیسلامی و عەرەبی تێکچڕژاوەتە نێو "جەنگە ئاینی و مەزهەبییەکان". پاشان ئاین لە هەموو شوێنێکدا گرفتێکی هەنووکەیی و ئامادە و سووتێنەر و ترسناك پێکناهێنێ. نابێ ئەوەمان لەبیر بچێ کە لێرەدا جوداییەکی مێژوویی هەیە لە نێوان ئەوروپا و دنیای ئیسلامی. هەندێ کەس ئەو جوداییە مێژوویە لە ڕووی زەمەنییەوە بە (150-200) ساڵ دەپێون، واتە ماوەی نێوان شۆڕشی فەرەنسی و ڕۆژگاری ئەمڕۆ (وەك دەزانرێ شۆڕشی فەرەنسی لە ساڵی 1789دا هەڵگیرساوە).

17-کۆمەڵگاش هەروەکو تاکەکەس، دان بە حەقیقەتی خۆی و بە ڕاستیی پاڵنەرەکانی خۆیدا نانێت، بەڵکو بەردەوام دەیشارێتەوە بۆئەوەی وێنەیەکی تری ڕەونەقدارتر لە بارەی خۆی بخاتەڕوو. بەڵام زانستە کۆمەڵایەتی و مرۆڤایەتییەکان قودرەتی ئەوەیان هەیە ئەم پرۆسەی خۆشاردنەوەیە ئاشکرا بکەن و ڕووتیان بکەنەوە و دەمامکەکانی سەر ڕوخساری کۆمەڵگا هەڵدەنەوە بۆئەوەی حەقیقەتی ڕاستەقینەی خۆی بە تێکڕای پێکهات و بونیاد و وەزیفەکانی دەربکەوێت. هەموو کۆمەڵگایەك و هەموو تاکەکەسێك دەمامك دەپۆشێت بۆئەوەی حەقیقەتی خۆی بشارێتەوە و بەو جۆرە خۆی پیشان بدات کە خۆی دەیەوێت.

18-ئامانجی هەموو ئەم قسانەی ئارکۆن یەك شتە: دەرخستنی جیاوازیی ئابڕووبەری نێوان گوتاری ئایدیۆلۆژیی باوی جەزائیر و وڵاتە

عەرەبییەکانی تر لە سەرێك، وە لە نێوان ڕاستیی واقیع و هێزە زیندوو و مێژووییەکانی لە سەرێکی تر. لە ڕاستیدا ئەو گوتارە ئایدیۆلۆژییەی بە درێژایی چل ساڵ و بگرە تا ئەمڕۆش باو بووە، گوتارێکە وێنەی ڕاستەقینەی هەموو کۆمەڵگا عەرەبییەکان دەشارێتەوە یان دەیشێوێنێ.

19-بێگومان ئارکۆن نکوڵی لە دیموکراسیبوونی وڵاتانی وەکو فەرەنسە و ئەڵمانیا و بەریتانیا و.. هتد ناکات. بەڵام دەیەوێت بڵێ دیموکراسی هەمیشە بە ناتەواوی دەمێنێتەوە و بەردەوامیش پێویستیی بە دیموکراسییەتێکی زیاترە. کەچی لە وڵاتانی ئێمەدا لانی کەمی دیموکراسیەتیش بوونی نییە. ڕەخنەگرتنی ئارکۆن لە کەموکورتییەکانی سیستمی دیموکراسی بە هیچ جۆرێ بەو مانایە نییە کە لە دژی پرەنسیپی دیموکراسییە.

20-لێرەدا ئارکۆن گۆڕەپانی فیکری لە گۆڕەپانی کولتووری جیادەکاتەوە، ئەگەرچی زۆریش لە یەکدی نزیکن، لە ڕاستیدا گۆڕەپانی فیکری لە فەلسەفە و توێژینەوەی زانستییەوە نزیکترە، بەڵام گۆڕەپانی کولتووری چەند چالاکییەکی هونەری دەگرێتەوە، وەك: چالاکیی شیعری و ئەدەبی و سینەمایی و شانۆیی و سەماو.. هتد.

21-مەبەست لەوەیە هەر زمانێك گوزارشت لە واقیع بکات، بە تەبیعەتی حاڵ ناچارە تەرکیز بکاتە سەر هەندێ لایەنی ئەو واقیعە یاخود هەندێ دیاردەی ئەو واقیعە و هەندێکی تری فەرامۆش بکات. چونکە واقیع زۆر چڕ و زۆر ئاڵۆزترە لەهەر زمان و لەهەر گوتارێك. زمان وەك هێڵێکی ڕاست وایە بەڵام واقیع هەڵدەکشێ و دادەکشێ و لە هەموو ئاڕاستەیەکیدا لقی لێدەبێتەوە.

22-ئەمــە واتــە ڕیــشەی هــەموو ئاینــەکان یــەك ڕیــشەیە، یــان بــە دەربڕینێکی تر ئاتاجی ئاینی دواجار هەر یەك شتە و سەبارەت بە قووڵایی ناخی هەر فەردێك و هەر کۆمەڵگایەکی بەشەری هەمان پێداویستییە.

23-مەبەســت لــەو قاڵبــە تیۆلۆژییــە بــە مــیرات بۆماوانەیــە کــە تایبەتمەندیی هەر ئاینێك جێگیر دەکات و ڕێگە نادات لەگەڵ ئاینێکی دیکە پەیوەنــدیی هــەبێت بۆئــەوەی وەکــو ئــاینێکی دەگمــەن دەربکــەوێت کــە لــە هــەموو ئاینــەکانی تــر لــە پێــشتر بێــت. بــەڵام لــە پــشتی هــەموو ئــەو تایبەتمەندییانــەی لــە ڕووی تیۆلۆژییــەوە ئاوێتــە بــووە، یــەك ڕەگوڕیــشەی قووڵ هەیــە کــە ئــارکۆن لــەو ڕیــشەیە دەدوێ. هــەر ئــەو ڕەگوڕیــشەیەیە کــە مەنهەجی ئەنترۆپۆلۆژیی بەراوردکاری ئاشکرای دەکات و دەست بەسەر ئــەو ڕەگەزە هاوبەشانەدا دەگرێت کە لە هەموو بەشەرێکدا هەیە.

24-واتە وابەستەی ئــەو بارودۆخەیــە کــە تیایــدا ســەری هەڵداوە و لــە ســاتەوەختێکی زەمــەنی دیــاریکراوی ســاتەکانی مێــژوودا کەوتۆتــە ژێــر کاریگەریی ئەو دۆخەوە. بــەڵام ئیمانــداریکی تەقلیــدی پێــی وایــە کــە ئەمــە هــەر لــە ســەرەتاوە و بگــرە هــەر لــە ئەزەلــەوە هــەبووە و بەســەر مێــژوو و مێژووگەرایــشدا بڵنــد دەبێتــەوە. بــەڵام میتــۆدی نــوێی مێــژوو بــە ئاســانی چرکەساتی سەرهەڵدانی هەموو سرووتەکانمان بۆ دەردەخات (لە نوێژکردن و ڕۆژووگــرتن و حــەجکردن و.. هتــد) هــەروەها پەیوەنــدیی ئەمانــە بــە سرووتەکانی پێش خۆی سا لە کۆمەڵگای کۆنی عەرەبیدا بێت یان لــە ئاینــە تەوحیدییــەکانی تــر و تەنانــەت لــە ئاینــە دێرینــەکانی خۆرهــەڵاتی ناوەڕاستیش. ئــەوەی کــە زۆر لــە ســرووتە دەرەکی و ناوەکییــەکانی هــەموو ئاینێــك قــووڵترە بریتییــە لــەو ســۆزە قووڵــەی کــە لــە پــشتی یــان لــەژێر سرووتەکانەوە پەنهانە، دیسان بریتییە لەو ئاتاجە ئاینییە یان ئەو بونیــادە بنەڕەتییەی کــە بــۆ مــاوەی چــەندین ســەدە تێڕوانینــی مرۆڤیــان بــۆ دنیــا و

دەوروبەرەکەی دیاری کردووە، ئەوەی کە بووە مایەی داهێنانی ئەو پەرستن و سرووتانە.

25-بێگومان نابێت خوێنەر وا تێبگات کە ئارکۆن لێرەدا لە دژی عەقڵ و عەقڵانییەتە. ئەم پیاوە لە مەوقعێکی زۆر پێشکەوتووی ئیپستیمۆلۆژی و عەقڵانیی ئەم چەرخەوە قسە دەکات. باوەڕی ئارکۆن بە عەقڵ و عەقڵانییەت سنووری نییە. چەمکی عەقڵیش بە بەراورد بە چەرخی کلاسیکی گۆڕانی بەسەردا هاتووە. میشێل فۆکۆ لە تێزە ناودارەکەیدا لە بارەی "مێژووی شێتی لە چەرخی کلاسیکیدا" مەودای ئەو بەنێویەکداچوونەی دەرخستووە کە لە نێوان عەقڵ/ و ناعەقڵدا هەیە، یان لە نێوان خەیاڵ و شەتەحات لە زەینی هەموو مرۆڤێکدا و تەنانەت لە زەینی عەقڵمەندە گەورەکانیش. واتە عەقڵێکی پەتی و تەمام عەیار و بێگەرد کە تێکەڵ نەبووبێ بە هیچ شتێ، بوونی نییە، ئەمە سەبارەت بە تێڕوانینی ئیپستیمۆلۆژیای نوێ بووە بە چەمکێکی کۆن و بەسەرچوو. عەقڵ پێویستیی بە تەڕایی خەیاڵ و شیرینیی وەهم هەیە بۆئەوەی بجووڵێتەوە و کاربکات و لە گەیشتن بە دەرەنجامێك سەرکەوتوو بێت. بەڵام عەقڵێکی ئەدەواتی و بیرکارییانەی سارد کە چەرخی تێکنۆلۆژیا هێناویەتی بەو پێیەی ئەمە لوتکەی عەقڵ و عەقڵانییەتە، ئەمڕۆ دووچاری ڕەخنەگرتنێکی توند بۆتەوە لەسەر دەستی گەورە بیریارانی وەکو یۆرگن هابرماس و قوتابخانەی فرانکفۆرت و بەر لەمانیش ئادورنۆ. لێرەدا عەقڵ هەیەو عەقڵیش هەیە، واتە هەموو عەقڵەکان یەکسان نین. بۆ نموونە کاتێ ئارکۆن لە شوێنێکی تردا چەمکی عەقڵی ئیسلامیی کلاسیکی گەڵاڵە دەکات، ئەوە لەوێدا لە عەقڵێکی تایبەتی دەدوێ کە مەرجدارە بە کات و شوێن و بە تواناکانی ئەو عەقڵە.

26-لێرەشـدا دەبـێ لەگـەڵ ئارکۆنـدا بـین و هەنـدێ لـە بۆچـوونەکانی ڕوونـتر بکەینـەوە بۆئـەوەی خوێنـەر لـە بـەدحاڵیبوون و تێگەیـشتنی هەڵـە دووربخەینـــەوە، چـونکە مەســەلەکە ورد و ئــاڵۆز و ترسناکیــشە. یەکــەم، سەبارەت بە عەقڵی لاهوتیی کە بۆ ماوەی چەندین سەدە دەسـەڵاتی بەسـەر خۆرئاوادا بەهێز بوو، لەوێدا زانای ئایینی (تیۆلۆژیست) ماهیەتی عـەقڵێکی کامڵ و بێ هەڵەی لە ڕێگـەی مۆنۆپـۆلیزەکردنی تەفسیری دەقـەکان، دیـاری دەکـرد. بـەڵام ئێمـە ئـەوە دەزانـین کـە تێکـستە پیرۆزەکـان لـە بەرامبـەر چەندین مانادا کـراوەن و مانـای جیـاواز هەڵدەگرن، قەتیـسکردنی تێکستی پیرۆز لە یەك مانادا جگە لە مومارەسەکردنی ستەمکاری شـتێکی تـر نییـە. کەسی ڕاڤەکار (یان زانای لاهوت) ئەویش مرۆڤە و لـە هەڵـە بێبـەری نییـە، بەڵام ئەو وا لە خەڵکی دەگەیـەنێت کـە بـێ هەڵەیـە. پاشـان مۆنۆپـۆلکردنی یـەك مانـای شـەرعی لـە گۆشـەنیگای مـەعریفی و تەنانـەت لـە گۆشـەنیگای ئاینیشەوە مەقبول نییە. چونکە لێرەدا چەندین هێڵ یان چەندین تەوژمی تیۆلۆژی لەناو یـەك ئاینیـشدا هەیـە نـەك تـەنها یـەك هێـڵ. بـۆ نموونـە لـە ئـاینی مەسـیحیدا ئـەم هێـڵ و تەوژمانــە هــەن: کـاتۆلیکی، پڕۆتــستانتی، ئەرتۆدۆکسی، لەناو ئیسلامیشدا: سوننی، شیعە، خـارجی.. هتـد. لـە دواییـدا دیکارت و عەقڵی زانستیی نوێ هاتن و مرۆڤی ئەوروپییان لە دیلی دۆگمایی و مەیلی سکولاستیکی ڕزگـار کـرد و پاشـان دەسـەڵاتی خـود یـان سـەروەریی خودیـان سـەپاند، واتـە دەسـەڵاتی عـەقڵی بەشـەری کـە بـە نێـو پـشکنین و ئـەزموون و پێوانـەی بیرکـاریی وردا تێدەپـەڕێ. ئـەو شـتەی لێـرەدا ئـارکۆن ڕەخنەی لێـدەگرێ بریتـی نییـە لـەو ڕزگارکردنـە گەورەیـەی عـەقڵ، بـەڵکو بریتییە لە گواستنەوەی عەقڵی دیکارتی کە بە تێپەڕبوونی زەمەن بـوو بـە عەقڵێکی وشك و ڕەق و دۆگما، هـەروەکو ئەمـە بەسـەر هـەموو ئـەو عەقڵـە گەورانــەدا دێــت کــە بزاوتــە مێژووییــە گــەورەکان دادەمــەزرێنن. ئــەو

ڕەخنەیەی ئارکۆن ئاراستەی عەقڵی دیکارتی دەکات، ئەمڕۆ لە نێوەندی ژینگە زانستییە فەڕەنسی و ئەورووپییەکاندا بووە بە شتێکی مەقبول بە تایبەتی لە دوای بڵاوبوونەوەی توێژینەوەکانی میشێل فۆکۆ و یۆرگن هابرماز و ڕەخنەگرتنی ئەم دوو بیریارە لە سەرجەمگیری یان توتالیتاری عەقڵی کلاسیکی ئەورووپی. کاتێ دیکارت عەقڵی بەتاڵ کردەوە لەهەر عاتیفە و لەهەر خەیاڵێك و پێی وابوو خەیاڵ شتێکە لە دەرەوەی عەقڵدایە، بەمە شارستانییەتی ئەورووپی -واتە شارستانییەتی زانستی و پیشەسازی نوێ-ی دامەزراند. بەڵام هاوکات کاریگەریی خەیاڵ و تەڕایی خەیاڵی لەناوبرد و دەوری خەیاڵی لە بنیاتنانی شارستانییەت و کارکردندا پووچ کردەوە.

پاشان ئەم عەقڵە لە چەرخی ئەمڕۆماندا –واتە چەرخی ئەمریکی و تێکنۆلۆژی و ئیستهلاکی- گۆڕا و بوو بە عەقڵێکی ئامێری و تەکنیکی بەرتەسك و ژمێریارییەکی سارد.. تەنها ئەم لایەنەیە کە ئارکۆن ڕەخنەی دەکات نەوەکو عەقڵ بە شێوەیەکی گشتی یان عەقڵانییەتی ڕینیە دیکارت لە چرکەساتی یەکەمی سەرهەڵدانیدا بەر لەوەی ببێت بە ئەرتۆدۆکسییەکی وشك.

27-واتە لێکۆڵینەوەی زانستیی بەراوردکاریی بۆ دیاردەی سرووش هێشتاکە بە شێوەیەکی پێویست دەستی پێ نەکراوە. هەموو تایەفەیەك و هەموو ئاینێکی گەورە لەناو سرووشە تایبەتییەکەی خۆیدا خۆی داخستووە و پێی وایە تەنها سرووشی خۆی سرووشێکی ڕاست و دروستە، سرووشێك لە سەرووی کات و شوێن و مێژووەوە ڕاوەستاوە، هاوکات سرووشی ئاینەکانی تر ڕەت دەکاتەوە و بە سرووشێکی ساختەی دەژمێرێت. ئەم سرووشە لەلای ئەوان ڕەهای حەقیقەتە یان حەقیقەتێکی ڕەهایە. باشە چۆن لەم ئاستەنگە بێینە دەرێ؟ بێگومان لە ڕێگەی کرانەوە لە بەرامبەر

ئـەوانی دی و ئەنجامـدانی لێکۆڵینـەوەی بـەراوردکاری و ئـیعتراف کـردن بـە ئـەزموونی ڕۆحـی ئایینیـەکانی تـر و پاشـان بـە شـێوەیەکی تایبـەتی تەرکیزکردنە سەر مەسەلەی پەیوەندی نێوان سرووش و مێژوو. ئەو شتەی کە چەرخی پۆزەتیڤیزم لە سـەدەی نۆزدەهەمـەوە کردوویـەتی بریتییـە لـە فەرامۆشکردن و لابردنی سرووش بێئەوەی لێکۆڵینەوە و پشکنینێکی جیدی بـۆ ئـەنجام بـدرێت و گوایـە ئەمـە سـەر بـە زەمەنێکـە تـەواو بـووە و بەسەرچووە و ئیتر پێویست ناکات گرنگی پێ بدرێت. بەڵام ئەمڕۆ دەبینین بایەخدانێکی مەعریفی نوێ بە دیاردەی ئاینی و بە تایبەتیش بـە دیـاردەی سرووش سەری هەڵداوە. ئەم بایەخپێدانەش مانای گەڕانەوە بـۆ ڕابـردوو و شـێواز و بـەهاکانی ڕابـردوو نییـە، بـەڵکو مانـای ئەوەیـە تیـشکێکی نـوێ دەخرێتە سەر دیاردەیەك بەقەدەر مێژوو کۆنە.

28-مارکـسیزمی ئەرتۆدۆکـسی کاتـێ ئـەوەی ڕاگەیانـد کـە فاکتـەری ئابووری لە مێژوودا و لە هەموو دۆخێکیشدا فاکتەرێکی یەکلاکەرەوەیە، لـە ڕاسـتیدا بـە جـۆرە پەلەکردنێکـەوە مەسـەلەکانی یـەکلاکردەوە. کـاتێکیش ڕایگەیاند کە فاکتەری ئاینی دەچێتە سەر بونیادی سـەروو (یـان: سـەرخان) نـەك بونیـادی ژێـرەوە (ژێرخـان)، لێرەشـدا دیـسان پەلـەی کـردووە و لێکدانەوەیەکی خێرا و سادەگۆییانەی بـۆ مەسـەلەکان خـستۆتە ڕوو. بـەڵام ئـەمڕۆ ئێمـە لـە میـانی دۆزینـەوە گرنگـەکانی ئەنترۆپۆلۆژیـستە هاوچـەرخەکانەوە ئـەوە دەزانـین کـە مەسـەلەکان زۆر لـەوە ئـاڵۆزترن بـەو سادەکارییە باسبکرێن. مێژوو لە ڕێگەی تاکە فاکتەرێکەوە یەکلا ناکرێتەوە، بـەڵکو لـە ڕێگـەی چـەندین کـارکرد و فاکتـەری دیکـەوە تەماشـا دەکرێـت. هەندێ جـاریش –بـەپێی بـارودۆخ و هەلومەرجـەکانی ژیـان- فاکتـەرێك لـە فاکتەرەکانی تر گرنگتر و بایەخدارتر دەبێـت. ئەمـە جگـە لـەوەی جـاری وا هەیە فاکتەری خەیاڵ یان ئەفسانە یان "سەرخان"دەشێت ببێت بە هێزێکی

مادی فشارهێن بۆ سەر چارەنووسی مێژوو و کۆمەڵگا بەشەرییەکان. ئەوسا بونیادی سەرەوە "سەرخان" دەگۆڕدرێ و دەبێ بە بونیادی ژێرەوە، یان "ژێرخان"ێکی ڕاستەقینە.

29-مەبەستی ئارکۆن لە (خەیاڵکراوی گەورە) ئەو وەهمە گەورەیەیە کە دەسەڵاتی بەسەر ئاگایی ملیۆنان کەسدا هەیە، ئەوانەی پێیان وایە مومکین نیە دەسەڵاتێك هەبێت وابەستەی دەسەڵاتی ئاینی نەبێت. سەیر ئەوەیە ئەم وهمە تا ئەمڕۆش بوونی هەیە و بەردەوامە سەرباری سروشتی ستەمکاری و توندوتیژی دەسەڵاتەکان و ڕژێمە سیاسییەکان. بەڵام وردە وردە ئەو وەهمە نامێنێت ئەگەر زانیمان ئەمە لە سەردەمی ئومەوییەکانەوە شکڵی گرتووە کاتێك فەقیهەکان ڕازی بوون بەوەی بەرگی شەرعیەت بکەن بەبەر دەسەڵاتی نوێدا کە لە ڕێگەی هێزی چەکدارییەوە گەیشتە دەسەڵات نەك لە ڕێگەی شەرعیەتی ئاینی.

پاشان ئەم وەهمە زۆر کۆنە و ڕیشەیەکی دێرینی هەیە. کاتێکیش وەهمێکی لەو جۆرە لەو سەردەمەوە تا ئەمڕۆ بەردەوام دەبێت و بە قۆناغی عەباسییەکان و فاتمییەکان و تورکەکاندا تێدەپەڕێ و دەگاتە ڕۆژگاری ئەمڕۆمان، ئەوە دەبێتە یەکێ لە پێدراوە گەورەکانی مێژوو. بەمجۆرە وەهم دەبێت بە حەقیقەتێکی ماتریالی و ڕووی مێژوو دەگۆڕێت.

30-مەبەست لە (گوتاری کۆمەڵایەتی) گوتاری ژمارەیەکی گەورەی خەڵکییە لە کۆمەڵگادا، کەواتە ئەمە گوتاری بە کۆمەڵە نەك گوتارێکی تاکەکەسی، ئەمە گوتاری سەرانسەری کۆمەڵگایە.

31-واتە عەقڵی ئیسلامیی کلاسیکی بەرهەمی کێشمەکێشی نێوان دوو ڕەوت یان دوو تەوژمی ململانێکاری ئەو سەردەمە بوو: تەوژمی ئەهلی حەدیس و نەقڵ/ تەوژمی ئەهلی ڕەئی و عەقڵ (یان: تەوژمی فیقهی/ و

تەوژمی فەلسەفی). هەریەکە لەم دوو تەوژمە ناچار بوون هەندێ تەنازول بۆ یەکتری بکەن.

32-لێرەدا مەبەست لە خەیاڵکراوی جەماوەرییە کە لە دوای شۆڕشی فەڕەنسەوە شکڵی گرت و شوێنی خەیاڵکراوی کاتۆلیکی و پاشایی گرتەوە. ئەم جۆرە خەیاڵکراوەیە ئەمڕۆکە ئاگایی ئەو فەڕەنسییە دەجووڵێنێ کە لە قوتابخانەی عەلمانییەتدا خوێندوویەتی و لەناو ئەو کۆمارەدا ژیاوە کە جیل فیری لە سەدەی نۆزدەهەمەوە دایمەزراندووە. کاتێك دەڵێین "بەهای کۆماری" لە فەڕەنسەدا وەك ئەوە وایە بڵێین "بەهای عەلمانی".

33-ئەم چەشنە باوەڕە لەناو موسڵمانەکان و لە ناوەندی خۆرهەڵاتناسانیشدا بڵاوە، بە جۆرێ بڵاوە کە لەلای ئەوان قابیلی گفتوگۆ نییە! ئەمە سەبارەت بە ئاگایی ژمارەیەکی ئێجگار گەورەی موسڵمانان شتێکی نەگۆڕ و بەڵگەنەویستە. بەڵام واقیعەکە تەواو پێچەوانەی ئەمەیە. ئیسلام (ڕۆحی) و (زەمەنی) لەگەڵ یەکدی تێکەڵ ناکات و لە یەکتریشیان جیاناکاتەوە. لە ڕاستیدا دروستکردنی کۆمەڵگا و پلەی پێشکەوتنەکەیەتی کە تێکەڵکردن یان جیاکردنەوە دەسەپێنێ. ئەوکاتەی کۆمەڵگا ئەوروپییەکان لە قۆناغی سەدە ناوەندییەکانی مەسیحییەتدا دەژیان، ئەوانیش لایەنی ڕۆحی و لایەنی زەمەنییان تێکەڵ دەکرد، کاتێکیش لە ڕێگەی پیشەسازی و شۆڕشی زانستی و فیکریی نوێدا بونیادی ڕۆحی و زەمەنی گۆڕانکارییان بەسەردا هات یان ڕاستتر ئاوەژوو بوونەوە، ئەوسا ڕۆحی و زەمەنییان لە یەکتر جیاکردەوە. ئەمە زۆر بە سادەیی حەقیقەتی مەسەلەکانە و ئەمە پەیوەست نییە بە تایبەتمەندیی ئیسلامەوە تا لە ئاینەکانی دیکەی جیابکاتەوە وەکو خۆیان دەڵێن. کاتێ ئیسلام لە شارستانییەتی خۆیدا دەژیا، ئاستێك لە عەلمانییەتی بەخۆوە بینی.

34-چونکە بە تەنها تەرکیزکردنە سەر نموونەی ئەوروپی، دەیکات بە نموونەیەکی ڕەها و قەبە کە دەکەوێتە دەرەوەی کات و شوێنەوە. ئەو باوەڕەی کە گوایە ئەوروپییەکان لە هەموو کەس باشتر و لە پێشترن، هەوڵی داوە ئەم جۆرە بیرۆکەیە بسەپێنێ کە میللەتە ئەوروپییەکان لە میللەتانی دی باشتر و لەپێشترن و هەموو بەراوردکردنێکی نێوان خۆیان و ئەوانی دی ڕەت دەکەنەوە چونکە پێیان وایە لە هەموو جیهاندا هیچ ئەزموونێك نییە هاوشانی ئەزموونی ئەوان بێت.

35-ئارکۆن وای دەبینێ دیاردەی سەرکەوتنی شارستانیەتی ئەوروپی دەگەڕێتەوە بۆ فاکتەری بەردەوامبوون و سەرخستن (واتە بەردەوامبوونی سەرکەوتنەکان یان سەرکەوتنی بەردەوام) کە هەر لە سەدەی شانزەهەمەوە تیایدا دەژین. ئەمە لە کاتێکدا پێشکەوتن و پەرەسەندنی عەقڵانی و ژیاری لە بواری عەرەبی-ئیسلامیدا پەرەسەندنێکی پچڕپچڕ و کورتخایەن و کورتمەودا بووە (بۆ نموونە: ساتەوەختی هارون ڕەشید، ساتەوەختی مەئمون، ساتەوەختی عضد الدولة). شکستی بورژوازیی بازرگانیش بووەتە مایەی شکستی شارستانیەتی عەرەبی-ئیسلامی لە چەرخی کلاسیکیدا. چونکە "هێزی ماتریالی" لە هەموو شوێنێکی دنیادا پایەیەکی گرنگی ڕێنیسانسی عەقڵی و ئازادیی بیرکردنەوەیە (بۆ نموونە بڕوانە ڕێنیسانسی هۆڵەندە لە سەدەی شانزەهەم و حەڤدەهەم کە تیایدا ئازادیی بیرکردنەوە پایەدار بووە بە بەراورد بە وڵاتە ئەوروپییەکانی تر)، بیرمەندە ئازادەکانی ئەوروپا کتێبەکانی خۆیان لە هۆڵەندەدا بڵاو دەکردەوە نەك لە فەرەنسە یان لە ئینگلتەرە.

36-بەر لە سەرکەوتنی چەمکی "خۆرئاوا" بە مانای عەلمانیی وشەی خۆرئاوا، سەرانسەری ئەوروپا بە جیهانی مەسیحی ناودەبرا، لە دواییدا بە خۆرئاوا ناوبرا.

37-فیرنـــان برۆدیـــل (1902-1985) یەکێکـــە لـــە گـــرنگترین مێژوونووسە هاوچەرخەکانی فەڕەنسە. لێکۆڵینەوەیەکی درێژی لە بارەی شارستانیەتی ئەوروپا ئەنجام داوە و لە ساڵی (1980)دا لە کتێبێکی گەورەدا بە سێ بەرگ بە چاپی گەیاندووە. ناونیشانی کتێبەکە بەمجۆرەیە:

شارستانییەتی ماتریالی، ئابووری و کاپیتالیزم لە نێوان سەدەی پانزەهەم و هەژدەیەمدا –لە بڵاوکراوەکانی ئارمان کولان- پاریس- 1980.

38-مەبەستی ئارکۆن پاشەکشەکردنی گۆڕەپانی ئاینییە لە ژیانی گشتیدا، بۆئەوەی ئاین تەنها لە ژیانی تایبەتیی تاکەکەسدا بمێنێتەوە نەك هەیمەنەیەکی تەواوی هەبێت و وەکو جاران هەموو فەزای گشتیی کۆمەڵگا داگیر بکات. -واتە نابێت باوەڕدارە تەقلیدییەکان لە ئاستی ئەم مەسەلەیەدا لە باوەڕی خۆیان بترسن. لە راستیدا ئەم زانستانە نابنە مایەی ونبوونی باوەڕ، بەڵکو دواجار دەمانگەیەننە باوەڕێکی نوێ کە زۆر لە باوەڕی کۆن کراوەتە تر و فراوانترە، واتە ئیمانی تازە لە ئیمانی بەرتەسکی کۆن کراوەترە. ئیمانیش مێژووی خۆی هەیە. لێرەدا چەندین جۆر ئیمانی ئایینی هەیە: ئیمانی سەرەتایی، ئیمانی سەدەکانی ناوەڕاست، ئیمانی سەردەمی مۆدێرنە..

39-لێرەدا مۆرکی بەراوردکاریی لێکۆڵینەوەکانی ئارکۆن دەردەکەوێ. لە ڕێگای بەراوردکارییەوە شتەکان ڕوون دەبنەوەو حەقیقەتی ڕاستەقینەیان ئاشکرا دەبێت. بۆیە ئارکۆن هەمیشە، لە کاتی شیکردنەوەی ئەزموونی ئیسلامیدا، باسی ئەزموونی جولەکەو ئەزموونی مەسیحیش دەکات.

40-ئەم بێلایەنییە ساردوسڕەی خۆرهەڵاتناسەکان هەڵوێستێکی ئیپستیمۆلۆجیانەی زۆر کەم بێلایەنی لە پشتی خۆیدا شاردۆتەوە. لە راستیدا خۆرهەڵاتناسان لەو باوەڕەدان مەسیحییەت زۆر لە پێش

ئیسلامەوەیەو بگرە جیاوازییەکی ڕیشەییان لە نێواندا هەیە بە ئەندازەیەك هیچ پەیوەستێك لە نێوانیاندا نییە، یان پێیان وایە ئیسلام کۆپییەکی دووپاتکراوی مەسیحییەتو یەهودییە. پاشان ئەوان پرەنسیپی لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری ڕەتدەکەنەوە بەو شێوەیەی ئەمڕۆ لە لایەن زانستە مرۆڤایەتیو کۆمەڵایەتییەکاندا پراکتیزە کراوە بە تایبەتی ئەنترۆپۆلۆژیا. لەبەرئەوە شۆڕشی میتۆدیو ئیپستیمۆلۆژیی ئارکۆن بەسەر میتۆدی خۆرهەڵاتناسیی کلاسیکی دەستی پێکرد. ئەو لەو پرەسەنیپەوە دەست پێناکات کە پێشوەختە بڕیار لەسەر باڵادەستبوون یان باشتربوونی سروشێك بەسەر سروشێکی ترەوە دەدات، واتە ئەو لە لێکۆڵینەوە زانستیو میتۆدییەکانیدا پرەنسیپی باشتربوونی ئاینێك لە ئاینێکی دی ڕەتدەکاتەوە.

41-میتۆدی فیلۆلۆجی میتۆدی سەرانسەری خۆرهەڵاتناسیی کلاسیکییە. ئەم میتۆدە لە دەستنوسەکان دەکۆڵێتەوەو ساغیان دەکاتەوەو چاپیان دەکاتەوەو دەستدەکات بە خوێندنەوەیەکی زمانەوانیی تەقلیدیی دەستنوسەکان، هەروەها باسی کاریگەریی دەقەکانی پێشتر بەسەر دەقەکانی دواتر دەکات. جا لەبەرئەوەی قورئان لە ڕووی زەمەنییەوە لە پاش تەوراتو ئینجیلەوە هاتووە، دەبینین بە خۆشحاڵییەوە باسی کاریگەریی تێکستەکانی تر بەسەر قورئانەوە دەکەن، لێرەوە دەگەنە ئەو دەرەنجامەی کە قورئان شتێك نییە جگە لە دووپاتکردنەوەی تەوراتو ئینجیل.. واتە قورئان تەنها تەقلیدە.

42-ئەوانە هەمیشە ناوەڕۆکی عەقیدە ئاینییەکان لە پەیوەستیاندا بەو ژینگەو بەو بارودۆخانە بەتاڵ دەکەنەوە کە تیایدا بۆ یەکەمجار سەریانهەڵداوەو گەشەیان کردووە (واتە ناوەرۆکی باوەڕی ئاینی نابەستنەوە بە شوێنو دۆخی یەکەمین سەرهەڵدانیەوە) و پێیان وایە عەقیدەی ئاینی ئەو گەوهەرە جێگیرو نەگۆڕەیە کە لە سەرووی کاتو شوێنەوە دەوەستێت.

ئەمەش خاسیەتی مێژووی تەقلیدیی فیکرەکانە کە پابەندە بەو میتۆدە فیلۆلۆجیەی لە نێوەندی خۆرهەڵاتناسیدا بڵاوە. بەڵام مێژووی سیستمەکانی فیکر بەو شێوەیەی میشێل فۆکۆو سەرجەمی زانستی نوێ گەڵاڵەیان کردووە، دان بە لێکدابڕانی نێوان فیکرو واقیعدا نانێتو باوەڕی بە لێکترازانی فیکرو واقیعی مێژووییدا نیە.

43-ئارکۆن مەبەستی ئەوەیە ئەو ئیسلامەی کە خۆرئاوا بۆ یەکەم جار ناسیویەتی، ئیسلامی چەرخی شارستانیەتی کلاسیکیو چەرخی زێڕینی خۆی نەبوو، بەڵکو ئیسلامێکی سکولاستیکیو دۆگمایی بوو، لێرەوە ئەو هەموو حوکمە پێشوەختو کلێشەدارانە بەرهەم هێنراون کە لەسەر موسڵمانانی ئەورووپاو خۆرئاوا بە گشتی دروست بوون، حوکمی پێشوەخت وەکو ئەوەی کە دەڵێت: موسڵمان کەسێکە باوەڕی بە قەدەرو تەوەکول بە خواو ئەو شتانە هەیە، یان: موسڵمان تەسلیمبووی دەستی بارو زروفە، یان: ئیسلام دژی پێشکەوتنو شارستانیاتە.. هتد.

44-مەبەست لە هیومانیزمی گەردوونی، هیومانیزمی چەرخی کلاسیکی ئەورووپیە کە بانگەشەی جیهانیبوونو گەردوونیی دەکرد، بەڵام لە واقیعدا پابەندی دۆخی ناوچەیی بوو سەرباری دینامیکیەتو چالاکیەکانی. هەروەها پتر هیومانیزمێکی تیۆریو ئەبستراکتی بووە وەك لەوەی هیومانیزمێکی فیعلیو واقیعی بێت. ئەم هیومانیزمە لەم ساڵانەی دواییدا ڕووبەڕووی ڕەخنەگرتنێکی زۆر بووەوە لەسەر دەستی هەندێ لە بیریارانی فەرەنسیو ئەورووپی وەك میشێل فۆکۆو جیل دۆلۆزو زۆری تریش.

45-ئەمە واتە نووسینە نامێژوویيو نازانستییەکان لە بارەی ئیسلام تا ئەمڕۆش زۆر زیاترن لە نووسینە زانستیو مێژووییەکان. ئەم حاڵەتە لە هەردوو لایەنی عەرەبی- ئیسلامیو ئەورووپی- خۆرئاواییشدا هەمان شتە.

پاشان لێرەدا ململانێیەکی زۆر ناهاوتا هەیە لە نێوان هێزە پێشکەوتووەکانو هێزە کۆنەپارێزەکان.

46-زۆرجار ئەورووپییەکان هەموو کردەوەیەکی نادروستو هەموو هەڵسوکەوتێکی ناشایستەی کۆمەڵگە عەرەبیەکان دەلکێنن بە قورئانەوە. پێیان وایە موسڵمان بۆیە ڕەفتارێکی دیاریکراوی هەیە چونکە قورئان وا دەڵێت، موسڵمان بۆیە ئەو شتە ناکات چونکە قورئان حەرامی کردووەو..... هتد لەم جۆرە قسانە. لە واقیعیشدا قورئان شتێکەو هەڵسوکەوتی مرۆڤیش لە کۆمەڵگەدا شتێکی ترە. قورئان گوتارێکی ئاینییەو زمانێکی مەجازیی بڵندگەرای هەیەو مومکین نییە لەناو هەندێ قاڵبی دیاریکراوو لەناو هەندێ ڕێسای وشکو نەگۆڕدا قەتیس بکرێت، کە دواتر موسڵمانەکان ئەو چەشنە ڕەفتارەیان بەرامبەر بە قورئان نواند (نابێ ئەوەشمان لەبیر بچێ کە مەسیحیەکانیش لە بەرامبەر ئینجیلدا هەمان شتیان کردووە). بۆیە دەبینین پێکهاتە تیۆلۆجیو لاهوتییەکان لە کاتێکی دواتردا گەڵاڵە کراونو، زمانی هێمایی قورئانیش لە چەند قاڵبێکی دیاریکراودا قەتیس کرا. ئەوە بوو دواتر بە ئارەزووی خۆیان بە ناوی قورئانەوە شتی تریان دەوتو لەگەڵ پێداویستیو بارودۆخی سەردەکەمەی خۆیاندا دەیانگونجاند. لەگەڵ تێپەڕبوونی زەمەنیشدا وردە وردە پێکهاتە تیۆلۆجییەکان شکڵێکی موتەعالیو پیرۆزیان وەرگرتو هەندێ جار لە پیرۆزیدا دەگەنە ئاستی قورئان، لە کاتێکدا ئەو شتانە بە تەواوی دروستکراوی بەشەرنو فوقەهاکان خوڵقاندوویانە.

47-بەم مانایە جاحظ و قوتابیەکەی (واتە: تەوحیدی) زۆر مۆدێرنترن لە گەورە تیۆریسانی تەوژمە ئیسلامیو عەرەبیەکانی ئەمڕۆ.

48-واتە کەرەستەکانی مۆدێرنەو تەکنیکە پێشکەوتووەکانی، چەندە دەشێت بۆ ئازادیو داهێنان بەکاربهێنرێن، بەقەدەر ئەوەش دەشێت بۆ

مەبەستی ستەمو داپڵۆسینو تەسککردنەوەی ئازادییەکان بەکاربهێنرێن. میشێل فوکۆ لە چەندین کتێبیدا ئەم شتەی زۆر بە جوانی دەرخستووە، بە تایبەتی لە لێکۆڵینەوەکانیدا لە بارەی "شێتی" و "زیندان".

49-ئەمە ئەو هەڵوێستە ئیپستیمۆلۆژی (مەعریفی)یەیە کە ئارکۆن وەك توێژەرو بیریارێك پشتگیری دەکات. ئەمە هەڵوێستێکی پر لە جووڵەو دڵەڕاوکێو وریایە، کڕکەوتن لەسەر شتێکی کۆتایيو جێگیر ڕەت دەکاتەوە.

50-مەبەستی ئارکۆن لە هەڵوێستی گومانکاری ئەو هەڵوێستە عەدەمیو پوچگەراییە باوەیە کە ئەمڕۆ لەلای بەشێکی زۆری ڕۆشنبیرە ئەوروپاییەکاندا هەیە. لێرەدا جیاوازییەکی گەورە هەیە لە نێوان هەڵوێستی گومانکاری کە دەبێتە مایەی نەزۆکیو مەرگ، و هەڵوێستی گومانکردنی داهێنەرانە لە پێناوی دۆزینەوەی حەقیقەتی نوێدا.

51-ئەمڕۆ زاراوەی ئارکیۆلۆجیا لە نێوەندە زانستییەکاندا بووە بە زاراوەیەکی بڵاو، بە تایبەتی لەو کاتەوەی کە میشێل فۆکۆ لە ناوەڕاستی شەستەکاندا دایهێنا (ئارکیۆلۆجیای زانستە مرۆڤایەتیەکان، ئارکیۆلۆجیای مەعریفە.. هتد). ئاشکرایە لێرەدا وشەی ئارکیۆلۆجیا بە مانا مەجازییەکەی بەکارهێنراوە نەك بە مانای زانستی شوێنەوار. لێرەدا مەبەست لەم وشەیە گەڕانە لە قووڵایی شتەکانداو هەڵدانەوەی شتە شاراوەکانی ژێرەوەو دۆزینەوەی ڕەگەکانی، بۆ ئەوەی بزانین چۆن ئەم شتانە بۆ یەکەم جار دەرکەوتوونو شێوەیان گرتووە. بەڵام زاراوەی "ئارکیۆلۆجیای مانا" واتە هیچ مانایەك ئەزەلیو کۆتایی نییە، بەڵکو هەر مانایەك چرکەساتی سەرهەڵدانو شکڵگرتنی هەیەو هەروەها ساتەوەختی تێکچوونو ڕمانیشی هەیە بۆ ئەوەی مانایەکی تری نوێ شوێنی مانا کۆنو بەسەرچووەکە بگرێتەوە.

52-زاراوەی ئەرسەدۆکسیزم یان ئەرتەدۆکسیزم (الارثذوكسية) زۆر گرنگە بۆ تێگەیشتن لە فیکری ئارکۆن‌و بیری سەرجەم زانستە مرۆڤایەتییەکان بە گشتی. لێرەدا دەشێت مانا زاراوەییەکەی بەسەر بۆ نموونە مارکسیزمیشدا پراکتیك بکرێت. ئەم زاراوەیەش بە شێوەیەکی گشتی بریتییە لە کۆی ئەو پرەنسیپ‌و باوەڕە جێگیرو نەگۆڕانەی لە عەقیدەی ئاینیدا شێوە دەگرن‌و کەس ناتوانێت بە ئاسانی‌و بەبێ سزایەکی توند لەو بازنەیە دەربچێت. ئارکۆنیش بەم مانایە باسی ئەرتەدۆکسیی ئیسلامی دەکات کە ئەمیش دابەش دەبێتە سەر ئەرتەدۆکسیی سوننی‌و شیعی‌و خارجی‌و هەندێ لقی تریش. تاکە جیاوازیی نێوانیان ئەوەیە ئەرتەدۆکسیی سوننی لە زۆربەی کاتدا زاڵ بووەو خۆی وەکو "ئیسلامێکی ڕاست‌و دروست" خستۆتەڕوو و پێی وایە جگە لە خۆی ئەوانی دی بیدعەن. ئەرتەدۆکسیی شیعەش کاتێك بۆی ڕەخسا بێتە سەر حوکم‌و سەربکەوێت، هەمان ڕۆڵی پرۆسیسە دەکرد. بۆ نموونە بڕوانە دۆخی ئێران‌و سەرکەوتنی مەزهەبی شیعە کە وەك تاکە هێڵی ئیسلامی ڕاست‌و دروست خۆی دەرخست.

53-ئارکۆن مەبەستی ئەوەیە لە ساتەوەختی هاتنی دیاردەی قورئانییەوە تا ئەمڕۆ ململانێ بەردەامە لە نێوان گروپەکانی کۆمەڵگای سەرەتایی/و گروپەکانی کۆمەڵگەی ڕێکخراو کە دەوڵەتی ڕەسمی‌و نووسین‌و زمانی پاراو و ئەرتەدۆکسی ئایینی دەسەڵاتی بەسەر ئەوەی دووەمیاندا هەیە. ئەم ململانێیە بەو ململانێیەش دەوترێت کە لە نێوان ئیسلامی ڕەسمی‌و/ ئیسلامی میللیدا هەیە.

54-واتە ئاستی شیکردنەوەی مێژوویی‌و/ ئاستی شیکردنەوەی ئایدیالی‌و پیرۆزگەرایی کە مێژوو و پێدراوە هەستپێکراوەکانی مێژووش تێدەپەڕێنێت.

55-ئەو شوێنگە ئیپستیمۆلۆجییەی ئارکۆن دەیەوێت بچێتە ناویەوە، هەمان ئەو شوێنگەیەی ئەمڕۆیە لە زانستە مرۆڤایەتیو کۆمەڵایەتییەکاندا کە لە خۆرئاوادا باوە. ئەمە شوێنگەیەکە نایەوێت خۆی وەکو دوا وێستگەو کۆتاییو جێگیر پیشان بدات. واتە ڕۆڵو شوێنی ئەو زانستانە هەمیشە گۆڕاوو پڕ لە جوڵەو شەپۆلاوییەو بەردەوام خۆی ڕاست دەکاتەوە، لەگەڵ بڕینی هەر قۆناغێکدا دەچێتەوە سەر هەمان هێڵی ئیپستیمۆلۆجی تا بۆی دەربکەوێت لە کوێدا هەڵە بووەو لە کوێدا ڕاست بووە.

56-لێرەدا مەبەست لە جەوهەریو چییەتی ئەو شتە جێگیرەیە کە ناگۆڕێتو دەستکاری ناکرێت. ئەمە ئەو وێنایەیە کە کەلەپوری ئەرتەدۆکسی لە هەموو کۆمەڵگە تەقلیدییەکاندا جێگیرو قایمی دەکات.

57-ئەمە جەنگێکە دەیەوێت هەموو قسەو حوکمە پێشوەختو باوەکان لە هەردوو لایەنی ئیسلامیو لایەنی ئەوروپی یان خۆرئاواییدا بلەقێنێتو کاڵیان بکاتەوە.

58-واتە نابێت باوەڕدارە تەقلیدییەکان لە ئاستی ئەم مەسەلەیەدا لە باوەڕی خۆیان بترسن. لە ڕاستیدا ئەم زانستانە نابنە مایەی ونبوونی باوەڕ، بەڵکو دواجار دەمانگەیەننە باوەڕێکی نوێ کە زۆر لە باوەڕی کۆن کراوەترو فراوانترە، واتە ئیمانی تازە لە ئیمانی بەرتەسکی کۆن کراوەترە. ئیمانیش مێژووی خۆی هەیە. لێرەدا چەندین جۆر ئیمانی ئایینی هەیە: ئیمانی سەرەتایی، ئیمانی سەدەکانی ناوەڕاست، ئیمانی سەردەمی مۆدێرنە..

59-فەلسەفەی گومان لەسەر دەستی مارکس و نیچە و فرۆید سەریهەڵداوە، هەریەکە لەم بیریارانە لە بواری تایبەتیی خۆیدا و بەشێوەیەکی تا ئەندازەیەك جیاواز، قووڵایی حەقیقەتی مرۆڤایەتییان دەرخستووە. بیریاری یەکەم ڕەخنەی لە ئایدیالیزم گرتووە لەبەرئەوەی ئایدیالیزم ڕۆڵی فاکتەری ئابووریی لە مێژوودا فەرامۆش کردووە. بیریاری

دووەم لە میانی تێگەیشتنی خۆی بۆ ئەخلاق و بەها رەخنەی لە ئایدیالیزم گرتووە. بیریاری سێهەمیش لەو تێڕوانینەوە رەخنەی لە ئایدیالیزم گرتووە کە هیچ بایەخێکی بە هەرێمی (نائاگایی) نەداوەو بگرە هەر بە تەواوی بێئاگا بووە لە کاریگەریی گەورەی نائاگایی-لاوعی.

60-لێرەدا هەڵوێستی ئارکۆن زۆر بە روونی دەردەکەوێ لە داکۆکیکردنی لە مۆدێرنەی عەقڵی و ئیپستمۆلۆژی.

61-ئەمانە شتگەلێکن بوونیان هەیە و ئارکۆنیش نکوڵییان لێناکات، بەڵام ئەمانە سیفەتێکی هەتا هەتایی و جەوهەری و نەگۆڕ نین کە بەردەوام بە عەرەب و موسوڵمانەکانەوە نووسابن وەك هەندێ لە ئەوروپییەکان و هەندێ لە راگەیاندنە ئەوروپیەکان لەو باوەڕەدان. بەڵکو ئەمانە نیشانەگەلێکی رووکارین بۆ چەندین شتی زۆر قووڵ. ئەو کۆمەڵگایانەی لە دەرەوە و لە ناوەوەش هەڕەشە لێکراون و دوچاری هەموو رواڵەتێکی خراپیی پەرەپێدان بوون و بگرە هەندێجار هەڕەشەی هەژاری و برسێتییان لەسەرە، مومکین نییە ئەو چەشنە کۆمەڵگایە لە عەلمانییەت تێبگات و بایەخی پێبدات. لەم سیاقە تراژیدییەدا ئەو مەسەلە گرنگانە بیر دەچنەوە کە ئەمڕۆکە دوچاری کۆمەڵگە عەرەبی و ئیسلامییەکان بووە. سا ئەگەر کۆمەڵگە ئەوروپییەکانیش دوچاری هەمان بارودۆخ ببنەوە ئەوا بەهاکانی عەلمانیەت و دیموکراسیەت و مافەکانی مرۆڤیش لەق دەبن.

62-واتە لە ساتەوەختی هەڵبژاردندا هەلپەرستیی سیاسی وا لە سەرکردەکان دەکات پرەنسیپەکانی رۆشنگەری و شۆڕشی فەرەنسییان بیر بچێتەوە و ئیدی وتاری وا بلاو دەکەنەوە کە بۆنی رەگەزپەرستی لێدێت بۆ رازیکردنی هەستیاریی رای گشتیی فەرەنسی و بەدەستهێنانی ژمارەیەکی زۆری دەنگەکان.

63-ئەمە لە کاتێکدا هەڵوێستی دژ بە موعتەزیلەکان بە تەواوی مێژووگەرایی دەق رەتدەکاتەوە و تەنانەت نکوڵی لە ماتریاڵیبوونی زمان و پیتەکانیش دەکات. ئەمە هەڵوێستی کەلەپور و ئەرسەدۆکسی ئیسلامییە کە دواتر لە مێژووی ئیسلامیدا سەرکەوتنی بەدەست هێناوە و تا ئەمڕۆش هەژمونی هەیە.

64-لێرەدا، بە بەراورد بە شتەکانر تر، مەرجە قورسەکانی فیکر دەردەکەوێ، واتە فیکر دەکەوێتە ژێر کاریگەریی دۆخ و فاکتەرە مادییەکانی دەوروبەر. فیکر شتێك نییە لە دەرەوەی هەموو مەرجەکانەوە لە هەوادا مەلە بکات وەك ئایدیالیستەکان و تەقلیدییەکان لەو باوەڕەدان، بەڵکو فیکریش مەحکومە بە کۆمەڵێ شت کە بە توندی بە سەریدا دەسەپێنرێت.

65-واتە پاشکەوتن و داکەوتن ناگەڕێتەوە بۆ سەردەمی قۆناغی داگیرکاری، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ زەمەنێکی دورودرێژی بەر لە قۆناغی داگیرکاریش. بێگومان داگیرکار هات و کێشەکانی قووڵتر کردەوە و بارودۆخەکەی خراپتر کرد. بەڵام ئایدیۆلۆجیای هاوچەرخی عەرەبی نایەوێت بە دوای هۆکارە قووڵەکانی دواکەوتوویی عەرەبیدا بگەڕێت، بۆیە هەموو بەرپرسیارێتییەکە فڕێ دەداتە سەر شانی داگیرکار و ئەو دەکات بە هۆکاری پاشکەوتوویی.

66-ئەو بڕیارەی ئەرسەدۆکسیەتی جێگیر کرد و سەرجەمی رەوتەکانی تری ناو ئیسلامی سڕییەوە، پێیدەوترێ "عەقیدەی قادری" وەك ئاماژەیەك بۆ خەلیفە ئەلقادر.

67-ئارکۆن دەیەوێت بە خۆرئاواییەکان و بە تایبەتیش بە فەرەنسییەکان بڵێت: بەسەو چیتر ئیسلام بەوە تاوانبار مەکەن کە لایەنی رۆحی و لایەنی زەمەنی لە یەکتر جودا ناکاتەوە وەك چۆن مەسیحییەت

رۆحی و زەمەنیی لە یەکدی جودا کردەوە ئەو کاتەی کە رایگەیاند "ئەوەی هی قەیسەرە بۆ قەیسەر و ئەوەیشی هی خودایە بۆ خودا". لە راستیدا مەسەلەکان بەشێوەیەکی لەیەکچوو لە واقیعدا رووياندا‌وە. پاشای فەرەنسیش هەروەکو حاکمی موسوڵمانان پێویستیی بە برەوپێدانی ئاینیی کڵێسەیی هەبووە. سەرانسەری ئەوروپا لە ژێر سایەی سیستمی کۆنی رەوایی کەهنوتیدا ژیاوە (واتە دەبوو پیاوانی ئاینیی کڵێسە رەوایی بە سیستمی حوکم ببەخشن) ئەمە بەردەوام بوو تا ساتەوەختی هاتنی شۆڕشی فەرەنسی لە ساڵی 1789و دامەزراندنی رەوایەتییەکی نوێ کە رەوایی عەلمانییەتە و لەسەر بانگەوازی نێوداری مافەکانی مرۆڤ و هاووڵاتی دامەزراوە. کەواتە بۆچی هەمیشە جیاوازی لە نێوان مەسیحییەت و ئیسلامدا دەکرێت و ئیسلام فڕێ دەدرێتە نێو خانەی ئاینێکی داخراو و لە ئایینە کتێبدارەکانی دیکە جیا دەکرێتەوە؟ بۆچی دان بە مێژوو و بە ڕووداوەکانی مێژوودا نانێن بەوشێوەیەی لە مێژوودا رووياندا‌وە؟

68-واتە سروش سەبارەت بە ئەوروپییەکان بریتی بوو لە مەشروعیەتی باڵا کە سەرانسەری خەڵك بەبێ چەند و چون باوەڕیان پێی هەبوو. پاشا یان ئیمپراتۆریش رەوایی سروشی بەبەردا دەکرا و ئیدی رەعیەتەکانیش بەبێ هیچ قسەیەك و بە شێوەیەکی خێرا و خۆڕسکانە تاعەت و وەلائیان پێشکەش دەکرد. پاشا یان ئیمپراتۆر لە پاش وەرگرتنی رەوایی سروش ئیدی دەبوو بە خەلیفەی خودا لەسەر زەوی و هاووڵاتیانیش قەرزی تاعەتکردنیان لەسەر دەبوو و هیچ کەس نەیدەتوانی لەو مەسەلەیەدا گفتوگۆ بکات، ئەمە بریتی بوو لە "قەرزدارێتیی مانا" (مديونية المعنى)، ئەم قەرزدارێتیی مانایە کە بە درێژایی چەندین سەدە هەژموونی هەبووە، لەگەڵ هاتنی شۆڕشی فەرەنسیدا، تێکشکاوە و بەرەو کاڵبوونەوە رۆیشتووە. لە راستیدا شکست پێهێنانی "قەرزدارێتیی مانا" لەو

کاتەدا رووی داوە کە جەنگێکی بێئامان لە نێوان ئایینەکان و مەزهەبەکاندا هەڵگیرساوە، بە تایبەتی لەو دەمەدا کە بیروباوەڕی چەرخی ڕۆشنگەری بڵاوبۆتەوە وەك کاردانەوەیەك بۆ ئەو قەسابخانەیەی جەنگە ئاینییەکان نایانەوە و هەروەها لە بەرامبەر دەمارگیریی ئاینیشدا. لە پاش ئەو قەرزدارێتی مانایە، قەرزدارێتییەکی نوێ لەدایکبووە کە خۆی لە "مافی دەنگدانی گشتی"دا دەنواند. ئەوسا سەرۆکی هەڵبژێردراو بە دەنگدانی گشتی، خۆی بەسەر ئەو هاوولاتییانەشدا دەسەپاند کە دەنگیان بە دژەکەی داوە و لە هەڵبژاردندا دەرنەچووە، بەم پێیە هەمووان قەرزاری تاعەتی سەرۆکی هەڵبژێردراون. ئەمە چونکە سەرۆکە تازەکە بەشێوەیەکی دیموکراتی زۆرینەی دەنگی بەدەست هێناوە تەنانەت ئەگەر یەك تاکە دەنگیشی لە نەیارەکەی زیاتر بووبێت. ئەو سەرکردەیەی خۆی بۆ پالاوتن هەڵبژاردووە و لە دەنگدانی گشتیدا دەرنەچووە، ناچارە بە ئەنجامەکانی دەنگدانی گشتی رازی بێت و ڕێزی ئیرادەی گەل بگرێت.

69-بێگومان لێرەدا ئارکۆن بە هیچ شێوەیەك نارازی نییە لە گەمەی دیموکراتی و لە پلورالیزمی سیاسی، ئەو پێیوایە دیموکراسییەت دەستکەوتێکی گەورەیە و مومکین نییە پاشەکشەی لێبکرێت و ئەمڕۆکە کۆمەڵگەکانی ئێمە پێویستییەکی ئێجگار زۆریان بەم چەشنە سیستمە هەیە. ئارکۆن تەنها ئاماژە بۆ ئەو فێڵ و گەمانە دەکات کە تەنانەت لە رژێمە دیموکراتییەکانیشدا لەلایەن هەندێ لە کۆمپرادۆر و خاوەن پارەو دەسەڵاتەکاندا ئەنجام دەدرێت. دەنا مرۆڤ لە کۆمەڵگە ئەورووپییەکاندا و لە پاش شۆڕشی فەرەنسییەوە لەگشت بڵندگەراییەك (ترانسندێنتال) دابڕاوە و مرۆڤ خۆی بووە بە موتەعالی (ترانسندێنتال).

بەلاّم ئەمڕۆ ئەم دۆخە کۆمەڵێ ئیشکالات دەخاتە ڕوو، ئەمڕۆ بیریارە فەرەنسییەکان باسی پێویستبوونی گەلاڵەبوونی "عەلمانییەتێکی نوێ" دەکەن کە دەبێ ڕەهەندی ڕۆحی لە ژیانی مرۆڤدا لەبەرچاو بگیرێت.

70-خەلیفە کەسایەتییەکی "خوداوەندی" دەنوێنێت نەك بەشەری، بە تایبەتی لە چاوی جەماوەر و خەڵکی ڕەش و ڕووت. لە دیدی ئیماندارەکاندا خەلیفە مەشروعیەتێکی خوداوەندیی هەیە نەك مەشروعیەتێکی بەشەری.

71-ئارکۆن باوەڕی وایە عەرەب و موسوڵمانەکان بە گشتی لە دۆخێکدا دەژین دوچاری دوو دابڕان بوونە نەك یەك دابڕان: دابڕانی یەکەم دابڕانێکە لەگەڵ کەلەپووری داهێنەرانەیان لە چەرخی کلاسیکیدا، دابڕانی دووەمیش دابڕانە لەگەڵ دۆزینەوە و دەستکەوتە گەورەکانی مۆدێرنەی ئەورووپی کە دوو سەدە زیاترە هاتۆتە ئاراوە. ئەمە وایکردووە دۆخی کولتووریی ئەمڕۆی موسڵمانان دۆخێکی زۆر دژوار و زۆر هەژار بێت. جا بە هۆی ئەم دابڕانە دوو لایەنییەوە لەگەڵ چرکەساتەکانی مۆدێرنەدا، بەشی هەرە زۆری دۆسییەکان داخراون و تا ئەندازەیەکی گەورەش گرفتی خستنە ڕووی عەلمانییەت ئەستەمە.

72-مەبەستی ئارکۆن ئەوەیە کە ڕەوتی تازەگەرا و ڕەخنەگرانەی ناو فیکری ئیسلامی، نەك تەنها لە کۆمەڵگە ئیسلامی و عەرەبییەکاندا فەرامۆش کراوە، بەڵکو لە وڵاتێکی وەکو فەرەنسەشدا بایەخی پێ نەدراوە. هۆیەکەیشی ئەوەیە فەرەنسییەکان پێیان وایە موسوڵمانان بە سروشتی خۆیان کەسانی کۆنەپارێز و تەقلیدین، پاشان مەسەلەی پێشکەوتن یان پاشکەوتنی موسڵمانەکان هیچ گرنگییەکی لەلای ئەواندا نییە. ئەوەی بە پلەی یەکەم بەلای ئەوانەوە گرنگە بریتییە لە بەدەستهێنانی دەنگی موسوڵمانە فەرەنسییەکان هەرچەند کۆنەپارێز و دژ بە مۆدێرنەی

فیکریش بن. بگرە رۆشنبیرە موسوڵمانەکانی نیشتەجێی فەرەنسەش لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە بایەخیان پێنادرێت چونکە ئەمانە – بە تێڕوانینی هەندێ توێژی دەسەڵاتی فەرەنسی – کەمایەتییەکی سۆسیۆلۆجین.

73-ئەمانە لە میانی ئەزموونی مێژوویی خۆیاندا خزمەتی خۆیان پێشکەش دەکەن و عەلمانییەت دەوڵەمەند تر دەکەن و لە ناوی نابەن وەك هەندێ کەس لەو باوەڕەدایە.

74-ئەم ڕەهەندە لە فەرەنسادا وەك ئەوە وایە بوونی نەبێت، بە تایبەتی لە پاش جێگیربوونی کۆماری سێیەمو سەرکەوتنی ڕەوتی پۆزەتیڤیزمو ماتریالیزم.

75-واتە مرۆڤ لە هەردوو ڕەهەندی ڕۆحیو زەمەنی، یان ئایینیو دونیایی، یان ڕۆحیو ماتریالی پێکدێت. ناکرێت یەکێك لەو ڕەهەندانە لابرێتو تەنها ئەوی دیکەیان بهێڵرێتەوە. بەڵام تێگەیشتن لە ڕەهەندی ئایینی بە پێی ئارکۆن زۆر جیاوازە لەو وێناکردنە ئاینییەی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا باو بووە. ئارکۆن بە مانا ڕۆحیەکەی باسی ئاتاجو پێویستیی ئایینی دەکات، واتە بە مانای ئارەزووی ئینسان بۆ تێکەڵبوون لەگەڵ ڕەهاییو بۆئەوەی لەگەڵ نزیکبوونەوەی مەرگدا هەست بە لەنێوچوونی ئەبەدیو فەنابوون نەکات. هەمیشە ئینسان پێویستیی بە پەیوەندیکردنەو ئارەزووی لە هەتاهەتاییو نەمرییە، لەبەرئەوە پێویستیی مرۆڤ بە هێمایەکی ڕۆحیی نوێو بڵندگەرایەکی نوێ، لە کۆمەڵگە مۆدێرنەکاندا، شتێکی هەرە پێویستە (واتە لە تەك تێربوون لە لایەنە ماترییاڵییەکانی ژیان، مرۆڤ پێویستیی بە تێربوونی ڕۆحیش هەیە). لێرەوە بانگەشەکردن بۆ "عەلمانییەتێکی نوێ" دێتە ئاراوە، عەلمانییەتێك بە شێوەیەکی فراوانتر لە هەموو ڕەهەندەکانی مرۆڤ تێدەگاتو ئەمە عەلمانیەتێکی کراوەترو

دروست تـرە وەك لـەو عەلمانیەتـەی لـە سـەدەی نۆزدەهەمـدا هـەبوو و دەیویست ڕەهەندی ئاینیو لایەنی ڕۆحی لە ڕەگەوە ڕیشەکێش بکات. پاشان هەڵوێستی ئـارکۆن هەڵوێـستێکی ئایندەخوازییـەو هـەموو گەڕانەوەیـەك بـۆ ڕابـردوو ڕەت دەکاتـەوە. لێـرەدا مەبەسـت لـە ڕەهەنـدی ڕۆحـی یـان ئـاینی، ئاینێکی دیاریکراو نییە، بەڵکو هەموو ئاینەکان دەبڕێتو تێیاندەپەڕێنێت.

76-تەوژمی فیکری دەتوانێت هێڵی سیاسی یـان حزبـی سیاسـی دیـاری بکاتو بیسەپێنێت نەك بە پێچەوانەوە.

77-تەفسیری ناتەواو و کورتکراوەیی، ئەو تەفیسرەیە کە لایـەنێك یـان چەند لایەنێکی لێ قرتێنراوە.

78-لێـرەدا هەڵویـستی نـوێی ئـارکۆن لـە مەسـەلەی پێداچـوونەوە بـە عەلمانییـەت دەردەکـەوێت. ئـەو هـەموو گەڕانەوەیـەك بـۆ دواوە بـەدوور دەزانێت.

79-مەبەسـت لـە مەرسـومی "نانـت" ئـەو مەرسـومە ناودارەیـە کـە لـە فەرەنـسەدا پەیوەنـدیی پرۆتـستانتی بـە کاتۆلیکـەوە ڕێکدەخـست، لویـسی چواردەیەم لـە سـاڵی 1685دا ئـەو مەرسـومەی هەڵوەشـاندەوەو بـەم جـۆرە فەرەنـسەی کاتۆلیـك پرۆسـەی چەوسـاندنەوەی پرۆتـستانتی دەسـتپێکرد. چـەندین قەسـابخانەی دڕندانـەیان لـە گونـدو ناوچـەکانی پرۆتـستانتەکان نایـەوەو ژمارەیـەکی زۆریـان ناچـار بـوون بـەرەو ئـەوروپای بـاکوورو وڵاتـە پرۆتستانتەکان هەڵبێن تا ژیانی خۆیان دەرباز بکەن. فەرەنسە بە هۆی ئەم ڕووداوەوە دوچـاری مەینەتییـەکی زۆر بـو، تـا ئـەو ئەندازەیـەی جـۆرج دیموزیلی زانا ئـەم ڕووداوەی بـە گـەورەترین بـرین لـە مێـژووی فەرەنـسەدا نـاوبرد. تـا ئـەمڕۆش کاریگـەریی پێـوە دیـارە. ماوەیـەك بـەر لـە ئێـستا بـە بۆنـەی تێپـەڕبوونی سـێ سـەدە بەسـەر چەوسـانەوەی پرۆتـستانەکاندا یادکردنەوەیـەکیان سـازداو ژمارەیـەکی زۆری کتێـب لـەو بارەیـەوە چـاپکرا.

وەك بڵێـی فەرەنـسە تـا ئێـستاش هەسـت بـەوە بکـات داوای لێبـوردن لـەو ڕووداوە بکات کە بەرامبەر بـە خـودی خـۆی ئـەنجامی داوەو لـە چرکەسـاتی دەمارگیرییەکی هەڵچوو و گەمژانەدا هەڵیگیرساندووە.

80-مەبەست لەو سیستمە لاهوتی- تیۆلۆجییانەیـە کـە لەسـەر دەسـتی فوقەهاکان لە سەدەکانی ناوەڕاستدا گەڵاڵە بوون.

81-محەمـەد ئـارکۆن لـە سـاڵی (1928) لـە ژێـر سـایەی ڕژێمێکـی کۆلۆنیـالی لـەدایك بـووە، لـە سـەرەتای پەنجاکانـدا لـە زانکـۆی جـەزائیر خوێندنی تەواوکردووە. پرۆگرامی خوێنـدن لەوێـدا هـەمان ئـەو پرۆگرامـە فەرەنـسییە بـووە کـە لـە پاریـسدا دەخـوێنرا، واتـە لـە چوارچـێوەی فیکـری ئەورووپیدا پێگەیشتووە بەڵام لـەناو کۆمـەڵگای ئیـسلامیی جـەزائیری، دواتـر بـۆ خوێنـدن ڕووی لـە فەرەنـسە کـردووە، بـەڵام بـەردەوام سـەرقاڵی بیرکردنـەوەو لێکۆڵینـەوە بـووە لـە کێـشەکانی کۆمەڵگـە عـەرەبی‌و ئیسلامییەکان، بۆیە بایەخی سەرەکیی ئـەو لـە لێکۆڵینـەوە زانـستییەکانیدا بریتی بووە لە بواری فیکری عەرەبی ئیسلامی بە سوودوەرگرتن لە فیکـری ئەورووپی.

82-ئـەم وێناکردنـە لـە بـارەی خـودا لـە ئاگـایی جـەماعیی ئیـسلامیدا وێنـاکردنێکی بـاوە، ئەمـە جیـاوازە لـەو وێناکردنـە بـاوەی فەیلەسـووفان‌و بیریاران کە خودا وەکو کارەکتەرێك بەرجەستە ناکـەن، بـەڵکو وەك بیرێکـی بڵنـدو وەك تەجریـدێکی زیهـنی وێنـای دەکـەن. بـەڵام مرۆڤـی ئاسـایی پێویستیی بەوەیە خودا بەرجەستە بکرێت تا تێبگات‌و ئیمان بهێنێت. واتـە خودا لە لای فەیلەسووف‌و بیریار خودایەکی وێناکراوە، بـەڵام لـەلای مرۆڤـی ئاسایی خودایەکی بەرجەستەکراوە.

83-سـەبارەت بـە تێـڕوانینی ئـارکۆن، مـومکین نییـە "بـاوەڕدار" و "بێباوەڕ" لە یەکدی جودا بکرێنەوە بەو شێوە تەقلیدییەی لە سەرانـسەری

سەدەکانی ناوەڕاستدا لە ئیسلامو مەسیحییەتیشدا جودا دەکرانەوە. کەسی بێباوەڕیش ئینسانەو بە پێی مافەکانی مرۆڤو هاووڵاتی هەمان مافو ئەرکی هەیە. واتە مرۆڤ هەر مرۆڤەو هەمان مافی مرۆڤەکانی تری هەیە سا باوەڕدار بێت یان بێ باوەڕ، یان سەر بەهەر ئایینو مەزهەبێك بێت. کەچی لە تێڕوانینی کۆنـدا مرۆڤ هەر لە سەرەتای لەدایکبوونییەوە مەحکومە بەوەی سەر بە چ ئاینێکە، بۆ نموونە ئەگەر لە خێزانێکی مەسیحیدا لەدایك بوو ئەوا دەبێ تا دەمرێ ئەو بەرپرسیارییە هەڵبگرێ بە هەموو ڕەنگدانەوە ئیجابیو سەلبیاتەکانیەوە. ئەگەر لە خێزانێکی موسڵمانیشدا لەدایك بوو ئەوا هەمان بەرپرسیاریی هەیە. یان ئەگەر کۆمەڵگاکە کۆمەڵگایەکی ئیسلامی بێت ئەوا ئەو کەسە موسڵمانە مافێکی زیاتری لە کەسی مەسیحی ناو هەمان کۆمەڵگەدا هەیە. یان ئەگەر کەسێك لە وڵاتێکی سوننیدا لەدایك بوو، ئەگەر خێزانەکەشی سوننی بێت کارەکانی باشتر بەڕێوە دەچێتو بە پێچەوانەشەوە لە وڵاتێکی شیعیدا (بۆ نموونە ئێران) خێزانی شیعە کارەکانی باشتر بەڕێوەدەچێت. واتە مرۆڤ لە دۆخێکی وەهادا دەبێ تا لە ژیاندا ماوە بەرپرسیاریی شوێنی لەدایکبوونەکەی هەڵبگرێت. ئەم چەشنە تێڕوانینە کۆنە بۆ چەمکی ئینسان بەسەر ئەوروپای مەسیحیشدا زاڵبووە، بەڵام لەگەڵ هاتنی شۆڕشی فەرەنسیو بنجداکوتانی بیری عەلمانیەت، ئەو تێڕوانینە کۆنە هەرەسی هێنا. ئەمڕۆ هەر بۆ نموونە لە فەرەنسەدا، بە پێچەوانەی جارانەوە کە تەنها مرۆڤی کاتۆلیکی مافی تەواوی هەبوو و مرۆڤی پرۆتستانتیو جولەکە پتر چەوساوە بوون، ئەمڕۆ هەموو کەسێك مافی تەواوی خۆی هەیە ئیتر سەر بە هەرچ ئایینو مەزهەبێك بێت یان سەر بە هیچ ئایینو مەزهەبێك نەبێت. واتە مرۆڤ بە گشتی مافی تەواوی هەیە سا باوەڕدار بێت یان بێباوەڕ.

84-لێرەدا ئارکۆن وەك زانایەکی بواری ئایینی قسەدەکات، یان وەك پسپۆڕێك لە مێژووی بەراوردکاریی ئاینەکانو لە ئەنترۆپۆلۆجیای ئایینی. پاشان ئەو ناتوانێت پابەندی ئەو هەستیارییە ئاینییە بێت (هەستیاریی ئاینی سەدەکانی ناوەڕاست) کە ئینسانی باوەڕدار هەلگریەتی بە هەموو ئەو گوتەزاو وێناکردنە لاهوتیانەی لە منداڵییەوە ئەو مرۆڤەیان کۆنترۆڵ کردووە. ئارکۆن ناچارە خۆی لە هەموو باوەڕو هەستیارییەکی ئاینی ڕزگار بکات بۆ ئەوەی مەسەلەکان لە حەقیقەتی خۆیاندا ببینێت، بۆئەوەی کەشفی بکات کە لێرەدا ڕووبەرێك هەیەو ئەم ڕووبەرە لە لایەن دیاردەی سروشی تەوحیدییەوە داگیرکراوە، ڕووبەرێکی تریش هەیە هەرگیز نەیتوانیوە داگیری بکات. باشە ئایینە کتێبدارەکان لە لای کەسێکی ژاپۆنی چ مانایەکیان هەیە؟ یان لەلای کەسی چینیو هیندۆسی؟ کەواتە لێرەدا لێکۆڵینەوە لە "فاکتەری ئاینی" و کارکردی ئایینی گرنگە نەك ناوەڕۆکی عەقیدە ئاینییە جیاجیاکان.

لێکۆڵینەوە لە کارکردو فاکتەری ئاینی، بە پێی تێڕوانینی ئەنترۆپۆلۆژیای نوێ کە ئارکۆن کاری لەسەر دەکات، بریتییە لە ڕوانگەگرتنی دیاردەی ئاینی یان دیاردەی تەقدیس لە هەر شوێنو لەهەر کۆمەلگەیەکی بەشەریدا بێت بێئەوەی پێشوەخت هیچ ئاینێك لە ئاینێکی تر بە باشتر دانرابێت (واتە لێکۆڵینەوە لە دیاردەی ئاینی بەبێ جیاوازیکردن لە نێوان ئاینەکاندا). ئەزموونەکان بۆیان سەلماندووینو هەروەها زانستی بەراوردکاریی ئەنترۆپۆلۆژیاش بۆی سەلماندووین کە هیچ کۆلگەیەکی بەشەری نییە خاڵی بێت لە تەقدیس یان لە ئایین. بەڵام ئەم تەقدیسو ئەم پیرۆزگەراییە لە کۆمەلگەیەکەوە بۆ کۆمەلگەیەکی تر دەگۆڕدرێت، هەروەك بە تێپەڕبوونی سەدەکان گۆڕانکاریی بەسەردا دێت. پیرۆزگەرایی ئاتاجێکی ئینسانییە، کارکردی ئاینیش دیسان ئاتاجێکی

مرۆییە. بەڵام هەڵەکە لێرەدایە کاتێك مرۆڤ لەنێو ژینگەی ئاینێکدا لەدایك دەبێتو هەر لە منداڵییەوە لەسەر ئەو ئایینە پەروەردە دەکرێتو لەگەڵ شیری دایکیدا گوتەزاو سرووتەکانی دەخواتەوە، ناتوانێت وێنای ئاینێکی تر بکاتو ناتوانێت خەیاڵی ئەوە بکات کەسێکی تر باوەڕی بە ئاینەکەی ئەو نییە. لێرەوە دەمارگیریو هەستیاریی ئاینی لەدایك دەبێت کە لە ڕاستیدا هەستیارییەکی ئاینی تەقلیدیی سەدەکانی ناوەڕاستە. لێرەدا ئارکۆن تکا لە خوێنەر دەکات کە عەقیدەکەی خۆی بخاتە لاوە ئەگەر بۆ ساتەوەختێکیش بێت، بۆ ئەوەی لە شتەکان تێبگاتو بتوانێت دیاردەو فاکتەری ئاینی شیبکاتەوە. بەڵام کێ دەتوانێت ئەمە بکات؟

85-ئارکۆن بە ئەندازەیەکی گەورە تەرکیز دەکاتە سەر قۆناغی زارەکی/ و قۆناغی نووسینەوە لەشکلگرتنی تێکستی قورئانیدا. ئەو لێرەدا وەك زانایەکی زمانەوانی دەدوێت. وەك دەزانرێ ئەو تێکستەی بۆ یەکەم جار لە زاری پێغەمبەرەوە هاتەدەرێ، تێکستێکی زارەکیو ئازادو دەرپەڕیو بوو، تەنها لە دوای مەرگی پێغەمبەر بە ماوەیەکی تا ڕادەیەك درێژ ئینجا دەستکرا بە کۆکردنەوەو نووسینەوەیان. بگرە ناکۆکی لەسەر جۆری خوێندنەوەی تێکستەکانو ڕاستو دروستیانو جێگیرکردنیان بە نووسین ماوەیەکی زۆر دوورو درێژی ویستو ئەمە تا سەدەی چوارەمی کۆچی درێژەی کێشاو بەردەوام بوو (واتە ئەو تێکستە قورئانیەی لە بەردەستدایە، بۆ ماوەی چوارسەد ساڵ تاوتوێ کراوەو شتی لێ لابراوەو شتی بۆ دانراوەو جیاوازیو ناکۆکییان لەسەر بووەو ئینجا ئەم شێوە کۆتاییەی وەرگرتووە)، بێگومان ئەمەش لەبەر چەندین هۆکاری عەقائیدیو چەندین هۆکاری هونەریو تەکنیکی کە پەیوەستە بە پیتی عەرەبیو پلەی پێشکەوتنی پیتە عەرەبییەکان (لە سەرەتادا خاڵ لەسەر پیتەکاندا نەبوو، دواتر خاڵ بۆ سەر هەندێ پیت دانرا، بۆ نموونە بۆ جیاکردنەوەی پیتی –ب-، -ت-،–ث-..

هتد). جا بۆئەوەی خوێنەر بە باشی لە مێژووی شکلگرتنی قورئان تێبگاتو بتوانێت بە شێوەیەکی مێژوویی پەرەسەندنی نووسینەوەی تێکستی دامەزراندن لە مێشکی خۆیدا گەلاڵە بکات، باشتر وایە بگەڕێتەوە بۆ ئەم کتێبە گرنگەی ڕیجیس بلاشیر بە ناوی: " Regis Blachere: Introduction au Coran، Paris، 1959 "

کە باوەڕ ناکەم تا ئێستا ئەم کتێبە وەرگێڕدرابێتە سەر زمانی عەرەبی. بلاشیر لەو کتێبەدا ئەو دەرەنجامانە دەخاتەڕوو کە قوتابخانەی فیلۆلۆجی ئەڵمانی لەو بوارەدا پێیگەیشتووە، بلاشیر هەموو ئەو شتانە وەردەگێڕێتە سەر زمانی فەرەنسی لەگەڵ لێکۆڵینەوەو ڕوونکردنەوەی چەندین لایەنی ئەم مەسەلەیە. لە دوای خوێندنەوەی ئەم کتێبە، ئەگەر خوێنەر بچێتە سەر ئەو چیرۆکەی کە کەلەپوری ئیسلامی ئەرتەدۆکسی لە بارەی شکلگرتنی تێکستی قورئانییەوە دەیگێڕێتەوەو ئەگەر بەراوردیان بکات، ئەوسا جیاوازییەکی گەورەی نێوان میتۆدی مێژوویی/ و میتۆدی ئیمانداریی تەقلیدی دەبینێت، ئێمە ئەمڕۆ پێوستییەکی ئێجگار زۆرمان بەو چەشنە لێکۆڵینەوە بەراوردکارییانە هەیە، هەروەها پێویستیمان بە خوێندنەوەی بەردەوامی "میتۆدی مێژوویی" هەیە کە تا ئەندازەیەکی گەورە تیایدا فەقیرین.

86-واتە ئەگەر مەسیح لە توانایدا هەبوایە ئەوا دەستی بەسەر دەسەڵاتی دونیاییشدا دەگرت نەك تەنها دەسەڵاتی ڕۆحی. بەڵام پێغەمبەری ئیسلام توانی دەست بەسەر هەردوو دەسەڵاتەکەدا بگرێت، چونکە بارودۆخەکە جیاواز بوو، ئەودەمی پێویستیی بەوە دەکرد عەرەب یەکبخرێت کە پێغەمبەر ڕاستەوخۆ چووە ناو کاری سیاسییەوە. کەواتە بارودۆخە جیاوازەکان، جیاوازیی سەرەتایی نێوان ئەزموونی مەسیحییەتو ئەزموونی ئیسلامی سەپاند. بەڵام ئەم حاڵەتە بۆ ماوەیەکی درێژ بەردەوام

نەبوو، مەسیحییەکانیش هەرکە بارودخێکی گونجاویان بۆ ڕەخسا یەکسەر دەستیان بەسەر دەسەڵاتی سیاسیشدا گرت.

87-لەبەرئەوەی دۆکیومێنتە تایبەتییەکانی ئەو سەردەمە بوونیان نییە یان نەماون، یاخود بە هۆی ململانێی توندی سیاسییەوە فەوتێنراون یان شێوێنراون. ئەو دۆکیومێنتانەی کە جێی باوەڕن‌و هی ئەو سەردەمە سەرەتاییەن، زۆر کەمن.

88-هەندێ لە وەرگێڕە عەرەبەکان، ئەم زاراوە زمانەوانییە فەرەنسییە (enonces) بە (نطق) یان (منطوقات) وەردەگێڕن، هیچ لارییەکم لەم وەرگێڕانە نییە، بەڵام من وام پێ باش بوو ئەو زاراوەیە بە دەستەواژەیەك تەرجەمە بکەم کە بریتییە لە "دەستەواژە زارەکییە زمانەوانییەکان" بۆئەوەی خوێنەر بە شێوەیەکی ڕوونتر تێیبگات.

89-بەم مانایە دەکرێت بڵێین قورئان سەبارەت بە موسڵمانان یەکەمین تێکستی دامەزراندن پێکدەهێنێت، ئەمەش ژمارەیەکی بێشومار تەفسیری بەرهەمهێناوە کە تا بێکۆتایی بەردەوام دەبێت. تەفسیری قورئان لە چرکەساتی تەبەڕییەوە (الطبري) تا ئەم چرکەساتەی ئێمە، نەوەستاوە. وەك دەشزانرێ لە مێژووی بەشەرییەتدا، تێکستە بنچینەییە سەرەتاییەکان، بێکۆتا شەرح‌و تەفسیرو بەدواداچوون دەوروژێنێت. هەر وەچەیەك شتێکی تازەی تیادا دەبینێت‌و گرفت‌و ئارەزووەکانی خۆی تیادا دەبینێت یان پێداویستییە تایبەتییەکانی خۆی لێدەردەهێنێت.

90-لە ڤاتیکاندا وزارەتێکی گەورە هەیە بۆ کاروباری ئایینی‌و فەتواو ئیجتیهاد، هیچ مەسیحییەکیش بۆی نییە لێی دەربچێت. بەڵام لە ئیسلامدا مەسەلەکە جیاوازە، لەگەڵ ئەوەشدا چەندین مەرجەعیەتی گەورە بۆ فەتوا هەیە کە خۆی بەسەر هەموو موسڵماناندا دەسەپێنێت سا لە لایەنی سوننەدا بێت یاخود لە لایەنی شیعەدا. گومانیشی تیا نییە کە فەتوای

شێخی ئەزهەر زۆر لە فەتوای هەر موسڵمانێکی ئاسایی گرنگترە، هەروەها لەلای شیعەکانیش لە سێنتەرە بنچینەییەکانی وەکو نەجەف‌و شوێنی تر.

91-هەندێ جار ئارکۆن هەندێ زاراوە بەکاردەهێنێت کە لەوانەیە لە سەرەتادا لەگەڵ هەستیاریی خوێنەری موسڵمان‌و باوەڕداردا بەریەك بکەون. بۆ نموونە زاراوەی "وەبەرهێنانی پێدراوی سروش" یان ئیستیغلالکردنی سروش لە لایەن باوەڕدارانەوە، ئاماژەگەلێکی ماتریالی‌و ئابووریی هەیە. ئەم زمانەی ئارکۆن زمانی سۆسیۆلۆجیستی ناوداری ئەڵمانی ماکس ڤێبەرمان بیردەخاتەوە کاتێك لێکۆڵینەوەی لەسەر ئاینی مەسیحی ئەنجام داوە بە تایبەتی لە بارەی پرۆتستانتی‌و پەیوەندیی بە ئابووری‌و کۆمەڵگاوە. بەم مانایە محەمەد ئارکۆن بەبێ هیچ گومانێك سۆسیۆلۆجیستی ئیسلامە، واتە زانای کۆمەڵناسییە لە باری ئیسلامیدا.

92-مەبەست لە زاراوەی "کۆگای ڕەمزی‌و سیمیۆلۆژیی هاوبەش" ئەو مەخزونە هاوبەشەیە لە هێماو نیشانەی هاوبەش لە لای سروشە تەوحیدییە جیاجیاکان (واتە سروشی تەورات‌و ئینجیل‌و قورئان)، سەرجەمی ئەم سروشانە دابڕانێکیان لەگەڵ ئەو ئایینە فرەییانەدا دروست کرد کە بۆ ماوەی چەندین سەدە دۆڵی ڕافیدەین‌و ناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیان تەنیبوو. واتە ئایینە فرەیی‌و ئایینە تەوحیدییەکان مەخزونێکی هێمایی نوێیان پێکهێنا لەگەڵ سوودوەرگرتن لە ڕەگەزە کۆنەکانیش، بۆیە دابڕانەکە دابڕانێکی سەرتاپاگیری نەبوو، نەدەکرا دابڕانێکی سەرتاپاگیرو سەرجەمگیر بێت. بۆ زیاتر شارەزابوون لە دیوە لێکچوو و دیوە لێکنەچووەکانی نێوان ئایینە تەوحیدییەکان‌و ئاینە فرەییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی کۆن، بڕوانە توێژینەوەکانی زانای فەرەنسی "ژان بۆتیرۆ" بە ناوی (ئەودەمەی خوداوەند بەشەر دروست دەکات- ئەفسانە لە دۆڵی ڕافیدەیندا) چاپکراوەکانی گالیمار، ساڵی 1989.

هـەروەها بڕوانـە کتـێبی یەکـەمی کـە لـە سـاڵی 1987دا چـاپکراوە بـە ناونیشانی "Naissance de Dieu" کە من لێرەدا ناوێرم تەرجەمەی بکەمـە سەر زمانی عەرەبی..

93-واتە سیستمی سەڵتەنەتی عوسمانی، لە ڕووی هەیبەتی ئاینییـەوە، گۆڕانکارییـەك بـوو بـەرەو کاڵبوونـەوەی ئـەو هەیبەتـە. چـونکە سیـستمی خەلافەت پتر هەیبەتو بڵندیی ئاینیی لـە ڕووی ئیـسلامیەوە لـەخۆگرتبوو، هەرچی سیستمی سەڵتەنەتە کەمتر ئەو هەیبەتە ئاینییەی تیادا بـوو و پـتر سیستمێکی بەشەری بـوو ئەگـەر بـشێت ئـەم گوزارشـتە بـەکاربهێنین. بـەڵام ئارکۆن چرکەساتی عەلمانییەت دەگەڕێنێتەوە بۆ ماوەیەکی زۆر دوورتر لەو چرکەساتەی لە سەڵتەنەتی عوسمانیدا هاتە ئاراوە، ئـەو دەیگەڕێنێتـەوە بـۆ سەردەمی موعاویەو چرکەسـاتی زەوتکردنـی دەسـەڵات کـە بـە هێـز دەسـتی بەسەر دەسەڵاتدا گرت نەك لە ڕێگـەی شـەرعیەتی ئاینییـەوە. بـەڵام دواتـر تـوانی دەسـت بەسـەر شـەرعیەتی ئاینیـشدا بگرێـت پـاش ئـەوەی دەسـەڵاتی خـۆی جـێگیر کـردو سـەپاندی بەسـەر هەمووانـدا، ئیـدی فەقیهـەکان ناچـار بوون شەرعیەتی ئایینی بەبـەر دەسـەڵاتەکەیدا بکـەن سـا بـە ئـارەزوو بێـت یاخود لە ترساندا.

94-لـە کۆمەڵگـە عـەرەبیو ئیـسلامییەکاندا هەنـدێ ڕۆشـنبیری سـادە هەن پێیان وایە گرفتی ئاینییان تێپەڕانـدوەو بایەخـدانیش بـە لێکۆڵینـەوە لە ئایین کات بەسەربردنە. ئەمانە گوایـە زۆر "پێـشکەوتنخوازن"، ئەوەنـدە پێشکەوتنخوازن بـە ئەندازەیـەك هەرکەسـێ توێژینـەوە لـە ئـایین بکـات بـە دۆگماتیـستو کۆنەپەرسـت تۆمـەتباری دەکـەن. بـەڵام ئێمـە دەزانـین لـە بەرامبـەر یەکـەمین هـەڵکردنی ڕەشـەبای بزووتنـەوە "ئیـسلامییە"کـانی ئێستادا ئـەو ڕۆشـنبیرانە چـییان بەسـەرهاتو بـۆ کـوێ چـوون. لـە ڕاسـتیدا نـەبوونی توێژینـەوەی زانـستی لـە گۆڕەپـانی لێکۆڵینـەوەی ئیـسلامیدا

گۆڕەپانەکەی بە چۆڵی هێشتۆتەوەو بە تەبیعەتی حاڵ کەسانی تەقلیدیو ئایدیۆلۆجیست داگیری دەکەن. دەبوایە ئەو ڕۆشنبیرە زۆر "پێشکەوتنخواز" و زۆر عەلمانییانە بایەخیان بە مەسەلەی ئایینو کۆمەڵگە بدایە هەروەك فەیلەسووفانو بیریارانی ئەوروپا کە بە درێژایی چەندین سەدە ئەو کارەیان کرد، نەك پێیان وابێت مەسەلەکە تەواوبووەو چارەسەر کراوە تەنانەت پێش ئەوەی بابەتەکە بخرێتە بەر توێژینەوەیش.

95-ڕاستە لە هەندێ حاڵەتدا هەندێ لە خۆرئاواییەکان بە چاوێکی سووك سەیری کۆمەڵگە دواکەوتووەکان دەکەنو پێیان وایە موسڵمان لەبەرئەوەی موسڵمانە هەمیشە بە پاشکەوتوویی دەمێنێتەوە. بەڵام دەبێ ئەوە بزانن کە خۆیشیان بۆ ماوەیەکی زەمەنیی دوورو درێژ دواکەوتوو بوون، بۆ ماوەی سێ یان چوار سەدە خەباتیان کردووە ئینجا گەیشتوونەتە ئەو ئاستەی ئەمڕۆ تیایدا دەژین. ئیتر چۆن گاڵتە بە عەرەبو موسڵمانەکان دەکەنو پێیان وایە دواکەوتوویەکەیان ئەزەلییە لە کاتێکدا ماوەی سی یان چل ساڵە سەربەخۆییان بەدەست هێناوە. پەرەسەندنی مێژوویی پێویستیی بە ماوەیەکی زەمەنی هەیە، بگرە پێویستیی بە ماوەیەکی زەمەنیی دوورو درێژ هەیە تا پێبگاتو بەروبوومەکەی ببەخشێت.

96-مەبەستی ئارکۆن لە خۆبەستنەوەی موسڵمانان بە قورئانەوە ئەوەیە کە ئەوان هەموو شتێك لە قورئان داوا دەکەنو لە قورئاندا بە دوای چارەسەری گیروگرفتە ئابووریو کۆمەڵایەتیو زانستییەکاندا دەگەڕێنو تەنانەت دەیانەوێ لە قورئاندا بە دوای ئەتۆمیشدا بگەڕێن. ئەمە لە کاتێکدا قورئان بەر لە هەر شتێکی تر کتێبێکی ئاینییە، بەڵام ئەوان بیریان دەچێت کە قورئان لە سورەتو ئایەتەکانیدا تەنزیهو بڵندگەرایی جوانی لێدەڕژێتو کتێبێکی ڕۆحییە، کەچی ئەوان داوای هەموو شتێکی لێدەکەنو تەنانەت کێشە سیاسییە بە پەلەو هەنووکەییەکانیش. مەبەستی ئارکۆن لە

بۆشایی سیاسی، وەستانی ئیجتیهادو بیرکردنەوەی ئازادە لەناو ئیسلامدا کە بە درێژایی چەندین سەدە باڵی بەسەر بیری ئیسلامیدا کێشاوە. واتە ئەو بۆشاییە سیاسییە لەگەڵ هاتنی داگیرکاردا نەهاتووە –وەك ئایدیۆلۆجیستەکان وا دەڵێن- بەڵکو پاشکەوتوویی‌و داکەوتن‌و وەستان بەر لە هاتنی داگیرکەر بە ماوەیەکی درێژ هەر هەبووە.

97-هێنان‌و وەرگرتنی ئاسان لە دەرەوە بە قووڵی لە زەویدا ناچەقێنرێ‌و نابێتە مایەی بەرهەمهێنانی شتێکی ئەوتۆ، چونکە لە ئاکامی کۆششێکەوە بەرهەم نەهێنراوە کە خود بەسەر خوددا ئەنجامی دابێت‌و نرخەکەی دابێت‌و لە مانای بەهاکەی زانیبێت، واتە مانای ئەو کۆششە زەحمەتەی لە پێناوی گەڵاڵەکردنیدا چەشتویەتی. ئەم قسەیە تەنها بەسەر هێنانی پرەنسیپەکانی مافەکانی مرۆڤدا پراکتیك نابێت، بەڵکو بەسەر هەموو ئەو میتۆدو بیرانەی تریش کە بە ئاسانی‌و خێرایی لە دەرەوە هێنراون (بۆ نموونە بڕوانە چۆنێتی هێنانی میتۆدەکانی ڕەخنەی ئەدەبی وەکو بونیادگەری‌و میتۆدەکانی تریش‌و هەروەها چۆنێتی پراکتیزەکردنیان بە شێوەیەکی سادەو ڕوکارئامێز لە ئەدەبی خۆماندا. هەروەها پراکتیزەکردنیان لە بوارەکانی سایکۆلۆجیاو سۆسیۆلۆجیاو.. هتد).

98-بڕوانە چۆنێتی بڵاوبوونەوەی ئەو ژمارە زۆرەی کۆمەڵەی مافی مرۆڤ کە چۆن لێرەو لەوێ دەردەکەون. بێگومان ئێمە دژی مافەکانی مرۆڤ نین‌و لاریمان نییە لە پێکهێنانی ئەو چەشنە کۆمەڵانە، بە پێچەوانە پێمان وایە ئەمانە نیشانەی هیوایەکی مژدەبەخشن. بەڵام لاریمان لەو ڕێگە ئاسانەی هێنانی پرەنسیپی مافەکانی مرۆڤ هەیە کە توێژە ئایدیۆلۆجیستەکان دەیهێنن، ئەوان پێیەوە ماندوو نەبوون‌و کۆششیان بۆ نەکردووە هەروەك میللەتە ئەورووپییەکان هەر لە شۆڕشی فەرەنسییەوە تا ئەمڕۆ کردوویانە. مافەکانی مرۆڤیش تەنها مەرەکەبی سەر کاغەز نییە،

تەنها بۆ جوانی نییە تا هەرکەسێ بیەوێ بە نرخێکی زۆر هەرزان خۆی پێ بەرزبکاتەوە. بەڵکو بەدیهێنانی مافەکانی مرۆڤ نرخێکی گەورەی لە ڕشتنی خوێنێکی ئێجگار زۆر داوە لە لایەن بیریارانو بزاوتە کۆمەڵایەتییەکانو ئەو میللەتانەی بەرهەمیان هێناوە. کەچی ئێمە هیچمان نەکردووە تەنها ئەوە نەبێ بە حازری هێناومانە وەکو چۆن شمەکی تری وەك جلوبەرگو ئوتومبێلو ساردکەرەوەو ئەو شتانە دەهێنین. لە ڕاستیدا مافەکانی مرۆڤ لە قوڵایی خاکی ئێمەدا ناچەقێنرێتو هیچ ئاکامێکی سودبەخشی نابێت تەنها ئەو کاتە نەبێت کە لە میانی ئەزموونی مێژوویی خۆماندا گەڵاڵە کرابێتو هەروەها لە میانی پێداویستیو بارودۆخەکانی ئەمڕۆی کۆمەڵگاکانمان. خۆ ئەگەر تەماشای کۆمەڵگاکانی خۆمان بکەین جیاوازییەکی گەورە لە نێوان ئینسانەکاندا دەبینین، هەر لە چرکەساتی لەدایکبوونەوە خەڵکی لە مافەکاندا یەکسان نین، ئەمە ئەو دۆخەیە کە کۆمەڵەکانی مافی مرۆڤ لە لای ئێمە ناچنە ناویەوەو تەنها لە دەرەوەی ئەو دۆخە نایەکسانییەدا قسەدەکەن، ئەو ڕێکخراوانە پتر دیلی تێڕوانینێکی تیۆریی دور لە واقیعن، دیلی ئەو شتەن کە پێیدەوترێت هیومانیزمی ئەبستراکتی یان هیومانیزمی تیۆری.

99-لێرەدا مەبەست لە هەژاریو برسێتیو بێبەرگیو پێداویستییەکانی وەك خۆراكو خواردنەوەو شوێنی نیتشەجێبوونو ئەو شتانەیە.. ئیتر مانای چییە بەو ئەندازەیە باسی پرەنسیپی مافەکانی مرۆڤ بکرێ لە لایەن ئەو ڕۆشنبیرانەوە کە بە ئاسانیو بە حازری دەیهێنن، لە کاتێکدا کۆمەڵگە بەدەست برسێتیو قەیرانی نیشتەجێبوون دەناڵێنێ.

100-ئەوسا دەشێت بە شێوەیەکی ئیجابیو بەرهەمهێن دیالۆگی عەرەبی- ئەوروپی بێتە ئاراوە. بەڵام ئەو دیالۆگەی ئێستا لە ئارادایە، بە داخەوە، ناچێتە ناو قوڵایی گرفتە ڕاستەقینەکانەوە.

101-واتە خۆرئاوا ئیسلام دەخاتە ناو چوارچێوەی تایبەتمەندییەکی نامۆوەو وەك ئاینێکی لاتەریك تەماشای دەکاتو لە ئەزموونی ئەورووپیانەی ئایین جیای دەکاتەوە، ئەمە لە کاتێکدا ئیسلامیش وەکو مەسیحییەتو یەهودیەت ئاینێکی تەوحیدی تاکپەرستییە. کەچی تا ئەمڕۆش خۆرئاوا باسی بەها یەهودیو مەسیحییەکان دەکاتو ئیسلام لە گۆڕەپانەکەدا دووردەخاتەوە، کە دەبوایە وەکو یەك سەیری بەها ئاینییەکانی بکردایەو لە بەها یەهودیو مەسیحیو ئیسلامییەکان بدوایە، چونکە ئایین یان دیاردەی ئایینی هەر هەمان شتە، هەندێ جیاوازییان لە ڕووکاردا هەیە، بەڵام خاڵی هاوبەشیان زیاترە.

102-مەبەستی ئارکۆن ئەوەیە کە دەشێت ڕزگاربوونی ڕۆشنبیرە موسڵمانەکان لە بیروباوەڕی ئاینیو باوەڕهێنان بە پرەنسیپی عەلمانیو کارکردن بەو ئاراستەیە، ببێتە مایەی جیابوونەوەیان لە گروپەکەی خۆیانو لە کۆمەڵانی موسڵمانانو لەوانەیە تۆمەتی وەك ناپاكو خۆرئاوازادەو ناپاکی بەرامبەر ئایینو نەتەوەیان بدرێتە پاڵ، ئەمەش گرفتێکەو هەموو ئەو ڕۆشنبیرانە دەگرێتەوە کە هەوڵ دەدەن بە فیعلی لە عەقڵیەتی کۆن ڕزگاریان ببێ. جا لەبەرئەوەی ئارکۆن لە بوارێکی زۆر هەستیاردا کاردەکاتو.. لە بنەڕەتدا هەوڵ بۆ گۆڕینی ئەقڵیەتو بیرکردنەوەی سەدەکانی ناوەڕاست لە لای موسڵمانان دەدات، بۆیە نایەوێت ئیمانی سەدان ملیۆن کەس بوروژێنێت کە باوەڕێکی پتەویان هەیە، باسکردنی چەمکی ئیمانیش ڕێگەی تایبەتیی خۆی هەیە کە لە میتۆدە زانستییەکانەوە سەرچاوە دەگرێت بێئەوەی ڕەخنەیەکی بریندارکەر ئاراستەی باوەڕی ئاینی بکاتو هەستی ئەو ژمارە بێشومارەی ئیمانداران بریندار بکات. لێکۆڵینەوەکانیشی لە بارەی بیرو ئەقڵی ئیسلامی، بە پلەی یەکەم، بۆ موسڵمانانەو ئامانجی ئارکۆنیش بریتییە لە گۆڕینی بیری

دۆگمایی ئایینی، بۆیە دەبێت بە هێمنیو هەنگاو بە هەنگاو بچێتە ناو بابەتە سەرەکییەکەیەوەو هەر بەو ئاراستەیەش کاری کردووە.

سەرچاوەی ئەم وەرگێڕانە :

الدكتور محمد اركون

العلمنة والدين: الاسلام- المسيحية- الغرب

ترجمة: د. هاشم صالح

دار الساقي، الطبعة الثالثة- 1996.

پاشـــکـــۆ

دەروازەیەك بۆ بیری محەمەد ئـارکۆن

بەرەو ئارکیۆلۆژیای فیکری ئیسلامی

هاشم سالح

هەر لە ساڵانی 1978-1979 وە چوومەتە ناو وەرگێڕانی کارەکانی محەمەد ئارکۆنەوە، واتە پانزە ساڵ پترە سەرقاڵی تەرجەمەکردنی ئارکۆنم و تا ئێستا پتر لە حەوت کتێبیم وەرگێڕاوە، ئەمە جگە لە چەندین وتار و پەراوێز و شەرحی دوورودرێژ و هەروەها ژمارەیەك گفتوگۆ و چاوپێکەوتن لەگەڵیدا لە پێناوی روونکردنەوەی فیکری ئەم پیاوە و گەیاندنی بە خوێنەران. بەڵام سەرباری ئەم کارانە هەمیشە هەستم بەوە کردووە کە هێشتا ئەم ئەرکە تەواو نەکراوەو تا ئێستاش فیکری ئارکۆن بۆ خوێنەری رۆشنبیر قورسە، لێرەو لەوێ چەندین نامەی گلەیی و ناڕەزاییم بۆ هاتوەو داوا دەکەن هەوڵبدەم زیاتر فیکری ئارکۆن روون بکەمەوەو بەشێوەیەکی ئاسانتر بیخەمە ڕوو، ناڕەزایی ئەو کەسانەش تەنها لە وەرگێڕانی ئەو وتار و کتێبانەدا نەبوو کە لە سەرەتادا وەرمگێڕاون و پتر وەرگێڕانێکی حەرفی بوون و لەو ئەزموونەدا لاواز بووم، بەڵکو لەو کتێب و لێکۆڵینەوانەش تێنەدەگەیشتن کە بەم دواییە وەرمگێڕاون و پتر توانام بەسەریاندا شکاوەو زیاتر لە فیکر و تەوەرە سەرەکییەکانی تێگەیشتووم، لە ڕاستیدا توێژەر - وەرگێڕ لەگەڵ تێپەڕبوونی ڕۆژگار و ساڵەکاندا ڕۆشنبیریی فراوانتر دەبێت و زانیاریی پتر دەبێت و باشتر دەتوانێت فیکرێك لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر بگوازێتەوە.

کەواتە سەرباری ئەو هەموو کۆششەی ئەنجامم داوە کەچی هێشتا فیکری محەمەد ئارکۆن فیکرێکی قورسە و بگرە لە تەوەر و بنچینە سەرەکییەکانیدا فیکرێکی داخراوە بۆ خوێنەری عەرەبی، لەبەرئەوە بیرم لەوەکردەوە ڕێگەیەکی تر بدۆزمەوە بۆ خستنەڕووی بیری ئەم بیریارە، بیرم

لەوە کردەوە خۆم راستەوخۆ وتار و لێکۆڵینەوە لە بارەی بیری ئارکۆن بنووسم لە جیاتی ئەوەی وەریبگێڕم و پەراوێزی بۆ بکەمەوەو شەرحی بکەم، تۆ بڵێ باشتر وایە هەردوو شێوەکە تێکەڵ بکەم واتە هەم لە بارەیەوە بنووسم و هەم وەریانبگێڕم و پەراوێزیشیان بۆ بکەم. جا لەبەرئەوەی من بۆ ماوەی پانزە ساڵ خەریکی خوێندنەوە و تەرجەمەکردنی ئەم بیرە بوومە و خۆیشم لە ناو هەمان ئەو کەشوهەوا فیکرییەدا بووم کە بیری ئارکۆنی بەرهەمهێناو گەشەی پێدا، هەستم بەوەکرد کە من قودرەتی ئەوەم هەیە بچمە ناو ئەم کارەوە و ئەو ئەرکە لە ئەستۆ بگرم کە تا ماوەیەکی نزیکیش جورئەتی ئەوەم نەدەکرد خۆمی لە قەرە بدەم. وتم باشە مادامەکی من لە تەرجەمەکردنی ئارکۆندا تا ئەم ئاست و سنوورە هاتووم و چەندین ساڵیشە لەگەڵ ئەم فیکرەدا دەژیم، بۆچی هەوڵنەدەم خۆم بابەتێك بنووسم و وردە وردە تەوەرە سەرەکییەکانی بگرم و زاراوە و میتۆدە زانستیەکەی شیبکەمەوە؟ پاشان نوسینی راستەوخۆ جیاوازە لە وەرگێڕان، نووسین بەرپرسیارییەکی گەورەترم دەخاتە سەرشان بەڵام ئازادییەکی زیاترم پێدەبەخشێ لە شەرحکردنی ئەم بیرە و گرێدانی بە ژینگە زانستییەکەی و بەو رەوتە فیکرییانەی دیکە کە لە گۆڕەپانەکەدا هەن. بەمجۆرە جومگە سەرەکییەکانی فیکری محەمەد ئارکۆن باشتر و روونتر دەردەکەون و خوێنەریش لەسەرچاوەو کاریگەرییەکانی ئاگادار دەبێت. بەم شێوەیە ئارکۆن نابێت بە "ئەفسانەیەك" و بە لوغزێك لە کاتێکدا ئەو بەردەوام رەهەندەکانی ئەفسانەی رووت کردۆتەوە و ریشەی مێژووگەریی فیکری ئیسلامیی ئاشکرا کردووە، ئەمە جگە لەوەی ئەم کارە توانای ئەوەم پێدەبەخشێ وەڵامی ژمارەیەکی زۆری ئەو پرسیارانە بدەمەوە کە خوێنەری عەرەبی لە بارەی کەلەپووری ئاینی خۆی و کەلەپووری خۆرئاوایی و مەسیحی و ئیسلامی و بەگشتی لە بارەی (دیاردەی ئاینی)

رووبەڕووی خۆی دەکاتەوە. ئەمەش بە تەبیعەتی حاڵ بەرەو ئەوەم دەبات لەو زاراوانە بکۆڵمەوە کە محەمەد ئارکۆن بەکاریان دەهێنێ و لە لێکۆڵینەوەی فیکری ئیسلامیدا پراکتیزەیان دەکات، وەك دەزانرێ ئەو زاراوانە هۆی سەرەکیی قورسیی فیکری ئارکۆنن کە خوێنەر ناتوانێ بە ئاسانی لێیان تێبگات، ئەوەندە بەس نییە ئەو زاراوانە بە تەنها وشەیەك یان تەنانەت بە رستەیەکیش تەرجەمە بکرێن، بەڵکو دەبێ بە درێژی شیبکرێنەوە و هۆی سەرهەڵدانی ئەو زاراوانە لە فیکری ئەوروپیدا روون بکرێتەوەو لەسەر دەستی کێدا داهێنراون و لە چ ژینگەیەکی گفتوگۆی زانستیدا گەشەیان کردووە و.... هتد، هەروەها دەبێ بەدوای ئەو هۆکارانەشدا بگەڕێین کە وای لە ئارکۆن کردووە هەندی زاراوەی دیاریکراو هەڵبژێرێت و ئینجا بۆچی لەسەر لێکۆڵینەوەی فیکری ئیسلامیدا پراکتیزەی کردوون و چۆنی پراکتیزە کردوون و تا چ ئەندازەیەك لەو پرۆسیسەدا سەرکەوتوو بووە.. هتد.

وەك دەزانرێ ئەو زاراوانە سەر بەو زانستەن کە بە زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان ناودەبرێ، دەبینیین هەندێ کەس تەنها قسە لەسەر "زانستە مرۆڤایەتییەکان" دەکەن، بەڵام من پێم وایە باشترین ناو بریتییە لە: "زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان" چونکە مەسەلەکە تەنها لێکۆڵینەوە نییە لە تاکە کەس یان مرۆڤ لە خۆیدا، بەڵکو لێکۆڵینەوەیە لە مرۆڤ لە ناو کۆمەڵگادا، واتە لێکۆڵینەوە لە بونیاد و میکانیزمی کۆمەڵگە. ئەم چەشنە لێکۆڵینەوەیە لەم سی ساڵەی دواییدا تەشەنەی سەندووە و بگرە لە ناوەندە زانستییەکاندا بووە بە میتۆدۆلۆژییەکی باو. میتۆدی زانستەکانی وەکو: زانستی کۆمەڵایەتی (سۆسیۆلۆجیا) و زانستی دەروون (سایکۆلۆجیا) و شیکردنەوەی دەروونی و زانستی مرۆڤناسی (ئەنترۆپۆلۆژیا) و زانستی مێژوو و زانستی زمانەوانی و زانستی

بەراودرکاریی ئایینەکان.... هتد، هەموو ئەمانە هاوشان و هاوکارن لە پێناوی تێگەیشتن لە کۆمەڵگە و تێگەیشتن لە مرۆڤ. خۆرئاواییەکان چەندین قۆناغی گرنگیان بڕیوە بۆ لێکۆڵینەوە لە کۆمەڵگاکانی خۆیان بێگومان لە ژێر رۆشنایی ئەم زانستانە و زاراوە و میتۆدەکانیاندا. ئەم کارە گەیشتۆتە ئاستێك کە ئیتر گوندێك یان شارێك یان قۆناغێکی مێژوویی دوور یان نزیك نەماوەتەوە نەکەوتبێتە ژێر لێکۆڵینەوەی ئەم زانستانە بەشێوەیەکی ورد و پڕ لە ئامار و بونیادگەریانە. لەبەرئەوە کاتێك خۆرئاواییەکان پلان بۆ ئایندەی کۆمەڵگاکانی خۆیان دەکێشن، دەزانن لەسەر چ بنەمایەك پلان دابنێن، چونکە ئەوان هەموو پێدراو و زانیارییەکیان لەبەردەستدایە و دەتوانن بە شێنەیی لێکۆڵینەوە و کارەکانی خۆیان ئەنجام بدەن، کەچی ئێمە شتێکی زۆر کەم لە بارەی کۆمەڵگاکانی خۆمان یان مێژووی خۆمان دەزانین، بێگومان مەبەستم لە زانین و مەعریفەیەکی زانستیی باوەڕپێکراوە نەك بۆچوونی گشتی باو یان حوکمدانی پێشوەخت. ئەم جۆرە بۆچوونە گشتی و پێشوەختانە لە هەموو شوێنێکی ناوچەکانی ئێمەدا هەن و ئەمەش وەهمی ئەوەمان لە لا دروست دەکات گوایە کۆمەڵگاکانی خۆمان دەناسین، لە راستیدا ئێمە لە ژینگە و لە منداڵی و لە ئایین و لە مەزهەبەکانی خۆمانەوە بە هەڵە و خۆڕسکانە ئەو زانیارییانەمان وەرگرتووە. ئەمە لە کاتێکدا مەعریفەی زانستی بەر لە هەر شتێك ئەوە لە ئێمە دەخوازێت کە سنوورێك بۆ ئەو زانیارییە پڕ لە هەڵە و بۆ ئەو کلێشە سۆسیۆلۆژییە قەبەیە دابنێین.

من لێرەدا لەسەر مەسەلەی زانستێتی زانستە وردەکان و زانستێتی زانستە مرۆڤایەتیی و کۆمەڵایەتییەکان ناوەستم، ئەمە مەسەلەیەکی ئیپستیمۆلۆژیی قەبەیە و پێویستیی بە چارەسەرێکی سەربەخۆ هەیە. تەنها ئەوەندە دەڵێم کە زانستە مرۆڤایەتییەکان سوودی لە میتۆدەکانی

زانـــستە سروشـــتییەکان وەرگرتـــووە بـــۆ ئـــەوەی بەشـــێوەیەکی زانـــستیی ئەزمونگەری لە مرۆڤ و کۆمەڵگە بکۆڵێتەوە، هەموو ئەمەش بـۆ ئەوەیـە تـا ڕاڤەکردنێکی زانستی بـۆ ڕەفتـاری مـرۆڤ لـە کۆمەڵگـەدا بکـرێ هـەروەها بـۆ میکانیزمەکانی کۆمەڵگە و چۆنێتی ئیشکردنی ئـەو میکانیزمانـە. زانـستە مرۆڤایەتییەکان ویستوویەتی بگاتە یاساگەلێك هەمان حەتمیـەتی یاسـاکانی زانـستە سروشـتی و وردەکـانی هـەبێت، بۆیـە زاراوەو میتۆدەکـانی زانـستە مرۆڤایـەتی و کۆمـەڵایەتییـەکان شایـستەی ئـەوەن لـە گۆڕەپـانی عەرەبیـدا بناسـرێن و بگـرە بەسـەر لێکۆڵینـەوەی کۆمەڵگـە و مێژووومانـدا پراکتیـك بکرێن بۆ ئەوەی بە باشی لە کۆمەڵگاکان و لە مێژووی خۆمان تێبگەین. جا لەبەرئەوەی محەمەد ئارکۆن یەکەمین توێژەری گـەورەی موسـڵمانە کـە مـن ناسـیبێتم عاشـقی ئـەو ڕۆحـە زانـستییە نوێیەیـە و ئازادانـە میتۆدەکـانی لەسەر ئیسلام پراکتیزە کردووە، چەندین ساڵی دوورودرێژیشە بایەخی مـن چـۆتە سـەر ئـەم بیریـارە. دوای ئـەوەی چـەندین بابـەت و کتێبـی ئـارکۆنم وەرگێڕاو ژمارەیەکی زۆری بابەتە وەرگێڕاوەکانیم لەلادا کەڵەکە بوون، بیرم لەوە کردەوە چۆن زاراوەکان کۆبکەمـەوە و بـە چ شـێوەیەك ڕێکیـان بخـەم و بیانخەمـە بەردەسـتی خوێنـەران. لـە ڕاسـتیدا مـن هەمیـشە ئـەو ئەرکـەم دوادەخست و لەگەڵ خۆمدا دەمووت دەبێ بۆ ماوەیەکی زیاتر چاوەڕێ بکەم تا ئەو کاتەی بابەتە وەرگێڕدراوەکان زۆرتر دەبن و ئیتر دوای ئەوسا دەسـت دەکەم بە کاری تـاوتوێکردن و پیاچـوونەوەو ڕێکخستن، بـەڵام لەبەرئـەوەی محەمەد ئارکۆن تا ئەمڕۆش بەردەوامە لە پرۆسـەی توێژینـەوەی زانـستی و تـا ئێـستاش فیکـر بەرهەمـدەهێنێ و ئاگـاداری گـشت ئـەو زاراوانەیـە کـە کتێبخانەی خۆرئاوایی لە زانستە جیاجیاکاندا بەرهەمیـدەهێنێ، ئەمـە واتـا من دەبێ تا بێکۆتا چاوەڕێ بکەم. بۆیە بریارم دا سنورێك بۆ ئەو دواخستن و ئەو دوودڵییەم دابنێم و دەست بکـەم بـە جیاکردنـەوە و ڕێکخستنی ئـەو

زاراوە زانستییانەی لە گۆڕەپانی زمانە ئەورووپییەکانەوە (بە تایبەتی زمانی فەرەنسی، سەبارەت بە کارەکان و وەرگێڕانەکانی من) هاتونەتە ناو زمانی ئێمەوە، بەمجۆرە من کۆمەڵێ شتی باش دەخەمە بەردەستی خوێنەر کە دەبێتە یارمەتیدەرێکی باش بۆ تێگەیشتن لە ناوەڕۆکی بابەتە وەرگێڕدراوەکان، ئەوسا خوێنەر دوچاری ناتێگەیشتن و زەحمەتیی رستەکان و تەمومژیی ئەو زاراوە بیانییانە نابێت کە - وەك هەندێ کەس دەڵێن - فیکری ئارکۆن پڕە لەو جۆرە زاراوانە.

بەر لەوەی بچمە ناو پرۆسەی جیاکردنەوەی زاراوەکان و تەعریبکردن و شەرحکردنیان، هەوڵدەدەم روخسارە بنچینەییەکانی ئەو تێڕوانینە ئیپستیمۆلۆژییە گشتییە بخەمە ڕوو کە محەمەد ئارکۆن لە میانیەوە کاردەکات. ئەوە شتێکی ئاشکرایە کە هەموو فیکرێکی بەرپرسیار - واتە فیکرێکی وردبین و جیدی - پشت بە هەندێ زاراوەو کەرەستەی مەعریفی و پشت بە میتۆدەکان دەبەستێت. هەر فیکرێکیش کۆمەڵێ زاراوە و میتۆدی رۆشنی نەبێت لەو خانووە دەچێت کە دینگە و ستوون و دیواری نەبێت یان وەکو ئەو قسەیە وایە کە لە هەوادا پەرت دەبێت. ئەو شتەی کە فیکری جیدی - واتە فیکرێك بەرپرسیارە لەو شتانەی دەیانڵێ - لە فیکری ناجیدی و بەتاڵ جیادەکاتەوە، بریتییە لەوەی: فیکری جیدی هەر لە سەرەتاوە شوناسی خۆی ئاشکرا دەکات و زاراوە و میتۆد و بنەماکانی خۆی دیاری دەکات، پاشان داوا لە خوێنەر دەکات دواجار لە خودی ئەو فیکرە بپێچێتەوە، بە واتای: ئایا بە شێوەیەکی راست و دروست پراکتیزەی کردووە یان نا؟ ئاخۆ بە درێژایی ڕێگا خۆی بە میتۆدەکان بەستۆتەوەو بەڵێنەکانی خۆی بەجێهێناوە یان نا..؟

کاتێك سەیری رێچکەی فیکریی محەمەد ئارکۆن دەکەین دەبینین هەر لە سەرەتای شەستەکانەوە تاوەکو ئەمڕۆ دەستی کردووە بە بەرهەمهێنانی

توێژینەوەی زانستی لە بارەی ئیسلام - تەنها ئیسلام -، هەروەها دەبینین ئارکۆن هەر لە سەرەتاوە کارەکەی خۆی لەسەر جیاکردنەوەیەکی رووونی نێوان دوو تێڕوانین یان دوو میتۆد بۆ لێکۆڵێنەوە لە راستییەکانی ئیسلام دامەزراندووە: تێڕوانینی یەکەم یان میتۆدی یەکەم بریتییە لە میتۆدی خۆرهەلاتناسیی تەقلیدی، یان ئەوەی ئارکۆن بە "ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکی" ناوی دەبات. میتۆدی دووەم بریتییە لە "ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی" کە ئارکۆن خۆی پەیرەوی دەکات و لە رووی تیۆری و پراکتیکییەوە بنچینە زانستییەکانی پەرەپێدەدات.

ئێمە شتێك لە فیکری محەمەد ئارکۆن تێناگەین ئەگەر ئاگاداری ئەو جیاکارییە بنچینەییە نەبین کە هەر لە سەرەتاوە لە نێوان ئەو دوو زاراوەیەدا دایمەزراندووە و بە درێژایی سەرانسەری رێچکەی زانستیی خۆی پەیرەویی کردووە. ئەم جیاکارییە - وەك دواتر دەیبینین - بازدانێکی نەوعی یان ئیپستیمۆلۆژی دەنوێنێ نەك پۆلێنکردنێکی رووکەشانەی جیاوازییە میتۆدییەکان. ئارکۆن لە راستیدا یاوەریی ئەو قەڵەمبازە ئیپستیمۆلۆژی و میتۆدییە گەورەیە دەکات کە هەر لە سەرەتای شەستەکانەوە لە گۆڕەپانی فەرەنسیدا ئەنجام دراوە.

ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکی

دەبیـــنین ئـــارکۆن زۆر جـــار زاراوەی ئیـــسلامیاتی کلاســـیکی (یـــان ئیـسلامۆلۆژیی کلاسـیکی) لـە بـری زاراوەی خۆرهەلاتناسـی (ئۆرێنتـالیزم) بەکاردێنێت، چونکە وشەی "خۆرهەلاتناسی" زیاد لـە پێویـست لـەوتێنراوە بـە هـۆی ئـەو مـشتومڕە ئایدیۆلۆژییـە تونـدەی لانیکـەم لـە شەسـتەکانەوە ورووژێنـــراوە. لێـرەدا دوو تێکـستی بنـچینەیی ئـارکۆن هەیـە (واتـە دوو تێکـستی میتـۆدی و تیـۆری) لـە بـارەی ئـەو زاراوەیـە دەدوێ. یەکـەمیان پێشەکیی چاپی سێهەمی کتێبی (چەند وتارێك لە بارەی فیکری ئیـسلامی) 1984و دووەمیـان بەشـی یەکـەمی کتێبـە ناودارەکـەی بـە نـاوی (بـەرەو رەخنەگرتن لە عەقڵی ئیسلامی) چاپی یەکەم 1984. جگە لـە تێکستێکی دیکەی گرنگ کە راستەوخۆ باسی بابەتی خۆرهەلاتناسی دەکات بـە نـاوی (گوتارە ئیسلامییەکان، گوتارە خۆرهەلاتناسییەکان - و فیکری زانستی).

بێگومان لێرەدا چەندین ئاماژەی درێژ یان کورت هەیە بۆ ئەو گفتوگۆ میتۆدگەراییە گەورەیەی بەردەوام ئـارکۆنی سـەرقاڵ کـردووە و لـە نوسـینە جیاجیاکانیـدا بلاوبونەتـەوە، لـە کوێـدا پێویـستی کـرد لێـی دەدوێـین و سـەرەتای دەستپێکردنیـشمان یەکـەمین کتێبـی قەبـەی ئارکۆنـە بـە نـاوی (هیومانیزمی عەرەبی لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا).

ئارکۆن لە دەقی یەکەمیدا - واتە پێشەکیی کتێبی: چەند وتارێك لـە بـارەی فیکـری ئیـسلامی - بـەمجۆرە ئـەو زاراوەیـە پێناسـە دەکـات: "ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکی بریتییە لە کۆی ئـەو مەعریفـە خۆرئاواییـەی لـە بـارەی ئیـسلامەوە نووسـراوە هـەر لـە سـەرەتای سـەدەی نۆزدەهەمـەوە تـا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم".

ئـەم مەعریفەیـە (واتـە: خۆرهەڵاتناسـی، یـان ئیـسلامیاتی کلاسـیکی) رۆڵێکی ئیجابی هەبووە لە هەڵگیرساندنی ئەو شتەی عەرەبـەکان پێیـدەڵێن: "بووژانـەوە" یـان "رێنیـسانس" (واتـە: ڕێنیسانـسی عـەرەبی). گـرنگترین دەسـتکەوتی خۆرهەڵاتناسـی - کـە کـەمتر شـوێنی رەتکردنـەوەو مـشتومڕە - بریتییە لـە: چاپکردن و ساغکردنەوەی ژمارەیـەك لـە تێکستە کلاسـیکییە عەرەبی - ئیسلامییەکان، ئەو تێکستانەی بۆ چەندین سەدە بیرچووبوونەوە تەنانەت لە لایەن موسڵمانان و خودی کەلەپووری ئیسلامیش. دەرهێنـانی ئـەو تێکـستانە لەمەرقـەدەکانیان و لێکۆڵینـەوە و سـاغکردنەوەیان لەسـەر رێگەی فیلۆلۆژیی (واتە فیقهی زمانەوانی) تا ئەمڕۆش دوورە لەوەی کۆتایی بێت، چونکە لێرەدا ژمارەیەکی زۆری دەستنوسی شاراوە و لەبیرچوو هەیـە کە لە کتێبخانە جیهانییەکاندا پـەنهانن و تـا ئێـستاش سـاغ نەکراونەتـەوەو روونـاکییـان نـەدیوە. ئاشـکرایە کـە میتـۆدی فیلۆلـۆژیی وردبـین یـەکێ لـە جیاکارییـە بنەڕەتییـەکانی ئیـسلامیاتی کلاسـیکی پێکدەهێنێ، جێی داخـە ساغکردنەوەی تێکستە ئیسلامییە دێرینەکان لە دنیـای عەرەبیـدا پـەیڕەوی سـادەترین رێـسای ئـەم میتـۆدە فیلۆلۆژییـە ناکـات کـە هـەر لـە سـەدەی شـانزەهەمەوە لـە خۆرئـاوادا بـۆ ژیاندنـەوەی کەلـەپوری گریکـی - لاتینـی پرۆسەکراوە.

ئەمە سـەبارەت بـە لایەنـە پۆزەتیڤـەکانی میتـۆدی فیلۆلـۆژی، ئـەی لـە بـارەی لایەنـە نێگەتیڤـەکانی دەتـوانین چـی بڵـێین؟ ئـارکۆن دەڵـێ: "بـە پێچەوانەی ئەمەوە وا دیـارە ئیـسلامۆلۆژیی کلاسـیکی لاواز و پەرپووتـە بـە تایبەتی کاتێ کە بنەما و رێـسا جێگیرە پـەنهان و ئاشـکراکانی دەپـشکنین و هەروەها کاتێك لە نزیکەوە میتۆدەکانی و پاشان تەئویلەکانی (بێگومـان بـۆ ئیسلام) دەپـشکنین بۆمـان دەردەکـەوێت چـەندە لاوازە. مـن ئەمـە دەڵـێم و ناشمەوێ بخزێمە ناو ئەو دادگاییکردنە تۆمەتکاری و ئایدیۆلۆژییەی لە دژی

خۆرهەڵاتناسی دەکرێت وەك چۆن ئەمڕۆ ژمارەیەکی زۆری رۆشنبیرانی عەرەب و موسڵمان ئەم کارە دەکەن. ئەوان تەنها بەوەندە واز دەهێنن کە دەیانەوێ بەرگریکردنێکی کوێرانە لە ئیسلام یاخود ئایدیۆلۆژیایەکی دوژمنکارانە شوێنی خۆرهەڵاتناسی بگرێتەوە یان بەڕوویدا بوەستێتەوە. ئەمە لە کاتێکدا گرفتی راستەقینە لە ئاشکراکردنی بنەما جێگیر و شاراوەکانی خۆرهەڵاتناسیدایە، واتە گرێدانی بەوەی بشێت ناوی بنێین: سیستمی کولتوریی سەر بەچەرخی کلاسیکی لە خۆرئاوادا".

بەمجۆرە دەبینین ئارکۆن لە ئاستی ئیپستمۆلۆژییەوە رەخنە لە خۆرهەڵاتناسی دەگرێت نەك لە ئاستی ئایدیۆلۆژی، بە پێچەوانەی ئەو کارەی زۆربەی - ئەگەر نەڵێین هەموو - رۆشنبیرە عەرەب و موسڵمانەکان دەیکەن. دیسان ئارکۆن دەڵێ: "کاتی ئەوە هاتووە مەیلی مۆرالیستی - یان ئەوەی گوایە مۆرالیستیە - و وەعزدادانی باوی عەرەبی ئیسلامی تێپەڕێنین. هەروەها دەبێ ئەو گوتارە ئایدیۆلۆژییە پڕ لە ژاوەژاو و سادەگۆییانەش تێپەڕێنین کە هیچی وای بۆ خاوەنەکانیان تێناچێت. دەبێ هەموو ئەو شتانە تێپەڕێنین بۆ ئەوەی بخزێینە ناو رەخنەیەکی ئیپستیمۆلۆژیی قووڵەوە بۆ ئەم دوو سیستمە فیکرییە: لە سەرێك سیستمی عەرەبی - ئیسلامی کلاسیکی، لە سەرێکی تر سیستمی خۆرئاوایی. دەتوانین بڵێین ئارکۆن هەموو ژیانی خۆی بۆ ئەنجامدانی ئەم پرۆژە رەخنەییە گەورەیە تەرخان کردووە.

بەڵام دەقی دووەم کە تیایدا لە بارەی ئیسلامیاتی کلاسیکی (واتە خۆرهەڵاتناسیی تەقلیدی) دەدوێ، بریتییە لە: "بەرەو ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی" و لەوێدا دەڵێ: "ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکی بریتییە لە گوتاری خۆرئاوایی لە بارەی ئیسلام، واتە گوتارێك هەوڵی عەقڵانیکردن دەدات لە تێگەیشتنی ئیسلامدا. بەڵام وشەی ئیسلامۆلۆژی (Islamologie) و خودی

زاراوەکە داهێنانێکی تەواو خۆرئاواییە. چونکە موسڵمانەکان تەنها لە بارەی ئیسلام قسە دەکەن وەك چۆن مەسیحیەکانیش هەمان شت دەکەن کاتێ لە بارەی مەسیحیەت قسە دەکەن".

کەواتە دوای ئەوەی ئەم وشەیە لە زمانە بیانییەکاندا داهێنرا، لە ڕێگەی وەرگێڕانەوە وشەیەکیان لە زمانی عەرەبیدا بۆ دۆزییەوەو لە راستیدا ئەمە لە لای ئێمە لە زۆربەی زاراوە و چەمکەکاندا روودەدات. جا لەبەرئەوەی خۆرئاواییەکان (لە خۆرهەڵاتناسان و غەیری خۆرهەڵاتناسانیش) لەم سەردەمەی ئەمڕۆماندا زانست بەرهەم دەهێنن و ئێمەش بە حازری وەریدەگرین، ئەوا ناچاردەبین چەمك و زاراوەکان وەربگێڕین هەروەکو چۆن واتا و هزر و فیکرەکانیش وەردەگێڕین. بێگومان ناشبێ بە چاوی سووکەوە سەیری ئەو کۆششە گەورانە بکەین کە لە پێناوی پرۆسەی گواستنەوە و وەرگێڕاندا خەرجکراوە، وەرگێڕان کارێکی ئەوەندە سادە و ئاسان نییە وەك هەندێ کەس بەو جۆرە وێنای دەکەن. ئەگەر ئێمە تا ئەمڕۆش ناتوانین لە بواری زانستیدا داهێنان بکەین ئەوا لایەنی کەم با بتوانین وەرگێڕانی چاك بکەین.

هەرچۆنی بێ، ئارکۆن وایدەبینێ ئەم زانستە تا ئەمڕۆش لێکۆڵینەوەیەکی تیۆریی بۆ نەکراوە تا جۆری میتۆدەکەی و سروشتی گریمانەکەی و لایەنە دیار و نادیارەکانی دەربخات. ئارکۆن لێرەدا دەیەوێ ئەو کارە ئەنجام بدات. ئاخۆ ئارکۆن چ ڕەخنەیەك و چ خەوشێکی دیکە لە ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکیدا دەبینێت؟ ئەو هەر لە سەرەتاوە تێبینی ئەوە دەکات کە "ئیسلامۆلۆژی کلاسیکی ئەرکی خۆی لە لێکۆڵینەوەی ئیسلامدا قەتیس دەکات لە میانی نووسینەکانی گەورە فیلۆلۆژیستان و رووناکبیرە ئیسلامییە کلاسیکییەکان. لە سەرەتادا وا دەردەکەوێ کە ئەم میتۆدە زۆر وردبین و بابەتییە. زانای ئیسلامۆلۆژی (یان خۆرهەڵاتناس) دەزانێ کە

خۆی کەسێکە لە دەرەوەی بابەتی لێکۆڵینەوەکەیدایە و خۆی لە هەر جۆرە حوکمدانێك بە دوور دەگرێت، ئیدی تەنها ناوەڕۆکی تێکستە ئیسلامییە کلاسیکی و نوێیەکان دەگوازێتەوە و وەریاندەگێڕێتە سەر زمانە بیانییەکانی وەکو زمانی فەرەنسی و ئینگلیزی و ئەڵمانی و ئیتالی و.. هتد.

بەمجۆرە زانای ئیسلامۆلۆژی وەك رێنیشاندەرێکی سارد و وشك لە مۆزەخانەدا، رەفتار دەکات. ئەو تەنها تابلۆکانت پیشان دەدات بێئەوەی هەقی بەسەر شتێکی ترەوە هەبێت، واتە بێئەوەی راڤەیان بکات یان هەڵیانسەنگێنێ یاخود لە تێگەیشتنی ناوەڕۆکی تابلۆکاندا یارمەتیت بدات. بەڵگەش بۆ ئەمە دەبینین ئەو پەیوەندییە یان ئەو داپچڕانەی موسڵمانە هاوچەرخەکان لەگەڵ ئەو تێکستانەدا - واتە تێکستی خۆرهەڵاتناسان - هەیانە، بەلای زانای ئیسلامۆلۆژییەوە گرنگی نییە و وەك خۆیان دەڵێن: ئەمە ناچێتە ناو بازنەی پسپۆریی ئێمەوە و ئەمە مەسەلەیەکی ناوخۆیی و تایبەتییە و پەیوەندیی بە موسڵمانەکان خۆیانەوە هەیە و پەیوەندیی بە ئێمەوە نییە.

بەڵام ئێمە دەزانین کە مەسەلەی (بەردەوامێتی) و (داپچڕان) سەبارەت بە مێژوونوسانی فیکر شتێکی زۆر گرنگە و نابێ خۆیانی لێ لابدەن ئەمە ئەگەر بیانەوێ بەشێوەیەکی جیدی کارەکەیان ئەنجام بدەن. ئەمە جگە لەوەی کە مەسەلەی بەردەوامێتی و داپچڕان تەنها بەشێوەی تیۆری یان ئەبستراکتی لێیناکۆڵرێتەوە بەڵکو بەشێوەیەکی واقیعی هەستپێکراو و پشکنینی مەیدانی لێیدەکۆڵرێتەوە. تەنها ئەم رێگەیە رادەی پەیوەندی یان نەبوونی پەیوەندیی موسڵمانە هاوچەرخەکان بە تێکستە کۆنەکانیان ئاشکرا دەکات. ئەوەندە بەس نییە موسڵمان بڵێ من موسڵمانم و ئیتر ئێمەش پێمان وابێت کە ئاگاداری تێکستەکانی کەلەپورەکەی خۆیەتی (بە تایبەتی تێکستە گەورەکانی چەرخی دامەزراندن: واتە تێکستی گەورە

فیلۆلۆژیستان و دامەزرێنەرانی مەزاهیبەکانی وەکو ئیمامی شافعی و ئیبن حەنبەل و ئیبن مالك و ئەبوحەنیفە و جعفر الصادق و عبدالله بن اباض و.. هتد، پاشان تێکستی کەلامناسان و فەیلەسوفان و موعتەزیلەکان، ئەمە جگە لە تێکستی گەورەی دامەزراندن واتە قورئانی پیرۆزو هەروەها فەرموودەکانی پێغەمبەر و تەفسیرەکان و کتێبەکانی ئەخبار و مێژوو.. هەموو موسڵمانان لە نزیکەوە ئاگاداری ئەو تێکست و کتێبانە نین.

رەخنەیەکی دیکە لە ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکی ئەوەیە: تەنها ئیسلامێك کە شوێنی بایەخی "خۆرهەلاتناس" یان زانای ئیسلامیاتی کلاسیکییە لە راستیدا ئەو ئیسلامە رەسمییەیە کە پابەندە بە دەوڵەت و دەسەلات و زمانی پەتی و رۆشنبیریی نوخبەوە. بگرە ئەو توێژەرە عەرەب و موسڵمانانەی بۆیان دەرەخسێ ببن بە مامۆستا لە زانکۆکانی ئەورووپا و ئەمریکادا و پرۆسەی ئیسلامۆلۆژی دەکەن، لەم رووەوە شوێن پێی خۆرهەلاتناسەکان هەڵدەگرن، واتە ئەوانیش تەنها بایەخ و گرنگی بە ئیسلامی رەسمی دەدەن. ئەمە واتا ئەوان لە گۆڕەپانی لێکۆڵینەوەدا هەموو ئەم لایەنانەی خوارەوە دوور دەخەنەوە:

1-هەموو گوزارشتێکی زارەکیی ئیسلام، بە تایبەتی ئەوەی پەیوەستە بەو میللەتانەی نووسین نازانن وەکو بەربەر و ئەفریقییەکان و جەماوەری میللی و نەخوێندەوار بە گشتی.

2-ئەو شتانەی نەنوسراون و نەوتراون، واتە ئەو شتانەی کەسێ ناوێرێ بیانڵێ یان بیاننووسێ بە هۆی سانسۆرێکی ئایدیۆلۆژیی توند و دەسەلاتی تاکە حزب بەسەر هۆیەکانی راگەیاندندا (واتە ئەو شتە بدرکێنیت کە بیری لێناکەیتەوە، یان لە ناخی خۆتدا بیر لە شتێك بکەیتەوە بێئەوەی بوێریت بیدرکێنیت. لێرەوە هەژموونی دووڕویی و نیفاق لە گۆڕەپانی عەرەبی - ئیسلامیدا زاڵدەبێت).

3-ئـەو شـتەی نەنووسـراوە بـەڵام وتـراوە و لـە کـۆڕ و کۆبوونـەوە و مزگـــەوت و قوتابخانـــەو زانکـــۆدا گێڕدراوەتـــەوە و حیکایـــەت کـــراوە. خۆرهـەڵاتناس هەمیـشە بـە "تێکستە شـەرعییەکان"ی ئیـسلامی کلاسـیکی قەتیس دەکرێ، یان بـە نووسـینەکانی ریفۆرمیـستە سـەلەفییەکانی سـەدەی نۆزدەهـەم، کەچـی لێکـچەرێکی زینـدووی وەکـو لێکـچەرەکانی محمـد سـعید رمضان البوطي فـەرامۆش دەکـات گەرچـی ئـەم پیـاوە دەتوانـێ لـە یـەکێ لـە مزگەوتەکانی دیمەشقدا هەزاران کەس لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە. هـەروەها دەکـرێ نـاوی متـولی الـشعراوی لـە میـسر بهێـنین، یـان نـاوی وتاربێـژەکانی مزگـــەوت و واعیـــزە گـــەورەکان، لـــە راســـتیدا ئەمانـــە کاریگەرییـــەکی زۆر گـــەورەتریان لەســـەر میللـــەت هەیـــە وەك لـــە تێکـــستە کلاســـیکییەکان. لـــە راستیدا خۆرهەڵاتناسە نوێیەکان گرنگی بە وتارەکانی سـەلەفییە نوێیـەکان دەدەن، هەروەها گرنگی بە نووسینەکانی ڕێبـەری بزوتنـەوە ئوسـوڵییەکانی وەکـو راشـد الغنوشـی یـان حـسن ترابـی و ئـەوانیتر دەدەن و دەقـەکانیان وەردەگێڕنـــە ســـەر زمانـــە ئەوروپییـــەکان بێگومـــان لـــە تێڕوانینـــی بەرژەوەندییـەکی سیاسـی خێـرا و راسـتەوخۆوە پـتر لـەوەی لـە تێڕوانینـی شیکردنەوەیەکی قووڵی ئیپستیمۆلۆژییەوە بێت و دواتر لەم خاڵە دەدوێین. ئەوان بە پلەی یەکەم دەیانەوێ خزمـەتی کۆمـەڵگاکانی خۆیـان بکـەن نـەك خزمەتی کۆمەڵگا ئیسلامییەکان.

4-فەرامۆشـــکردنی ئـــەو تێکـــستانەی گوایـــە ئۆریجینـــاڵ نـــین، واتـــە فەرامۆشکردنی ئیسلامی شیعی و اباضي (یـان: خـارجی) و تـەنها بایـەخ بـە ئیسلامی سوننی دەدەن و پێیان وایە ئەم ڕەوتە نوێنەرایەتی هەموو ئیسلام دەکات، یان ئیسلامی ئۆرسۆدۆکسی (ئیسلامی "راست و دروست" بەو پێیەی ڕەوتەکانی تر بیدعەن). لە واقیعدا ئیسلامی سوننی جگە لـە تیۆریزەیـەکی عەقائیدی دۆگمایی شتێکی تر نییە، ئەمیش لـە دواییـدا هـاتووە بـۆ ئـەوەی

پاساوی ئەو شتانە بکات کە ڕوویانداوە و ڕەواییەك بخاتە بەر ئەمری واقیع (واتە ڕەواپێدانی زنجیرەیەك کاری مێژوویی و سیاسی کە لە سەردەمی ئومەوییەکانەوە بەزەبری هێز سەپێنراون. ئومەوییەکان یەکەم کەس بوون ئاینیان زەوت کرد و بە دەسەڵاتی سیاسییەوە گرێیاندا، واتە ئاینیان بۆ ڕەوایەتی دەسەڵاتی خۆیان بەکار هێنا کە لە ڕێگەی هێز و ستەمەوە بە دەستیان هێنا). ئیسلامی سوننی پەیوەستێکی بەهێزی بەو دەسەڵاتە سیاسییانەوە هەیە کە لە سەردەمی ئومەوییەکانەوە (661ز) تا ئەمڕۆ بە دوای یەکدا هاتوون، کەواتە دەبێ دان بە ڕەوایی ئیسلامی خارجی و ئیسلامی شیعیشدا بنرێ بۆ ئەوەی دیالۆگ لەگەڵ ئیسلامی سوننیدا ئەنجام بدرێ و مەزهەبە ئیسلامییەکان یەك بگرن.

5-فەرامۆشکردنی هەموو سیستمە سیمیۆلۆژی - سیمانتیکییە نازمانەوانییەکان (واتە ئەو سیستمەی لە ڕێگەی ئیحا و هێما و ئاماژەوە دەلالەت دەبەخشێ، یان ئەوەی پێی دەوترێ "زمان"ی نازمانەوانی). بۆ نموونە ئەو ئەفسانانەی لە باوکان و باپیرانەوە بە میرات ماونەتەوە (حیکایەتەکانی داپیرە یان باپیرە لە شەوانی زستاندا) هەروەها عیبادەت و سرووت و مۆسیقا و چۆنێتی ڕێکخستنی کات و شوێن و ئاوەدانکردنەوەو چۆنێتی ڕێکخستنی شەقامەکانی شار و دیکۆری ناوەوە (تەنانەت دیکۆریش زمانی خۆی هەیە) هونەری بیناسازی و هونەری شێوەکاری و جلوبەرگ و متبەخ و بونیادەکانی خزمایەتی و بونیادە کۆمەڵایەتییەکان. بە گشتی سەرجەمی ئەو نیشانەو هێمایانەی لە کۆمەڵگادا هەن (یان ئەوەی ڕۆلان بارت-ی ڕەخنەگری فەرەنسی پێیدەڵێ "ئیمپراتۆریای نیشانەکان" یان ئیمپراتۆری سیمیۆلۆژی).

لە ڕاستیدا زانستی ئیسلامیات -ئیسلامۆلۆژی - (یان: خۆرهەڵاتناسی) هەموو بایەخی خۆی لە لێکۆڵینەوەی بیری سێنتەریزمی زمانەوانی - یان

لۆگۆسێنتەریستی Logocentriste - قەتیس کردووە، واتە (تیۆلۆژی - لاهوت، فیلۆلۆژی - فیقهی زمان ، فەلسەفە). بە مانایەکی تر بایەخدانەکانی خۆی لە لێکۆڵینەوەی تێکستە تیۆرییە دێرینەکان قەتیس کردووە و ئەوانی دیکەی فەرامۆش کردووە. تەنانەت ئەم چەشنە لێکۆڵینەوەیەش پتر ئەبستراکتییە و لە ناو تێڕوانینی ئایدیالی مێژووی تەقلیدیی فیکرەکان پرۆسە دەکرێ. بەمجۆرە ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکی ئەم شتانەی خوارەوەی فەرامۆش کردووە: گرفتی قەبە و ئاڵۆزی پەیوەندیی ئاڵوگۆڕ و مەرجداری نێوان ئیسلام بە سیفەتی دیاردەیەکی ئایینی/ و نێوان هەموو ئاستەکانی تری بوونی بەشەری (واتە فاکتەری کۆمەڵایەتی و ئابووری و دەروونی و مێژوویی و زمانەوانی و سێکسیو... هتد). واتە بە شێوەیەکی گشتی و لە تێڕوانینێکی ئەبستراکتییەوە لە ئیسلام کۆڵراوەتەوە وەك بڵێی ئیسلام لە سەرووی کات و لە سەرووی شوێن و لە سەرووی کۆمەڵگا و مێژووەوە وەستابێت، گوایە ئیسلام کار لە کۆمەڵگا و مێژوو دەکات بێئەوەی کۆمەڵگا و مێژوو کار لە ئیسلام بکەن، گوایە ئیسلام هەموو مێژوو و چەرخەکان دەبڕێ بێئەوەی هیچ گۆڕانکارییەکی بەسەردا بێت (ئەمە تێڕوانین و گۆشەنیگای سەرجەم تیۆلۆژیای کلاسیکییە نەك تەنها لە ئیسلامدا بەڵکو لە مەسیحییەت و لە جولەکەشدا هەیە). ئەم چەشنە تێڕوانینە پێی وایە ئایین هیچ پەیوەندییەکی بە ئاڵوگۆڕە کۆمەڵایەتی و ئابووری و ماتریالییەکانەوە نییە و ئایین لە سەرووی ئەم شتانەوەیەو ناکەوێتە ژێر کاریگەرییانەوە. ئەمە لە ڕاستیدا تێڕوانینێکی ئایدیالیستییانەیە و ناتوانێ لە بەرامبەر تاقیکردنەوەدا خۆی بگرێ. ئەمەش زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییە نوێیەکان سەلماندوویانە، بۆ نموونە سۆسیۆلۆژیای ئایینی و زانستی مێژووی ئایینەکان و زانستی بەراوردکاریی ئایینەکان.

مۆرکی پەراوێزیی خۆرهەڵاتناسی لە ناو گۆڕەپانی زانستی خۆرئاواییدا لەبەرئەوەی لەلای ئێمە ناوی گەورە خۆرهەڵاتناسان ڕەونەقدار و نێودارە، پێمان وا دەبێ ئەمانە لە وڵاتی خۆیشیاندا هەمان ناوبانگ و ڕەونەقیان هەیە. لە واقیعدا مەسەلەکە - وەك ئارکۆن دەڵێ - بە پێچەوانەوەیە، کاریگەریی خۆرهەڵاتناسەکان ناچێتە دەرەوەی دیوارەکانی بەشی لێکۆڵینەوەی خۆرهەڵات لە زانکۆکانی خۆرئاوادا، هەروەها ئەمانە هیچ کاریگەرییەکیان لەسەر ڕەوتی زانستی خۆرئاوادا یان فیکری خۆرئاواشدا نییە، دیسان ئەمانە کاریگەرییەکی زۆر لاوازیان لەسەر ڕای گشتیی خۆرئاوادا هەیە.

ئایا دەکرێ کاریگەریی خۆرهەڵاتناسان لە گۆڕەپانی فەرەنسی (یان پاریسیدا) بەراورد بکەین بە کاریگەریی توێژەرێکی وەکو، بۆ نموونە، (کلۆد لیڤی شتراوس) کە پسپۆرە لە لێکۆڵینەوەی ئەفسانەکانی کۆمەڵگا سەرەتاییەکانی ئەمریکای لاتینی؟ یان ئایا دەشێت کاریگەریی ئەمان بەراورد بکەین بە کاریگەریی فەیلەسوفێکی وەکو (میشێل فوکۆ) کە پسپۆرە لە لێکۆڵینەوەی فیکری ئەوروپی؟ یان بەراوردی بکەین بە (فیرنان برۆدێل) یەکێ لە ڕێبەرانی زانستی مێژووی نوێ لە فەرەنسە؟ تەنانەت چەند ناوێکی وەکو لویس ماسینیون یان گۆستاف فۆن گرینباوم یان جاك بێرك ناتوانن لە بەرامبەر ناوی شتراوس و فۆکۆ و فیرنان برۆدێل بوەستن. کەچی ئەو ناوانە (واتە ناوی خۆرهەڵاتناسان) لەلای ئێمە زۆر باو و ناودارن. هۆیەکەیشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە خۆرهەڵاتناسان بە زۆری بەوە ناسراون کە سەر بە میتۆدی کلاسیکیی خۆرئاوان، واتە سەر بە میتۆدی پۆزەتیڤیستی مێژووگەرایی و ئیتنیی سێنتەریزم. ئەمانە زۆر بە کەمی بەرامبەر بە نوێکاریی میتۆدی کراونەتەوە، واتە بەرامبەر بەو میتۆدانەی لەم دواییەدا سەریان هەڵداوەو گۆڕانکاریی گەورەیان بەسەردا

هـاتووە، واتـە میتـۆدی سۆسـیۆلۆجیا و ئـەنترۆپۆلۆجیا کـە لـە سـەرەتای شەستەکانەوە نەخشەی مـەعریفیی خۆرئاوایـان بـە تـەواوی گۆڕیـوە. ئێمـە دەزانین کرانەوەی میتۆدی بەندە بە هەڵوێستێکی فیکری و دەروونی.

بە واتا: ئایـا دەشـێت میللـەتانی دیکـەی غـەیری ئـەورووپی هـەمان ئـەو شـوێنگە مرۆڤایەتییـەیان هـەبێت کـە میللـەتانی ئـەورووپی هەیانـە؟ ئایـا دەشـێت زمـان و کولتـووری میللـەتانی غـەیرە ئـەورووپی شایـستەی هـەمان لێکۆڵینـەوەبن و ئایـا هـەمان ئـەو یاسـا و ڕێـسایانەیان بەسـەردا پراکتیـک دەکرێ کە بەسەر زمان و کولتووری میللەتانی ئەورووپیدا کراوە؟ یان لێرەدا تەنانەت لە ئاستی میتۆد و لێکۆڵینـەوە و زاراوەشـدا جیاوازییـەکی رەگـەزی هەیـە؟ لـە ژێـر رۆشـنایی وەڵامـی ئـەم پرسـیارانەدا هەڵوێـستی هـەموو توێـژەرێك یـەکلا دەبێتـەوە: ئایـا لـە ڕووی ئیپـستیمۆلۆژییەوە سـەر بـە مۆدێرنیتەی فیکرییە یان نا؟ ئاخۆ سەر بە خۆرهەڵاتناسیی کلاسیکییە یان خۆرهەڵاتناسیی نوێ؟

ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی

کەواتـە محەمـەد ئـارکۆن دەیـەوێ ئیـسلامۆلۆژیی پراکتیکـی شـوێنی ئیـسلامۆلۆژیی کلاسـیکی (یـان خۆرهەڵاتناسـی) بگرێتـەوە. بـەڵام ئایـا مەبەستی لەم زاراوەیە چییە؟ ئەگەر لەمـە تێبگـەین ئـەوا لـە گرنگیـی ئـەو پـڕۆژە گەورەیـە تێدەگـەین کـە ئـارکۆن هـەر لـە سـەرەتاوە تـا ئـەمڕۆ بـۆ لێکۆڵینـەوەی فیکـری ئیـسلامی خـۆی لـە قـەرەی داوە. پڕۆژەکـەی ئـارکۆن خواستێکی گەورەی هەیە و تا دوورترین سنوور دەکشێ، ئەگەرچی زۆرجار ئـەم پڕۆژەیـە (واتـە ئیـسلامۆلۆژیی پراکتیکـی) خـۆی لـە پـشتی داڕشـتن و تەعبیری خاکەڕا و وریای توێـژەرێکی ئەکادیمیـدا دەشـارێتەوەو لـە ڕاسـتیدا بـەرەو ئـەو سـەرەنجامەت دەبـات کـە خـۆی مەبەسـتێتی بێئـەوەی هەسـت

بکەیت کە بەربەست و شوراکانت بڕیوەو تابووکانت پێشێل کردووە یان لە ئاستی مەعریفیدا بازی گەورەت داوە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو توانا پەروەردەییە "پیداگۆجییە" گەورەیەی ئارکۆن کە دەتوانێ تێزە فیکرییە هەرە ترسناك و شۆڕشگێڕییەکان بە کۆمەڵێ داڕشتنی مەخمەلیی جوان و نەرم و هێمن بەرگپۆش بکات.

لە ڕاستیدا ئارکۆن دەیەوێ ئاگایی و هۆشیاریی ئیسلامی لە کەش و قۆناغی سەدەکانی ناوەڕاستەوە بگوازێتەوە بۆ قۆناغی تازەگەری (مۆدێرنیتە) بێئەوەی دوچاری شۆك و راچەنین ببێت. بەڵام ئایا ئەمە مومکینە؟ ئاخۆ ئەم ئاگاییە لە ساتێك لە ساتەکاندا پارچە پارچە نابێت وەك چۆن ئەمە لە ئاگایی مەسیحی لە ئەوروپادا رووید ا ئەو کاتەی لە سەدەی هەژدەهەمەوە بەر مۆدێرنیتەی زانستی و فیکری کەوت؟ بە مانایەکی تر: ئاخۆ نرخی ئەو گواستنەوەیە نادات تا لە کۆت و پێوەندەکانی رزگاری بێت؟ ئایا لێرەدا ڕێگایەکی تر هەیە بۆ رزگار بوون؟ ئەمانە تەنها پرسیارن و لە پەراوێزی فیکری ئارکۆندا دەیانخەینە ڕوو، دەشێت لەم باسە درێژەدا چەند جارێکی تر بەم پرسیارانە بگەینەوە. ئارکۆن لەو دکتۆرە دەچێ دەیەوێ نەشتەرگەری بۆ نەخۆش بکات بێئەوەی نەخۆشەکە هەست بە ئازار بکات یان هەست بە کەمترین ئازار بکات، لەبەرئەوە بە وردبینییەوە حیساب بۆ هەموو شتێ دەکات بۆ ئەوەی نەخۆشەکە دووچاری شۆك نەبێت یان لەساتەوەختی نەشتەرگەریدا نەمرێت، ئەو دەزانێت هۆشیاری وئاگایی هاوچەرخی ئیسلامی ئاگاییەکی نەخۆشە و بگرە زۆریش نەخۆشە، ئەویش دەیەوێ رزگاری بکات نەك بیکوژێت. کەرەستەو ئامێری ئەو نەشتەرگەرییە بریتییە لە ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی، ئێستاش کاتی ئەوە هاتووە تایبەتمەندییەکانی ئەم میتۆدە و زاراوە ئاکتیڤەکانی روون بکەینەوە.

ئارکۆن لە دەقی یەکەمیدا لە کتێبی "چەند وتارێك لە بارەی فیکری ئیسلامی" دەڵێ: "رۆجێ باستید کتێبێکی چاپکرد بە ناوی -ئەنترۆپۆلۆژیای پراکتیکی- ئێمەش لەوێوە زاراوەی ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی بەکاردەهێنین. ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیەدا لەو بیرە بنچینەییەوە دەست پێدەکەین کە: ئیسلام وەکو هەموو ئایینە گەورەکانی تر، کەم و زۆر، ئیلهامی بەسەرجەمی ئەو "بەهایانە" بەخشیوە کە بناغەی بونیادی گشتیی کۆمەڵگا ئیسلامییەکان پێکدەهێنێ و بەرگی مەشروعیەتی بەبەر ئەو بەهایانەدا کردووە. بەڵام ئەم کۆمەڵگا ئیسلامییانە هەر لە سەدەی نۆزدەهەمەوە دوچاری چەندین لەرزینی گەورە "یان بازدانی گەورەی پێشکەوتن" بوون وەك ئەو پێشکەوتنانەی هەر لە سەدەی شانزەهەمەوە لە کۆمەڵگا خۆرئاواییە مەسیحییەکاندا روویدا، لە حاڵەتێکی واشدا هەندێ ئەرکی پراکتیکی بەرهەم دەهێنرێ کە مومکین نییە توێژەرە زانستییەکان فەرامۆشی بکەن یان چاوپۆشی لێبکەن، هەر ئەم ئەرکە پراکتیکیانەشە کە بەرنامەی ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی پێکدەهێنێ کە ئێمە لە سەرانسەری کارەکانماندا خستوومانەتە ڕوو، ئەمەش لە بنەڕەتدا لەم کارە گرنگەدا قەتیس دەکرێ: خوێندنەوەیەکی رەخنەگرانەی سەرانسەری کەلەپووری ئیسلامی".

ئارکۆن مەبەستی لەم دوو زاراوەیە: "رەخنەگرانە" و "سەرانسەری" چیە؟

مەبەستی لە هەڵوێستی رەخنەگرانە: تەبەنیکردنی هەموو ڕێگەکانی پشکنین و ئەو لێکۆڵینەوە زانستییانەی کە خۆرئاوا بەسەر خۆیدا پراکتیزەی کردوون و تا ئەمڕۆش پراکتیزەیان دەکات لە پێناوی جێهێشتنی قەیرانە تایبەتییەکانی خۆی، بەڵام لەگەڵ تەبەنیکردن و وەرگرتنی ئەو میتۆد و لێکۆڵینەوە زانستییانە دەبێ کەمێك دەستکاری بکرێن و لە هەندێ

شوێندا راست بکرێنەوە بۆ ئەوەی لەگەڵ حاڵەتی ئیسلامدا بگونجێن و قابیلی پراکتیزەکردن بن بەسەر کەلەپووری ئیسلامدا نەك وا دەربکەوێ کە بە زۆر سەپێنراون، ئەمەش وا لە فیکری ئەمڕۆی ئیسلامی - هەروەها فیکری عەرەبیش - دەکات کە پابەندی ئەم پێداویستییەی خوارەوە بێت:

جیاوازیکردن لە نێوان خەباتی ئایدیۆلۆژی - سیاسی لە سەرێك، و زەرورەتی هەرسکردنی دەستکەوتە زانستییەکانی خۆرئاوا لە سەرێکی تر. بەڵام لە هەلومەرجی ئەمڕۆدا و لە هاوسەنگیی هێزە باوەکاندا پێدەچێ ئەم چەشنە جیاوازیکردنە زەحمەت بێت ئەمە ئەگەر مەحاڵ نەبێت. لێرەدا زەرورەتی ئایدیۆلۆژی زاڵ دەبێت بەسەر زەرورەتی ئیپستیمۆلۆژیدا، لەبەرئەوە دەڵێم: دەشێت پێداچوونەوەی رەخنەگرانەی کەلەپووری ئیسلامی، بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ، بۆ ئەو توێژەرە موسڵمان و غەیرە موسڵمانە گۆشەگیرانە پاوان بکرێت کە لەو بوارەدا کاردەکەن، مەبەستم ئەو کەس و ئەو توێژەرانەی قایلن بەوەی بەشێوەیەکی گشتگیر باوەڕ بە پرەنسیپەکانی میتۆدی زانستی بهێنن هەروەها باوەڕ بە بیرۆکەی گەڕان بە دوای مانادا و دەرکێشانی ماناکان لە میانی سەرجەم ئەزموونە کولتوورییەکانی مرۆڤ نەك لە میانی تەنها ئەزموونێکەوە، واتە دەبێ ئەزموونی ئیسلام و ئەزموونی ئایینەکانی دیکەی وەکو مەسیحییەت و یەهودیەت و بوزییەت و.. هتد لەگەڵ یەکتر بەراورد بکەین، واتە ئەزموونی هەموو ئایینەکان بخەینە ناو بەراوردکارییەوە بۆ ئەوەی کەمێك عەقڵ و تێگەیشتنی خۆمان فراوان بکەینەوە.

ئەمە محەمەد ئارکۆن لە دەقی یەکەمیدا لە بارەی چەمکی ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکییەوە وتوویەتی، ئەی لە دەقی دووەمیدا چیی وتووە کە بە ناونیشانی "بەرەو ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی" نووسیویەتی؟ لێرەدا و لە میانی ژماردنی ئەم خاڵانەی خوارەوەدا تێبینی ئەوە دەکەین کە ئارکۆن

هێڵە پان و گشتییەکانی سەرجەم پرۆژە فکرییەکەی خۆی دەکێشێ. ئەو لە کاتێکدا بنەماکانی میتۆدی نوێ دیاریدەکات، دەبینین بەشێوەیەکی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ کەموکورتییەکانی میتۆدی کلاسیکی ئاشکرا دەکات:

1-ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی بە مۆرکە عەمەلی و پراکتیکییەکەی جیادەکرێتەوە نەك مۆرکی تیۆری یان ئەبستراکتی لە لێکۆڵینەوەی ئیسلامیدا. ئەمە واتا زانای ئیسلامۆلۆژی لەو مەسەلە گرنگ و گەرمانەوە دەست پێدەکات کە موسڵمانان دەیخەنە بەردەمی خۆیان یان ڕووبەڕووی خۆیانی دەکەنەوەو لە ژیانی ڕۆژانەیاندا بەردەوام دوچاری دەبن. بێگومان تێگەیشتن لە ئێستا بەر لە هەرچی پێویستی بە تێگەیشتنە لە ڕابردوو، واتە تێگەیشتن لە ناوەڕۆکی بابەتییانەی دەقە ئیسلامییە گەورەکان و بە تایبەتی قورئان. میتۆدی بێلایەن یان میتۆدی بێلایەنگیری (واتە میتۆدێکی سارد و دەرەکی و وەسفگەرایی) کە خۆرهەڵاتناسی کلاسیکی پەیڕەویی دەکات، ناتوانێت لە بارودۆخەکە تێبگات. ئەگەر بیەوێ توێژینەوە زانستییەکەی بەشێوەیەکی کامڵ جێبەجی بکات دەبێ زیاتر و زیاتر ڕۆبچێتە ناو پرۆسەی مەعریفەوە، واتە لێکۆڵینەوەی وەسفی بەس نییە بەڵکو دەبێ تێراو بکرێ بە لێکۆڵینەوەی تەفکیکی - ڕەخنەیی لە پێناوی دەرهێنانی حوکمە گشتییەکان.

2-زانستە مرۆڤایەتییە نوێیەکان لە خۆرئاوادا، سەر لە بەر و لە ڕەگەوە، مەرجەکانی پرۆسیسەکردنی فیکری زانستیی هەڵگێڕاوەتەوە، ئەمە لە کاتێکدا فیکری ئیسلامی (واتە فیکری عەرەبی و تورکی و فارسی و پاکستانی و گشت ئەو فیکرەی بە زمانە ئیسلامییەکانی تر نووسراوەتەوە) بە دەست دواکەوتنێکی گەورەوە دەناڵێنێ و سێ سەدەش تێدەپەڕێنێ (ماوەی جیاوازیی مێژوویی نێوان فیکری ئیسلامی و فیکری ئەوروپی

دەگاتـە سـێ سـەد سـاڵ، ئێـستاکە فیکـری ئیـسلامی هەسـت بـە ئاسـەواری شارسـتانیەت و ئـەو لەرزینـە گەورانـە دەکـات کـە لـە خۆرئـاوا لـە سـەدەی شانزەهەمەوە دەستیان پێکردووە و ئەو شتەیان بەرهەم هێناوە کە دەشـێت ناوی بنێین "بیری نوێ" یان بیری مۆدێرنـە). فیکـری ئیـسلامی بـە هـەموو کۆپییەکی عەرەبی یان فارسی یان تورکی یان پاکستانی.. هتـد تـا ئـەمڕۆش کەوتۆتە ژێر قورسـایی هـەژموونی سیـستمی بـیری سـەدەکانی ناوەڕاسـتەوە، یـان بـە پێـی گوزارشـتی میـشێل فوکـۆ: سیـستمی ئیپـستیمۆلۆژیی سـەدە تاریکەکان، یان ئیپستیم Epistem، و مەبەسـتمان لـە ئیپـستیمی سـەدەکانی ناوەڕاست ئەمەی خوارەوەیە:

تێکـەڵکردنی ئـەوەی ئەفـسانەییە / و ئـەوەی مێژوویـە، نـەبوونی قـودرەتی جیاکردنـەوەی ئەفـسانەیی لـە مێـژوویی، پاشـان پـۆلێنکردنی دۆگماییانـەی بـەها ئـەخلاقی و ئاینییـەکان، ئینجـا جـەختکردنێکی لاهوتیانەی ئەو گوتەیەی کە دەڵێ کەسـی ئیمانـدار باشـترە و لـە پێـشترە لـە کەسـی بێئیمـان، یـان موسـڵمان لـە ناموسـڵمان چـاکتر و لـە پێـشترە، پاشـان پیرۆزکردنـی زمـان و پێـداگرتن لەسـەر ئـەوەی ئـەو زمانـە لـە خوداوەیـە و دروسـتکراوی بەشـەر نییـە، ئینجا جـێگیر بـوونی ئـەو مانایـەی لـە ڕێگـەی پێغەمبـەر و فەرموودەکانیـەوە لـە خـوداوە گەیـشتۆتە بەشـەر، پاشـان باوەڕهێنـانێکی ڕەهـا بـەوەی کـە ئـەو مانایـە لـە لایـەن فوقەهاکانـەوە بەشـێوەیەکی کـامڵ و تـەواو ڕاڤـە کـراوەو ڕوون کراوەتـەوەو پـارێزراوە و گواسـتراوەتەوە بـۆ وەچـەی ئیمانـداران بـەبێ هـیچ ناتـەواوی و لابـردن و بێئەوەی هیچی لـێ ون بێت، پاشان باوەڕهێنان بەبوونی عەقڵێکی نەمر یان عەقڵێکی ئەزەلی و هەتا هەتایی کە هیچ گۆڕانکاری و ئـاڵوگۆڕێکی بەسـەردا نایەت و هەروەها باوەڕهێنان بـەوەی ئـەو عەقڵـە لـە سـەرووی مێژووەوەیـە یان سـنوورەکانی مێـژووش جێـدەهێڵێ چـونکە کانگاکـانی خـۆی لـە گوتـەی

خوداوە وەردەگرێ. دیسان پێیان وایە ئەم عەقڵە بناغەیەکی ئەنتۆلۆجی وای هەیە بەسەر هەموو مێژووگەراییەکدا بەرز دەبێتەوە (واتە لەگەڵ گۆڕانکاریی زەمەن و سەردەمەکان، ئەو عەقڵە ناگۆڕدرێت و پارێزراوە) ئەمانە ئەو باوەڕە جێگیر و بنچینەییانەن کە هزر و زەینی خەڵکیی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا داگیر کردووە. بێگومان بەشی هەرە زۆری تایبەتمەندییە گەورەکانی ئەم ئیپستیمەی سەدەکانی ناوەڕاست تا ئەمڕۆش تەنانەت لە فیکری هاوچەرخی مەسیحی لە خۆرئاواشدا بوونی هەیە و چالاکە، ژمارەیەکی زۆری رووناکبیرە مەسیحییە خۆرئاواییەکان - هەروەکو ژمارەیەکی گەورەی موسڵمانەکان - تا ئەمڕۆش مێژووگەرایی عەقڵ ڕەت دەکەنەوە و باوەڕیان وایە تێکستەکانیان دوورە لە هەڵە و ئەو تێکستانە پەیوەندییان بە مێژووەوە نییە.

3-بە پێچەوانەی ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکییەوە، ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی لە تێڕوانینێکی ئەنترۆپۆلۆژیی فراوانەوە لە ئیسلام دەکۆڵێتەوە، ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی وایدەبینێ ئیسلام بریتییە لە یەکێ لە دەرکەوتەکانی دیاردەی ئایینی، دیاردەی ئایینی یان "دیاردەی پیرۆزگەرایی" دیاردەیەکی ئەنترۆپۆلۆژییە بەو مانایەی هیچ کۆمەڵگایەك خاڵی نییە لەو دیاردەیە، سا ئەو کۆمەڵگایە کۆمەڵگایەکی سەرەتایی بێت یان پێشکەوتوو، کۆن بێت یان نوێ. ئەم تێڕوانینە تەنانەت سەبارەت بە فیکری پێشکەوتووی خۆرئاواش تێڕوانینێکی زۆر تازەیە.

لێرەوە، ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی لە ڕەگوڕیشەوە جیاوازە لە ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکی. ئێمە دەزانین ئامانجی ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکی - واتە خۆرهەڵاتناسی- بریتییە لە: خستنە ڕووی کۆمەڵێ زانیاریی وەسفی و ورد - واتە زانیاریی دەرەکی و سارد - لە بارەی ئیسلام بۆ جەماوەری خۆرئاوایی کە هیچ شتێ لە بارەی ئیسلامەوە نازانێت. خۆرهەڵاتناسی (یان

ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکی) ناچێتە ناو لێکۆڵینەوەیەکی رەخنەگرانەی بەراوردکاری تا ئیسلامیش بەیەکسانی بخاتە بەردەم مەسیحییەت و یەهودیەتەوە. بەڵام ئامانجی ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی (واتە میتۆدی محەمەد ئارکۆن) بە تەواوی جیاوازە، ئارکۆن دەیەوێ لە میانی دوو تێڕوانینی کاملەوە لە ئیسلام بکۆڵێتەوە کە رەچاوی ئەم دوو خاڵەی خوارەوە دەکەن:

ا-ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی دەیەوێ بچێتە ناو ڕووبەڕووبونەوەیەکی پڕ لە ململانێوە لەگەڵ کەلەپورێکی درێژ لە تەقلیدی پیرۆزگەرایی کە دەیەوێ هەڵوێستی ئیسلام لە بەرامبەر ئایینەکانی تر جیابکاتەوە، واتە هەڵوێستی هێرشکاری کە لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە بە میرات ماوەتەوە، دەبێ لە جیاتی ئەمە هەڵوێستی بەراوردکاری شوێنی بگرێتەوە. ئارکۆن وایدەبینێ ئەم ئەرکە ئەوەمان لێدەخوازێ خۆمان بخزێنینە ناو گەورەترین پرۆسەی ڕزگارکردنی ناوخۆیی فیکری ئیسلامی، ئەویش لەو پرەنسیپە ئیپستیمۆلۆژییەوە کە (گاستۆن باشلار) لە بارەیەوە دەڵێ: مومکین نییە فیکری زانستی لە بوارێکدا سەربکەوێت تەنها لە پاش رووخاندنی ئەو زانیارییە هەڵانەدا نەبێت کە لەو بوارەدا باڵا دەستن، سا لەبەرئەوەی ئێمە لە ناو بازنەی ئاینێکی دیاریکراودا پەروەردەبووین پێمان وا دەبێ کە هەموو ئەو شتانەی وەرمان گرتوون راست و دروستن و هەر شتێکی تری دەرەوەی ئەو بازنەیە هەڵە و لە ڕێ لادانە. کەواتە پێویستە یەکەمجار لە خۆمانەوە و لە ناو خۆمانەوە دەست بکەین بە پرۆسەی ڕزگاری.

ب-ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی چالاکییەکی ئاکتیڤی زانستییەو لەگەڵ تێکڕای فیکری هاوچەرخدا هاوکارە، لەبەرئەوە نموونەی ئیسلام وەردەگرێ و لە ئیسلام دەکۆڵێتەوە هەروەکو لە ئاینەکانی دیکەی وەکو یەهودیەت و مەسیحیەت و بوزیەت و هیندۆسیەتیش دەکۆڵێتەوە، واتە لە

تێڕوانینێکەوە کە بەشداری لە دەوڵەمەندکردنی ئەنترۆپۆلۆژیای ئاینیدا بکات (ئەنترۆپۆلۆژیای ئایینی واتە لێکۆڵینەوە لە ئاینەکان لە میانی بەراوردکردنیان و دۆزینەوەو کەشفکردنی خاڵە هاوبەشەکانی نێوانیان)، ئەمە ئەو تێڕوانینە بەرفراوانەیە کە هەلومەرجی تایبەتی ئیسلام تێدەپەڕێنێ و دەگاتە حاڵەتی ئیمانداری و ئایینخوازی بە سیفەتی رەهەندێکی ئەنترۆپۆلۆژی لە رەهەندەکانی مرۆڤ لە هەموو کات و شوێنێکدا (واتە لێکۆڵینەوە لە دیاردەی ئایینی یان دیاردەی پیرۆزگەرایی لە میانی گشت ئاینەکانەوە نەك تەنها لە میانی یەك ئاینەوە، پیرۆزگەرایی و پیرۆزکردن دیاردەیەکی ئەنترۆپۆلۆژییە و هیچ کۆمەڵگایەکی بەشەری خاڵی نییە لەو دیاردەیە). لەم تێڕوانینەوە محەمەد ئارکۆن دەستی کردووە بە خوێندنەوەیەکی تری قورئانی پیرۆز و هەندێ لە تێکستە ئیسلامییە کلاسیکییە گەورەکان. بۆچی؟ چونکە ئەو دەیەوێ لە ناو خودی فیکری ئیسلامیدا کۆمەڵێ پرسیاری نوێ بوروژێنێ، ئەو چەشنە پرسیارانەی ماوەیەکی دوورودرێژە سەبارەت بە فیکری مەسیحی پرسیاری زانراو و ئاشنان (بێگومان مەبەست لە فیکری مەسیحی خۆرئاوایە نەك خۆرهەڵات) لەبەرئەوەی فیکری مەسیحی لە خۆرهەڵات تا ئێستاش لەم لایەنەوە پاشکەوتووە ڕێك وەکو فیکری ئیسلامی (بڕوانە بارودۆخی مەسیحییە عەرەبەکان کە ئەمانیش لە هەمان هەستیاریی ئایینخوازیی سەدەکانی ناوەڕاستدا دەژین بە پێچەوانەی مەسیحییە ئەوروپییەکان کە لە ناو کەشی مۆدێرنەدا دەژین) ئەمەش مانای وایە ئایین پەیوەستە بە بارودۆخی کۆمەڵگا و بە پلەی پێشکەوتن یان پێشنەکەوتنی کۆمەڵگاوە.

ئارکۆن دەیەوێ فیکری ئیسلامی لە چاو فیکری مەسیحی خۆرئاوایی هەروا بە پاشکەوتوویی نەمێنێتەوە، بۆیە ئارکۆن قورئانی پیرۆز دەخاتە سەر مەحەکی رەخنەی مێژوویی و بەراوردکارییەوە، پاشان مەحەکی

شیکردنەوەی زمانەوانیی تەفکیکی و لێوردبوونەوەی فەلسەفی کە تەرکیز دەکاتە سەر چۆنێتی بەرهەمهێنانی مانا و مەرجەکانی بڵاوبوونەوەو گۆڕانکاری و لەنێوچوونی ئەو مانایە، مانا هەتا هەتایی و ئەزەلی نییە، بەڵکو ئەویش هەڵدەوەشێتەوەو گۆڕانی بەسەردا دێ و پاشان ئاوا دەبێ هەروەکو چۆن پێدەگا و شکڵدەگرێ، مانا کاتێك هەڵدەوەشێتەوە کە گروهێك لە ماوەیەکی دیاریکراوی زەمەنیدا لەسەری ژیاون. ئارکۆن لە ڕێگەی ئەم ڕۆشنکردنەوە تازەیەوە بۆ قورئانی پیرۆز دەیەوێ بگاتە نوێکردنەوەی فیکری ئایینی بە مانای فراوانی وشەکە، نەك بە تەنها بیری ئایینی لە ئیسلامدا. ئەو دەیەوێ تێگەیشتنی ئێمە بۆ دیاردەی ئایینی تازە بکاتەوە بێگومان لە ڕێگەی پراکتیزەکردنی میتۆدە نوێیەکان لەسەر لێکۆڵینەوەی ئیسلام هەروەکو چۆن بیرمەندە ئەورووپییەکان ئەو میتۆدە تازانەیان بەسەر لێکۆڵینەوەی مەسیحیەت و یەهودیەتدا پراکتیك کردووە.

ناکۆکییەکی ئیپستیمۆلۆژیی دیکە لە نێوان ئیسلامۆلۆژیی پراکتیکی و ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکی

ئەم ناکۆکییە لە مانەی خوارەوەدا خۆی دەنوێنێ:

-ئیسلامۆلۆژیی کلاسیکی (یان خۆرهەڵاتناسیی تەقلیدی) بەسیفەتی سیستمێك لە ئیسلام دەکۆڵێتەوە کە بریتی بێت لە کۆمەڵێ بیری تەجریدی تایبەت بە خۆی وەك بڵێی ئەو بیرانە گەوهەری جێگیر و نەگۆڕن و گۆڕانکارییان بەسەردا نایەت و بە مێژوو نالەوتێنرێن و ملکەچی مێژووگەرایی نابن، وەك وتمان ئەمەیە تێڕوانینی مێژووی تەقلیدیی بیرەکان و ئەم چەشنە تێڕوانینە پێی وایە فیکرەکان بە سەربەخۆیی لە دەرەوەی بارودۆخە کۆمەڵایەتی و هەلومەرجە ماترییالییەکان هەن وەك ئەوەی لە بۆشاییدا و لە سەرووی واقیع و لە سەرووی شتەکانەوە بن.

-بـەڵام ئیـسلامۆلۆژیی پراکتیکـی وەك دیاردەیـەکی ئـایینی ئـاڵۆز لـە ئیسلام دەکۆڵێتەوە لە پەیوەندیدا بە چەند فاکتـەرێکی وەکـو سـایکۆلۆژی و مێــژوویی و کۆمەڵایــەتی و ئــابووری و..هتــد. لەبەرئــەوە ئیــسلامیاتی پراکتیکی میتۆدی ئەم زانستانە بەکاردەهێنێت:

1-میتۆدی شیکردنەوەی دەروونی.

2-زانستی دەروونی فەردی و جەماعی.

3-زانــستی مێــژوو (واتــە لێکۆڵینــەوە لــە پەرەســەندنی کۆمەڵگــە ئیــسلامییەکان و ئــەو گۆڕانکارییانــەی بــە درێــژایی مێــژوو بەســەر ئــەو کۆمەڵگایانەدا هاتوون).

4-میتـۆدی سۆسـیۆلۆجیا (واتـە لێکۆڵینـەوە لـە ئیـسلام بـە سـیفەتی ئەوەی سیستمێکە بۆ کارکردنی مێژوویی یان بـۆ پـرۆسیـسی مێژووگـەرایی) وەك سۆسیۆلۆجیــستی فەرەنــسی (ئــالان تــۆرین) دەڵــێ. ئەمــەش واتــە لێکۆڵینەوە لـە کاریگەرییـەکانی ئیـسلام لەسـەر ئـەو کۆمەڵگایانـەی تیایانـدا بڵاوبۆتەوە و هـەروەها کاریگـەریی ئـەو کۆمەڵگایانـەش لەسـەر ئیـسلام. بـە پێچەوانەی ئەوەی کـە ئیمانـدارە تەقلیدییـەکان تێیگەیـشتوون، ئیـسلامیش دەکەوێتـە ژێـر کاریگـەریی ئـەو کۆمەڵگایانـەی دەچـێتە ناویانـەوەو لێـرەدا ئیسلامیش شێوەو ڕەنگی ئەو کۆمەڵگایانـە وەردەگـرێ (بـەم مانایـە دەشـێت قسە لەسەر ئیسلامی ئیندونوسی و ئیسلامی پاکستانی و ئیـسلامی عـەرەبی و بگرە ئیسلامی مەغریبی و ئیسلامی مەشریقیش بکرێت... هتد).

بــەمجۆرە دەبیــنین ئیــسلام لــە میــانی گۆشــە جیاجیاکــانی زانــستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکانیشەوە لێی دەکۆڵرێتەوە نەك تەنها لە میـانی میتۆدی فیلۆلۆژیی (فیقهی) کە خۆرهەڵاتناسیی کلاسـیکی تـەنها لـە ڕێگـەی ئەم میتۆدەی دوایی لە ئیسلامی دەکۆڵییەوەو تا ئەمڕۆش لێـی دەکۆڵێتـەوە. ئـەم ڕەوتـە تازەیـەی لێکۆڵینـەوە - کـە محەمـەد ئـارکۆن بـە هـەموو توانـای

خۆیـەوە بانگەشـەی بـۆ دەکـات - دەیـەوێ ئیـسلام لـە "تایبەتمەندییـە ئەزەلییەکـەی" دەربهێنـێ کـە خۆرهەڵاتناسـە تەقلیدییـەکان تیایـدا دیلیـان کردبوو تـا هـیچ بەراوردکارییـەك لـە نێـوان ئیـسلام و مەسـیحیەتدا ئـەنجام نەدرێت و بە بۆچوونی ئەوان ئیسلام لە ڕەگەزێکی ترەو جیاوازە لە "ئاینە ژیارییەکان"ی تر و هەر بەراوردکارییەك لە نێوان ئەم دوو ئایینەدا دەبێتە مایـەی کەمکردنـەوەی بـەهای ئـایینی مەسـیحی، ئەمـە ئـەو دیـدگا جـێگیرە ناوەکیەیە (چونکە دیدگایەکە بە دەگمەن خۆی بـە ئاشـکرا دەردەخـات) کـە تەحەکوم بـە کارەکـانی ژمارەیـەکی زۆری خۆرهەڵاتناسـە کۆنـزەرڤاتیڤـەکان دەکات. بـەڵام لێـرەدا هەنـدێ خۆرهەڵاتناسـی کـراوەو پێـشکەوتوو هـەن لـە چەشنی (ماکسیم رۆدنسۆن) بە تەواوی لە بەرامبەر بەراوردکاریدا کراوەن.

لـە هـەموو ئەوانـەی باسمـان کـرد، بۆمـان دەردەکـەوێ ئیـسلامۆلۆژیی پراکتیکی لە ڕووی کرانەوەی مـەعریفی یـان ئیپـستیمۆلۆژی و میتۆدییـەوە خواسـت و ئامـانجێکی گـەورەتری هەیـە وەك لـە ئیـسلامۆلۆژیی کلاسـیکی، هــەروەها لــەوەش تێدەگــەین کــە ڕەخنــەگرتنی محەمــەد ئــارکۆن لــە خۆرهەڵاتناسـی بـە تـەواوی جیـاوازە لـەو ڕەخنەیـەی ژمارەیـەکی گـەورەی ڕۆشنبیرانی عەرەب و موسڵمان لە خۆرهەڵاتناسیی دەگرن، راستە ئارکۆن لە خاڵێکـدا کـۆك و تەبایـە لەگەڵیانـدا ئـەویش "بێنرخکردنـی سـێنتەریزمی ئیتنیی ئەورووپییە" یان ئەوەی بە "عەقڵی هەژمونگەرا" ناوی دەبات، بەڵام ئارکۆن گرفتەکە لە ئاستی ئایدیۆلۆژیدا ناهێڵێتەوە واتە ناچێتە نـاو ئاسـتی ئایدیۆلۆژییەوە - وەك ئەو ڕۆشنبیرانە دەیکەن - بەڵکو گرفتەکە دەباتە نـاو ئاستی ئیپستیمۆلۆژییەوە، مەسـەلەی سـێنتەریزمی ئیتنـی ئـەورووپی بەنـدە بـە قۆنـاغێکی تـەواوی مێـژووی فیکـری ئەورووپییـەوە کـە بریتییـە لـە مۆدێرنـەی کلاسـیکی، ئـەم قۆناغـەش لـە سـەدەی نۆزدەهەمـدا - سـەدەی پۆزەتیڤیزم و مێژووگەرایی و میتۆدی فیلۆلـۆژی - گەیـشتە ئەوپـەڕی. ئـەم

میتۆدە بۆ کات و سەردەمی خۆی پاساوی خۆی هەبووە، لەبەرئەوە بێمانایە ئەمڕۆ و لە پاش بەسەرچوونی، لە دژی ئەم میتۆدە بابەت بوروژێنین و تێکڕای بیریارە ئەوروپییەکان بە مەیلداری سێنتەریزمی ئیتنی ئەوروپی تۆمەتبار بکەین، یان بەرەگەزپەرست تۆمەتباریان بکەین (لەوانە خودی مارکسیش).

لە واقیعدا هەر کولتوورێك کە سەردەکەوێ پتر مەیلی ئەوەی دەبێ لە دەوری خودی خۆیدا خول بخوات و خۆی بە چەقی گەردوون بژمێرێ، لەبەرئەوە پێویستە ئەو کولتوورە بخەینە شوێنگەی خۆی واتە شوێنگەی ئەو بارودۆخ و هەلومەرجەی تیایدا ژیاوە، دەبێ دەستکەوتەکان و سەلبیاتەکانی بزانین بەرلەوەی بێنرخی بکەین یان رەخنەی لێبگرین، ئیتر پاش ئەوە دەتوانین لەوە بکۆڵینەوە چۆن ئەو کولتورە لەسەر دەستی میتۆدە تازەکانی زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان تەجاوز کراوە، سا لە هەر مرۆڤ و لە هەر کۆمەلگایەکدا بێت، ئەم میتۆدە نوێیانە زۆر فراوانترن لە میتۆدە کلاسیکییە کۆنەکان، چونکە ئەوانەی یەکەم بەرامبەر بە هەموو کولتوورەکان و تێکڕای کۆمەلگە بەشەرییەکان کراوەن بەبێ جیاوازی. دەبێ ئەوەش بزانین محەمەد ئارکۆن لە سەرەتای ژیانی کارکردنی زانستیدا لە ژێر کاریگەریی میتۆدی کلاسیکی خۆرهەڵاتناسیدا بووە (واتە میتۆدی فیلۆلۆژی) بەڵام پاش ئەوەی بە تەواوی لێی تێگەیشت و هەرسی کرد و لایەنە پۆزەتیڤەکانی زانی و ئاگاداری تۆکمەیی لایەنە زانستییەکەی بوو، ئینجا رەخنەی کرد و میتۆدێکی تری داهێنا، لە راستیدا سەرجەمی میتۆدی فیلۆلۆژی نێگەتیف نییە - وەك هەندێ کەس لەو باوەڕەدان - بەڵکو ئەمە لە لێکۆڵینەوەی زانستیدا قۆناغی یەکەم و بنچینەیی پێکدەهێنێ. بۆیە لە سەرەتادا کەمێك لەسەر میتۆدی فیلۆلۆژیی مێژوویی دەوەستین - ئەوەی لە سەدەی نۆزدەهەمدا باوبووە - بەر لەوەی بچینە سەر

لێکۆڵینەوەی ئەو میتۆدە تازەیەی محەمەد ئارکۆن تەبەننی دەکات. لێرەوە دەتوانین بارستایی ئەو جیاوازی و ئەو بۆشاییە گەورەیە بپێوین کە لە ئاستی ئیپستیمۆلۆژیدا هەردوو میتۆدەکە لە یەکتر جیادەکاتەوە.

سەرچاوە:

ژمارە (3)ی گۆڤاری (نزوی) ساڵی 1995.

بەرهەمەکانی ئارکۆن

بە زمانی عەرەبی:

1- الفكر العربي : ترجمة د. عادل العوا. دار عويدات- بيروت- سلسلة زدني علما 1979.

2- الإسلام بين الأمس والغد : ترجمة علي مقلد. بيروت.

3- تاريخية الفكر العربي الإسلامي : ترجمة هاشم صالح. مركز الإنماء القومي- بيروت 1986.

4- الفكر الإسلامي : قراءة علمية. ترجمة هاشم صالح. مركز الإنماء القومي- بيروت 1987.

5- الإسلام، الأخلاق والسياسة: ترجمة هاشم صالح. مركز الإنماء القومي بالتعاون مع اليونيسكو- بيروت 1986.

6- الفكر الإسلامي، نقد واجتهاد: ترجمة هاشم صالح. دار الساقي- بيروت 1995.

7- من فيصل التفرقة إلى فصل المقال: أين هو الفكر الإسلامي المعاصر؟: ترجمة هاشم صالح. دار الساقي- بيروت 1993.

8- الإسلام، أوروبا، الغرب: ترجمة هاشم صالح. دار الساقي- بيروت 1995.

9- الفكر الأصولي واستحالة التأصيل: ترجمة هاشم صالح. دار الساقي- بيروت 1999.

10- نزعة الأنسنة في الفكر العربي: ترجمة هاشم صالح. دار الساقي- بيروت 1997.

11- من الاجتهاد إلى نقد العقل الإسلامي. ترجمة هاشم صالح. دار الساقي- بيروت 1991.

12- معارك من أجل الأنسنة في السياقات الإسلامية: ترجمة هاشم صالح. دار الساقي- بيروت 2001.

13- قضايا في نقد العقل الديني. ترجمة هاشم صالح. دار الطليعة- بيروت 1998.

14- من التفسير الموروث إلى تحليل الخطاب الديني ترجمة هاشم صالح. دار الطليعة- بيروت 2001.

15- الإسلام، أصالة وممارسة، بيروت 1986.

16- العلمنة والدين، ترجمة هاشم صالح, دار الساقي –ط1 -1990.

بە زمانی فەرەنسی:

- Deux Epîtres de Miskawayh, édition critique, B.E.O, Damas, 1961 ;
- Aspects de la pensée islamique classique, IPN, Paris 1963;
- - L'humanisme arabe au 4e/10e siècle, J.Vrin, 2°éd. 1982;
- Traité d'Ethique, Trad., introd., notes du Tahdhîb al-akhlâq de Miskawayh, 1e éd.1969; 2e éd.1988;
- Essais sur la pensée islamique, 1e éd. Maisonneuve & Larose, Paris 1973; 2e éd. 1984;
- La Pensée arabe, 1e éd. P.U.F., Paris 1975; 6e éd. 2002; Trad. en arabe, anglais, espagnol, suédois, italien ;
- L'islam, hier, demain, 2e éd. Buchet-Chastel, Paris 1982; trad. arabe, Beyrouth 1983;
- L'islam, religion et société, éd. Cerf, Paris 1982; version italienne, RAI 1980;
- Religion et laïcité: Une approche laïque de l'islam, L'Arbrelle, Centre Thomas More, 1989;
- Lectures du Coran, 1e éd. Paris 1982; 2e Aleef, Tunis 1991;
- Ouvertures sur l'islam, 1e éd. J. Grancher 1989;
- L'islam. Approche critique, Le livre du mois, Club du livre 2002
- Pour une critique de la Raison islamique, Paris 1984;
- L'islam, morale et politique, UNESCO-Desclée 1986;
- Combats pour l'Humanisme en contextes islamiques, Paris 2002
- The Unthought in Contemporary Islamic Thought, London 2002.
- De Manhattan à Bagdad: Au-delà du Bien et du Mal, Paris 2003

بە زمانی هۆڵەندی

- Islam in Discussie, 24 vragen over de islam, éd. Uitgeverij Contact, Amsterdam 1993;
- Islam & De Democratie; Een ontmoeting, en collaboration avec Frits Bolkestein, Uitgeverij Contact, Amsterdam 1994. -Plusieurs

articles et interviews dans Revues et journaux néerlandais..

بە زمانی ئیندونیسی:

- Nalar islami dan nalar modern: Berbagai Tantangan dan jalan Baru, trans. Johan H. Meuleman, INIS, Jakarta 1994.
- Berbagai Pembacaan Quran, trans. Johan H. Meuleman, INIS, Jakarta 1997, 256 p.

بە زمانی ئینگلیزی:

- Arab Thought, éd. S.Chand, New-Delhi 1988;
- Rethinking Islam : Common questions, Uncommon answers, today, Westview Press, Boulder 1994.
- The concept of Revelation: from Ahl al-Kitâb to the Societies of the Book-book, Claremont Graduate School, Ca.,1988;
The Unthought in Contemporary Islamic – -
Thought, London 2002.

کتێبە چاپکراوەکانی تری وەرگێڕ:

⋆ شیعرییەتی دەق و هەنگوینی خوێندنەوە (دەق رەخنە) , چاپخانەی رەنج , سلێمانی- 2001 .

⋆ بیری رەخنەیی هاوچەرخ , کۆمەڵێ وتاری وەرگێڕدراو , دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی , هەولێر- 2001 .

⋆ گفتوگۆ لەگەڵ ئەدۆنیس , دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم , سلێمانی-2001 .

⋆ ئایین و عەلمانییەت و کۆمەڵگای مەدەنی , گفتوگۆ لەگەڵ محەمەد ئارکۆن , دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی , هەولێر- 2002 .

⋆ مەملەکەتی تیشکەکان , کۆمەڵێ چیرۆکی وەرگێڕدراوی جەلیل قەیسی , دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم , سلێمانی-2002 .

⋆ لەنێوان بلیمەتی و شێتیدا , هاشم ساڵح , دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم , کتێبی گیرفان (23) , چاپی یەکەم سلێمانی- 2002 . چاپی دووەم سلێمانی-2004 , لەبڵاوکراوەکانی کتێبخانەی سۆران لە هەولێر .

پۆستی ئەلیکترۆنی وەرگێڕ:
nawzadaa@yahoo.com